
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO

MODERNIZACIJSKI PROCESI
V SLOVENSKEM GOSPODARSTVU
V 20. STOLETJU

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

To številko sta uredila dr. Žarko Lazarević in dr. Neven Borak
dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica),
dr. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Jože Pirjevec, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 15. 11. 2002

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Nataša Zajec Herceg - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (glavni urednik) zdenko.cepic@guest.arnes.si

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za šolstvo, znanost
in šport Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 3000 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Dušan Nećak, Vloga ekonomskih procesov v evropskih integracijah
in dezintegracijah 5
The role of economic processes in European integrations and disintegrations
UDK 338(091)(4)
- Karl Stuhlpfarrer, Ekonomska vloga Jadranskega morja v srednji Evropi
v 19. in 20. stoletju 11
Economic role of the Adriatic Sea in the Central Europe
in 19th and 20th centuries
UDK 339.9(266:4-191.2)"18/19"
- Andrej Pančur, Ekonomska vloga Avstro-Ogrske v evropskem prostoru
s stališča modernizacijskih procesov in položaj posameznih dežel v njej 17
The economic role of Austro-Hungarian monarchy in the European
area in the context of modernisation processes and the situation
of individual lands
UDK 338.12(436-89:4)"18/1913"
- Jasna Fischer, Modernizacija slovenskih dežel v Avstro-Ogrski monarhiji ... 33
Modernisation of Slovenian lands under Austro-Hungarian monarchy
UDK 338.12(436-89=163.6)"185/1914"
- Božo Repe, Vpliv politike na ekonomski položaj Slovenije v Jugoslaviji 43
How the politics affected Slovenia's economic position in Yugoslavia
UDK 323:338(497.4)"1918/1991"
- Zdenko Čepič, Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji
Slovenije in Jugoslavije 51
The role of agrarian sector in modernisation of Slovenia and Yugoslavia
UDK 338.432(497.4)"1918/1991"
- Jože Prinčič, Temeljne dileme in problemi modernizacije
slovenskega gospodarstva 65
Main dilemmas and problems related to modernisation
of Slovenian economy
UDK 338.12(497.4)"185/1991"
- Žarko Lazarević, Razkorak med razvitimi in nerazvitimi
- zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije? 77
The gap between the developed and the non-developed
- an obstacle to modernisation of Yugoslavia?
UDK 332.1(497.1)"1918/1991"

- Novica Veljanovski, Ekonomski položaj Makedonije v Jugoslaviji 89
Macedonia's economic position in Yugoslavia
UDK 338.12(497.17)"1945/1991"
- Neven Borak, Slovenija kot najbolj razviti del Jugoslavije 97
Slovenia as the most developed part of Yugoslavia
UDK 338.1(497.4)"1918/1991"

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejšo zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinarstvo o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat nevesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), število fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije* (glej v spletni strani MZZŠ: <http://www.mszs.si/slo/znanost/sifranti/sifranti10.asp>).

1.01
Prejeto 25. 3. 2002

UDK 338(091)(4)

Dušan Nečak*

Vloga ekonomskih procesov v evropskih integracijah in dezintegracijah

IZVLEČEK

V razpravi avtor obravnava genezo ekonomskih in političnih integracij v Evropi po drugi svetovni vojni. Po pojasnitvi izhodiščnih razmer in razlogov preide na obravnavo konkretnih oblik povezovanja v evropskih okvirih, s posebnim poudarkom na ekonomskih in socialnih vidikih.

Ključne besede: integracije, dezintegracije, gospodarstvo, Evropa, Evropska skupnost

ABSTRACT

THE ROLE OF ECONOMIC PROCESSES IN EUROPEAN INTEGRATIONS AND DISINTEGRATIONS

The paper deals with a genesis of economic and political integrations after the second world war. After explaining the original situation and reasons, the author deals with some concrete examples of European integrations, with a special emphasis on economic and social aspects.

Key words: integrations, disintegrations, economy, Europe, European Community

Poleg političnih, dinastičnih, verskih, etničnih in kulturno-civilizacijskih sodijo ekonomski ali gospodarski razlogi med najpomembnejše integracijske in dezintegracijske silnice pri združevanju ali razdruževanju ožjih (države) in širših območij (regije). Lahko celo trdim, da so prav gospodarski razlogi v podstati vseh prej naštetih. Na drugi strani pa so prav gospodarske vezi tiste, ki tudi brez političnega hotenja in formalno pravnega okvira najbolj trdno, enostavno in fleksibilno povezujejo države in ljudi, njih pomanjkanje pa deluje dezintegrativno.

* Dr. redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, e-mail: dusan.necak@guest.arnes.si

V Evropi poznamo poskuse praviloma nasilnega združevanja držav, vsaj od časov Napoleonovih vojn na prelomu 18. in 19. stoletja, svoj vrhunec pa doživijo z nacistično agresivno ideologijo, ki je temeljila na večvrednosti t. i. arijske rase in je zanjo zahtevala gospodarske resurse manjvrednih. Zadnja etapa takega "združevanja" naj bi bila obnova "Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti". Sem lahko uvrstimo tudi fašistično idejo o obnovi antičnega Rimskega imperija. Jasno je, da so vsi poskusi, ki so temeljili na nasilju, propadli in niso privedli do trajnejšega političnega in z njim gospodarskega združevanja.

To pa seveda ne pomeni, da Evropa v dvajsetem stoletju ne bila na neki način tudi gospodarsko, neformalno povezana. Še v času okoli preloma stoletja ni bilo nikakršnih problemov s pretokom oseb in denarja. Države v Evropi so se zavedale pomena gospodarskega povezovanja. Znotraj Evrope je bilo mogoče potovati brez potnega lista. Kljub političnim napetostim in celo sovražnostim so evropske države uspele ustvariti nekaj takega kot je skupni trg, vsaj na področju trgovine in financ. Zlat denar je bil enoten. Srednjeevropski poslovneži so z lahkoto investirali na londonski borzi, v italijanski sladkorni industriji ali v romunska naftna polja. Določena izjema je bila le Anglija, ker so ji bila povezovanja znotraj kolonialnega imperija pomembnejša od tistih na kontinentu.¹

V času med obema vojnama se je položaj že bistveno spremenil. Versajska Evropa, ki je temeljila na razpadu velikih večnacionalnih imperijev in na nastanku novih nacionalnih držav, je bila v prvih letih po vojni gospodarsko močno na tleh. Kazalo je, da bo to dovolj velik razlog za vsaj ohlapno povezovanje na gospodarskih osnovah, saj je bilo prav slabo gospodarsko stanje povod za Evropo povezujoči predlog dveh najpomembnejših vodij evropskih diplomacij, francoskega zunanjega ministra Aristida Brianda in njegovega nemškega kolega Gustava Stresemanna. Leta 1929 sta na skupščini Društva narodov namreč predlagala ustanovitev neke vrste Evropske unije. Njena naloga naj bi bila, ne samo tesno politično sodelovanje evropskih suverenih držav, temveč tudi krepitev njihovih gospodarstev.² Ideja evropskega združevanja pa je še starejša, čeprav njeni nosilci niso storili nič konkretnega za njeno uresničitev. Spet je bila domovina ideje Francija, kjer jo je razdelal dobrih pet let pred Briandom in Stresemannom francoski premier Edouard Herriot, ko je v nekem govoru pozival k ustanovitvi Združenih držav Evrope. Realizator ideje je bil že omenjeni Briand, čeprav so ga vodili v prvi vrsti politični cilji. Prvi korak k uresničevanju ideje je bil bile Locarnski pakt/Locarnske pogodbe (5.-16. 10. 1925), s katerim sta hoteli Francija in Velika Britanija (t. i. *appeasement-politics*) znova integrirati Nemčijo v evropsko skupnost in jo odvrniti od revizionizma. S to pogodbo in s pogodbama iz Londona 1924 in iz Lausanne 1932 so Nemčiji črtali reparacije in jo želeli z gospodarskimi argumenti prepričati v potrebnost evropskega sodelovanja. Aristid Briand je šel še dlje in je 1. maja 1930 v memorandumu predstavil idejo o Evropski uniji, kar štejejo za prvo uradno izraženo podporo ideji evropskega

¹ Nathan Schur, Kurze Geschichte des 20. Jahrhunderts. Bastei/Lubbe, Bergisch Gladbach, 1994, str. 12 ff.

² Ta ideja ima tudi svojo predzgodovino. Več o tem v knjigi Metke Arah, Evropska Unija, Vizija političnega združevanja. Ljubljana, 1995, str. 53 ff.

integriranja.³

Toda v prebujenem nacionalizmu evropskih držav ni bilo mesta za široko povezovanje, četudi bi prineslo gospodarski napredek in prispevalo k večjemu blagostanju prebivalstva. S prihodom nacizma na oblast je bila ideja v naprej obsojena na propad. Na drugi strani pa ideja ni mogla roditi sadov tudi zaradi tega, ker so se evropske države počutile politično močne, kljub težavam, povzročenim z obema poveljnima gospodarskima krizama. Zaradi ameriške politike "splendid isolation" in zaradi gospodarsko in politično še ne dokončno razvitih držav z daljnega vzhoda, zlasti Japonske, se je Evropa počutila in je tudi v resnici bila "središče sveta", Velika Britanija in Francija pa njeni vladarici.

Druga svetovna vojna je sliko Evrope bistveno spremenila. Ob vojaško porazenih nacizmu in fašizmu, ob tako rekoč porušeni večini evropskih držav je Evropa gospodarsko in politično "prešla zenit svoje pomembnosti". Težišče politične moči se je že v času vojne preneslo na ZDA in ZSSR, po vojni pa sta ti dve državi postali edini resnični velesili, brez katerih si ni bilo mogoče predstavljati rešitve nobenega svetovnega problema. Zahodna Evropa je postala ekonomsko odvisna predvsem od ZDA, vzhodna pa od ZSSR. Kot argument zato navedimo dejstvo, da so bile evropske države med obema vojnama v ZDA zadolžene za okoli 4 milijarde dolarjev, po vojni pa že za kar 11,5 milijarde dolarjev. Za ZSSR takega podatka nimam.

Zato ni čudno, da se že v času vojne, še bolj pa takoj po njej, začenjajo oblikovati ideje o potrebi evropske povezanosti, v katerih so ekonomski razlogi vsaj toliko poudarjeni kot politični. Že v času vojne najdemo v federativnih načrtih odporniških gibanj v Evropi pred političnimi argumenti za združitev evropskih držav tudi gospodarske, kot na primer⁴:

- nova Evropa mora temeljiti na ohlapnih povezavah, predvsem na področju gospodarstva in mednarodne delitve dela;
- novo ustanovljena Skupnost evropskih držav mora imeti pravico izdajanja skupnega denarja, ukinitve carinskih ovir, oblikovanje skupne zunanje politike...;
- Evropa ne bi smela pripadati Američanom; mora biti dovolj močna, da ne bi postala območje vpliva druge velike države.

Te in podobne ideje so po vojni prišle, ponekod bolj ponekod manj, v opreko z ameriško vizijo evropskega povezovanja, ki pa je domala v celoti slonela na usmeritvah ameriškega gospodarstva na odpirajoči se evropskih trg. Prav gospodarski interes je bil glavni razlog za to, da so se ZDA lotile oblikovanja načrta za obnovo porušene Evrope. Načrt je znan pod imenom Marshallov načrt. Potem ko je ZSSR odklonila sodelovanje v njem, ga je oblikoval ameriški zunanji minister v soglasju s predsednikom ZDA Harryem Trumanom (ERP - European Recovery Program). V predavanju na harvardski univerzi 5. junija 1947, kjer ga je prvič predstavil, je poudarjal, da gre za načrt, ki naj poenoti Evropo, zlasti tako, da bi Evropa postala močnejši trgovinski partner ZDA - beri dober trg zanjo. Seveda je bil načrt nekakšen gospodarski podaljšek prve protikomunistične t. i. Trumanove doktrine.

³ Svetovna zgodovina, Ljubljana, 1979, str. 553 ff; Geiss Imanuel, Geschichte griffbereit, Personen RO RO RO, Reinbeck bei Hamburg, 1981, str. 244; Ibid., Begriffe, Reinbeck bei Hamburg, 1983, str. 623; Arah, nav. delo, str. 53.

⁴ Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940-1945. München, 1968; Arah, nav. delo, str. 54 ff; Natalija Kovač, Problematika širitve Evropske skupnosti v 80. letih 20. stoletja. Diplomatska naloga na Oddelku za zgodovino FF. Ljubljana 2001 (mentor red. prof. dr. Dušan Nečak).

Ker so ZSSR in druge države vzhodnega bloka pomoč odklonile, je Marshallov načrt, razdeljenih je bilo okoli 13 milijard dolarjev, močno okreplil povezovanje zahodno evropskih držav. Največ tega denarja sta dobili Zvezna republika Nemčija (prejela je precej nepovratnih sredstev) in Velika Britanija. Zato se mora Zahodna Nemčija prav denarju iz Marshallovega načrta zahvaliti za svoj t. i. "gospodarski čudež", Velika Britanija pa za saniranje svojega opešanega gospodarstva. Tudi ta načrt je prispeval k integraciji (zahodne) Evrope, v njem pa naj bi bila skrita ideja nekakšne "nacionalne Evrope". ZSSR in njen blok sta ga odklonili predvsem zaradi prepričanja, da je "pravo" bistvo načrta gospodarska in zatem politična odvisnost evropskih držav od ZDA.⁵

Gospodarska izčrpanost je nesporno silila evropske države k povezovanju, četudi pod ameriško prevlado. Že kmalu po vojni je Winston Churchill poskušal obuditi idejo o združenih državah Evrope, vendar brez uspeha. Staro idejo o predvojni Panevropi, oziroma o obnovi "evropske družine", je obnovil v znanem govoru na züriški univerzi 19. septembra 1946. Nadnacionalna Evropa naj bi po njegovi zamisli zapolnila "prazen prostor", ki je nastal po velikem prodoru ZSSR proti zahodu.⁶ Po vojni so se bile vsaj nekatere evropske države pripravljene odpovedati delu svoje suverenosti v imenu učinkovitejšega gospodarskega razvoja in se mednarodno povezovati. Že konec štiridesetih let zato začenjajo nastajati mednarodna povezovanja in številne organizacije, ki jih glede na cilj in način sodelovanja, lahko razdelimo v tri skupine:

Transatlantske organizacije, ki so Evropo povezale z ZDA. Prva je bila ustanovljena 16. 4. 1948 Organizacija za evropsko gospodarsko sodelovanje (Organisation for European Economic Cooperation - OEEC). Ta se je leta 1960 preimenovala v Organizacijo za gospodarsko sodelovanje in razvoj (Organisation for Economic Cooperation and Development - OECD). Vojaški del povezovanja tvorijo 17. 3. 1948 ustanovljena Zahodna unija (Western Union - WU), ki se je leta 1954 preimenovala v Zahodnoevropsko unijo (Western European Union - WEU) in Severnoatlantska zveza (North Atlantic Treaty Organisation - NATO), ustanovljena 4. 4. 1949.

Organizacije, ki so želele pritegniti čim večji krog držav, ki se niso želele odreči delu suverenosti (npr. nevtralne države). Te so 5. 5. 1949 ustanovile Svet Evrope, kjer se odloča s soglasjem.

Organizacije, ki so se razvijale v smer Evropskih skupnosti

Prvi realni začetek skupne gospodarske in politične obnove v Evropi predstavlja načrt francoskega zunanjega ministra Roberta Schumana (Schumanov načrt). Po tem načrtu naj bi se združila vsa nemška in francoska proizvodnja premoga in jekla pod "visoko oblastjo", odpravljene naj bi bile vse trgovinske ovire in ustvarjen bi bil skupni trg. To je bila prva stopnja gospodarskega razvoja evropske federacije. Eni so načrt pozdravili, drugi močno kritizirali, vendar v začetku junija 1950 je k načrtu pristopilo 6 držav - Beneluks, Italija, Francija in zaenkrat le pridružena Zvezna republika Nemčija. Velika Britanija je z njim le

⁵ Metod Mikuž, Svet po vojni. Ljubljana, 1983, str. 14.

⁶ Ravno tam. Več o tem v njegovih govorih v Fultunu 5. 3. 1946 in new Yorku 16. 3. 1946.

simpatizirala. Tako je 18. aprila 1951 s podpisom t.i. Pariške pogodbe nastala Evropska skupnost za premog in jeklo (European Coal and Steel Community - ECSC/ESPJ). Vsaka od članic je odstopila vrhovni oblasti skupnosti nekaj svoje suverenosti, le Winston Churchill v to

ni hotel privoliti, kar je še dolgo v šestdeseta leta povzročalo težave evropskim integracijskim gibanjem.⁷

Po težavah v zahodni Evropi zaradi različnih (Francija) pogledov na ustanovitev Evropske obrambne skupnosti se šele sredi petdesetih let spet obnovi misel o še tesnejšem gospodarskem povezovanju. Nizozemski zunanji minister Johan Beijen je leta 1955 oživil integracijska prizadevanja s predlogom za ustanovitev carinske unije za celo vrsto novih gospodarskih panog. Njegova ideja se je, po vrsti pogovorov, uresničila 25. marca 1957 s podpisom t. i. Rimske pogodbe, s katero sta bili ustanovljeni Evropska gospodarska skupnost (European Economic Community - EEC/EGS) in Evropska skupnost za jedrsko energijo (EURATOM/ESJE). S pogodbo z dne 8. aprila 1965 je gospodarska povezanost v (zahodni) Evropi postala trdnejša. Izvršilne organe vseh treh skupnosti so združili v enoten Svet in enotno Komisijo Evropskih skupnosti, kar velja za prvi korak pri združevanju treh evropskih skupnosti v enotno Evropsko skupnost.⁸

Velika Britanija se je še dolgo po vojni držala svojih načel o ne-odtujitvi niti dela suverenosti skupnim ciljem. Skupaj s še nekaterimi državami je v takem združevanju videla preveliko nevarnost za svojo suverenost. Želela je oblikovati prosto trgovinski prostor, ki ne bi pomenil zmanjšanja suverenosti držav članic. Tako je 21. julija 1959 kot nekakšna protiutež EGS nastalo Evropsko združenje za prosto trgovino (European Free Trade Association - EFTA). Toda kmalu so tako Velika Britanija kot nekatere druge države v EFTA in zunaj nje (Danska, Norveška, Irska) spoznale, da takšna oblika sodelovanja ne more izpolniti njihovih pričakovanj po gospodarskem sodelovanju.⁹ Posebej za Veliko Britanijo se je začela trnova pot do ustanovitve Evropske unije s podpisom Svečane deklaracije o Evropski uniji, 19. junija 1983.¹⁰ To pa je že druga zgodba in tudi taka, ki presega okvire tega kratkega prispevka na naslovno temo.

Ob tem pa ne smemo pozabiti, da združevanje v Evropi po drugi svetovni vojni ni potekalo samo na njeni zahodni polovici. V skladu z bipolarnostjo povojnega sveta in zakonitostmi hladne vojne se je tudi zaradi gospodarskih razlogov povezoval tisti del Evrope, ki je bil pod sovjetskim vplivom. Že januarja 1949 je tako ustanovljen Svet za vzajemno gospodarsko pomoč (SEV, COMECON) in leta 1955 vojaški Varšavski pakt. Članice so želele postaviti z obema organizacijama temelj t. i. skupnosti socialističnih držav. Kot protiutež zahodnoevropskemu združevanju so iskale oblike vsebinskega in vzajemno koristnega gospodarskega, političnega in vojaškega skupnega delovanja. Toda SEV ni nikoli delovala kot mednarodna organizacija, temveč so bili dvostranski odnosi med ZSSR in drugimi državami poglavitni element skupnega delovanja. ZSSR je bila v teh odnosih nesporen hegemon in tvorec teorije in prakse t. i. "zlate enotnosti". V njih so bili

⁷ Mikuž, nav. delo, str. 20; Kovač, nav. delo, str. 8.

⁸ Kovač, nav. delo, str. 8-15.

⁹ Ravno tam.

¹⁰ Nikolas Moussis, Evropska unija - pravo, ekonomija, politika. Ljubljana, 1999.

ne samo politični, temveč tudi gospodarski parametri sodelovanja podrejeni sovjetskim zahtevam in potrebam.¹¹

Če so bili ekonomski razlogi v procesih integracije in dezintegracije v Evropi v zgodovini pomemben, a vendar samo eden od razlogov zanje, pa po propadu

komunističnih držav in koncu bipolarne razdelitve sveta v teh procesih zagotovo prevladujejo. Gospodarska prevlada je danes pomembnejša od politične in vojaške. Gospodarska moč pa je bila vedno temelj obema. Dobiček je ostal glavno gibalno integracijskih in morda še bolj dezintegracijskih procesov, posebej tistih v zadnjih desetih letih na tleh nekdanje Jugoslavije.

Dušan Nečák

THE ROLE OF ECONOMIC PROCESSES IN EUROPEAN INTEGRATIONS AND
DISINTEGRATIONS

S u m m a r y

Because of the changed economic and political conditions after the second world war, intensive integration processes have taken place in Europe. Some European countries were prepared to give up part of their sovereignty in the name of more efficient economic development and have thus decided for international integrations. As early as in the late forties, numerous international integrations and organisations emerged, which can be - according to their goals and methods of cooperation - divided into three groups: transatlantic organisations, connecting Europe mostly with the USA (OEEC/OECD, Western Union and NATO); organisations comprising a wider circle of countries, in particular those not ready to give up part of their sovereignty, e.g. neutral countries (Council of Europe); and organisations which evolved into the European Communities. In history, economic reasons used to be an important but not the only reason behind the processes of integration and disintegration in Europe, but after the break-up of communist states and the end of bi-polar division of the world, these reasons have taken on a predominant role. Today, economic predominance is more important than political or military ones, and also the latter two have always rested on economic power. Profits remain the main driving force of integration and disintegration processes, especially those underway over the last 10 years on the territory of the former Yugoslavia.

¹¹ Svetovna zgodovina, str. 636, 657-658.

1.01
Prejeto 1. 3. 2002

UDK 339.9(266:4-191.2)"18/19"

Karl Stuhlpfarrer*

Ekonomska vloga Jadranskega morja v srednji Evropi v 19. in 20. stoletju

IZVLEČEK

V razpravi avtor obravnava vlogo jadranskih pristanišč za srednjeevropski gospodarski prostor. Izpostavlja pomen Trsta v različnih obdobjih in strateške geopolitične in gospodarske silnice, ki so v desetletjih po koncu prve svetovne vojne povsem spremenile pomen in značaj tržaškega pristanišča. Blagovni tokovi so se namreč preusmerili daleč stran od Jadrana, nove izhodiščne točke so se nahajale ob Atlantiku, v nemških in nizozemskih pristaniščih.

Ključne besede: Jadransko morje, Srednja Evropa, Trst, gospodarstvo, ekonomska vloga

ABSTRACT

ECONOMIC ROLE OF THE ADRIATIC SEA IN THE CENTRAL EUROPE IN 19TH AND 20TH CENTURIES

The paper deals with the role of ports of the Adriatic Sea in the history of the Central European area. It singles out the importance of Trieste in various periods of time and the strategic geo-political and economic forces that changed significantly the role and character of the port of Trieste after the end of the first world war. The flows of goods were reoriented away from the Adriatic Sea, as the ports at the Atlantic coast in Germany and the Netherlands gained importance.

Key words: Adriatic Sea, Central Europe, Trieste, economy, economic role

Obstajajo zelo različne možnosti za obravnavanje pomena Jadranskega morja za Srednjo Evropo. Vse že same po sebi odražajo zadnje dosežke na področju našega znanja in raziskav. Zato moram že na začetku priznati, da moj članek ni rezultat konkretnih raziskav, temveč je bolj posledica idej, za katere mislim, da bi lahko vodile in na koncu preoblikovale moje interese v kasnejše raziskovalne

* Dr., redni profesor, Fakultät für Kulturwissenschaften, Universität Klagenfurt, A-9020 Klagenfurt, Universitätstrasse 65-67, e-mail: karl.stuhlpfarrer@uni-klu.ac.at

programe.

Začnimo torej s hitrim pogledom na zemljevid. Zelo enostavno ugotovimo, da je Jadransko morje jasno definirano, medtem ko je precej težje ugotoviti, kaj se razume pod izrazom Srednja Evropa. Kje so meje Srednje Evrope in kje njeno središče? Prav gotovo ste že slišali, kaj pravijo o Srednji Evropi Poljaki, ki iz nje izključujejo Italijo, in Italijani, ki iz nje izključujejo Poljsko. Nekateri gredo še dlje. Avstrijci, na primer ne vidijo radi, da se v Srednjo Evropo vključuje Nemčija, so pa bili zelo prizadeti, ko so v osemdesetih letih prejšnjega stoletja novi snovalci idej o Srednje-Vzhodni Evropi iz nje izključili Avstrijo.

Prisiljeni smo se torej soočiti z dejstvom, da je zgodovinsko razmišljanje o ideji Srednje Evrope, njenem obsegu in njenih mejah vse od 1. svetovne vojne bolj odvisno od tega, kako to območje dojemamo kot od dejanskega zemljevida, ki simbolično vključuje oziroma izključuje posamezne države. Po drugi strani pa zemljevid vendarle pripomore k boljšemu razumevanju. Na njem so namreč jasno načrtane ceste, železnice in ostala komunikacijska sredstva, na primer plinovodi, naftovodi, električne in telefonske napeljave, ki se prepletajo po vsem območju. In to so več kot simboli modernizacije našega gospodarstva in družbe, so simboli moči, interesov in usmeritev ter tudi kontinuitet v prostoru in času. In ti celo določajo, katera pristanišča - mesta prihodov in odhodov na obali Jadranskega morja, bodo imela privilegiran položaj.

Avstrijci na primer na Dunaju, v Salzburgu ali Innsbrucku si v zvezi z Jadranskim morjem predstavljajo predvsem dve stvari: najprej so to poletne počitnice, uživanje bolj ali manj čistega morja, plavanje in vožnja s čolni po morju, nato pa pomislijo na težave in zastoje, ki jih čakajo na cesti do tam.

Tudi zgodovinarji se ne razlikujejo dosti od povprečnega Avstrijca. Le da se prvi, poleg razvoja turizma in povečanega prometa in z njim povezanih problemov spominjajo še dveh zgodovinskih dejstev. Prvo je, da je bilo nekoč do Jadranske obale mogoče potovati brez prečkanja ene same državne meje. Obstajale pa so močne družbene omejitve, ki jih milijoni ljudi niso mogli preseči, razen če so svoje domove zapustili za vedno v iskanju boljšega življenja prek morja. In niso bili redki tisti, ki so, namesto Hamburga na severu, za pot izbrali Trst. In prav Trst bolj kot katerokoli drugo jadransko pristanišče v pojmovanju Avstrijcev predstavlja referenčno točko za Jadransko morje in njegovo povezavo z Avstrijo ne le na gospodarskem področju temveč tudi kot mesto spomina v avstrijski kulturi in zgodovini.

Vsi, ne le zgodovinarji, pa se spomnimo, da je bila od 19. stoletja naprej železnica najpomembnejše transportno sredstvo in zato tudi velikega gospodarskega pomena. In dejansko obstaja le malo takšnih zgodovinskih fenomenov in gospodarskih tehničnih dosežkov kot je železnica, ki tako nazorno prikazuje proces industrializacije 19. stoletja. Joseph A. Schumpeter je železnico označil kot dominantno inovacijo drugega Kondratieffovega cikla med leti 1842 in 1897.

Zavedam se, da danes nekateri študenti učinkom železnice na gospodarsko rast ne pripisujejo več takšnega pomena kot nekoč, saj imajo danes podobne učinke tudi izgradnja in modernizacija drugih transportnih sredstev. Vendar to v našem primeru težko sprejmemo, saj so znane le redke alternativne rešitve, čeprav načrti za izgradnjo kanala med Dunajem in Jadranskim morjem obstajajo že dolgo časa in se vedno znova pojavljajo, tudi po padcu nacistične Avstrije pa vse do današnjih

dni.

Znano je, da so Habsburžani gradili železnice predvsem za potrebe svoje monarhije, stroške pa so krili iz zasebnih ali državnih sredstev. Tako sta najprej Severna in Južna železnica in nato železnica Ture-Karavanke povezali najrazvitejša industrijska območja Habsburške monarhije na Češkem ter v okolici Dunaja s pristaniščem v Trstu, ki je že od časov Karla VI. in Marije Terezije predstavljal najpomembnejšo trgovinsko povezavo habsburške monarhije s čezmorskimi državami ter z Levantom. Iz enakega razloga uprava južne železnice ni oklevala s podaljšanjem železniške povezave od Pragerskega do Budimpešte ter od Maribora do Franzensfeste na poti proti Brennerju.

Tako torej pri prvih ocenah gospodarskih učinkov povezave Jadranskega morja s Srednjo Evropo ne smemo upoštevati le učinkov izgradnje železnice, na primer na glavne izpostave avstrijskih bank na Dunaju, zavedati se moramo tudi pomembnega vpliva na pomožne industrije kot tudi na tiste, ki so ustvarjale naraščajoče dobičke na račun znižanja transportnih stroškov. Poleg kratkoročnih učinkov ustvarjanja vrednosti med samo izgradnjo pa moramo upoštevati tudi dolgoročne učinke železnice na zaposlovanje na vseh območjih, prek katerih je železnica potekala.

To obdobje, za katerega se je od časa do časa zdelo, da se prebivalstvu godi bolje, kot se je večini dejansko godilo, se je končalo z razpadom Habsburške monarhije, saj so države naslednice Avstrijo in Madžarsko odrezale od njihovih glavnih povezav s svetom. Železniškega prometa kar naenkrat niso urejali več isti zakoni, pojavile so se različne valute in carinske dajatve. Avstrija je ostala odrezana od svojega glavnega pristanišča, čeprav ji je Saint-Germainska pogodba v 311. členu zagotavljala prost dostop do Jadranskega morja. Prav tako je to Madžarski zagotavljala Trianonska pogodba, Češka pa je imela pravico do uporabe posebnih vlakov prek Avstrije do jadranske obale. Pravica do prostega tranzita do Jadranskega morja se je torej v dvajsetih in tridesetih letih večkrat obravnavala v pogodbah. Vendar to ne pomeni, da se niso pojavile druge omejitve, povezane z doseganjem boljšega konkurenčnega položaja na trgu. Tako je bil prost pretok pošiljk blaga pogosto omejevan, prepovedan ali je imel zamudo zaradi veterinarskega in epidemiološkega nadzora kot tudi zaradi raznih tehničnih in carinskih omejitev. Italija je na primer preprečila uvoz poceni pomaranč iz Španije, da je lahko prodala svojo letino, podoben odnos pa je imela tudi Jugoslavija pri izvozu madžarske živine.

Za kratek čas so v pozabo utonili celo starejši koncepti Srednje Evrope, kjer so od nekdaj prevladovali nemški interesi, verjetno ne le zaradi zmanjšanja ekonomske moči zainteresiranih držav, temveč tudi zaradi tega, ker se je po letu 1924 močno povečala konkurenca med jadranskimi in severnomorskimi pristanišči. Nove usmeritve nacionalnih gospodarstev so povsem spremenile pogoje gospodarske menjave dejansko vse do svetovne gospodarske krize po letu 1929, ko je drastično upadla menjava blaga s tujino tako količinsko kot vrednostno. V Avstriji je nastopila dolgotrajna gospodarska stagnacija. Kljub temu sta uvoz in izvoz nekaterih vrst blaga prek Trsta v letu 1937 ponovno skoraj dosegla predvojne ravni iz leta 1913. To je bila predvsem trgovina z žitom, lesom, železovo rudo. Na drugi strani pa je upadla trgovina s kavo, tobakom in sladkorjem, kar je nakazovalo na ubožanje avstrijske družbe.

Nacistična Avstrija je dokončno prekinila tesno povezavo Avstrije z Jadranskim morjem. Pomorski transport je bil preusmerjen na nemška pristanišča na severu države, blagovna menjava nacistične Nemčije z Italijo ali celo Jugoslavijo, dokler je bila še dovoljena, pa je uporabljala v glavnem železniške povezave prek Nemčije in Avstrije.

Med drugo svetovno vojno ni bilo, razen vojaške, nobene večje potrebe po ohranjanju ali razvijanju gospodarskih vezi med Jadranskim morjem in Srednjo Evropo. Šele potem, ko je nacistična Nemčija zasedla jadransko obalo in vzpostavila "Operativno cono Jadransko Primorje" in potem, ko se je vse več Nemcev zavedlo, da bo Nemčija v vojni poražena, se je nacistična uprava jadranske obale odločila pokrasti vse, kar so lahko našli na brezcarinskem območju Trsta in Reke. V tej tako imenovani "Akciji Jadran" je bilo iz Trsta v Avstrijo in Nemčijo prepeljanih okoli 1.200 tovornih vagonov blaga, ki je bilo potem razdeljeno Avstrijcem in Nemcem.

Pred koncem vojne ni bilo povsem jasno, kateri državi bo pripadlo to glavno pristanišče na Jadranskem morju, da bo imela nadzor nad menjavo blaga z bližnjim ali bolj oddaljenim zaledjem. Pripravljeni so bili številni programi in načrti, predvsem s strani britanskih uradnikov, po katerih naj bi Trst pripadal večjemu številu držav, vključno z Avstrijo in morda celo z delom južne Nemčije.

Kakšni so bili avstrijski trgovinski interesi neposredno po vojni v letih 1946 in 1947, še preden so zavezniki sklenili Mirovni sporazum z Italijo, priča memorandum skupine avstrijskih podjetnikov o "ponovni vzpostavitvi prometa s pristaniščem Trst". Podjetniki so obravnavali ta problem in izpostavili številna dejstva, ki bi se morala upoštevati, da bi se lahko ponovno vzpostavila situacija pred razpadom Habsburške monarhije. Memorandum je imel pet glavnih ciljev.

Prvič, vzpostavitev avstrijskega koridorja do jadranske obale, torej do Trsta vzdolž ene izmed železniških poti. Drugič, internacionalizacija železnic, ki Trst povezujejo z zaledjem, tretjič, ustanovitev posebnega združenja za upravljanje železnic do pristanišča. Preostala dva predloga pa sta se nanašala na različne načine plačevanja stroškov za uporabo železnic. Tako lahko jasno zagotovimo, da predstavniki avstrijskega gospodarstva še zdaleč niso imeli ozemeljskih zahtev, temveč so imeli predvsem gospodarski interes za prost in poceni dostop do pristanišča.

Na zmanjšanje pomena pristanišča Trst po prihodu nacistov na oblast v Avstriji leta 1938 in še bolj med drugo svetovno vojno kaže tudi drastičen padec trgovinske menjave. Ponovna gospodarska oživitev tega pristanišča po vojni pa je bila predvsem posledica pomoči, ki so jo Združeni narodi pošiljali Avstriji, Češkoslovaški in Madžarski preko pristanišča Trst, ter dobav Avstriji v okviru Marshallovega načrta leta 1948. Leta 1949 je bilo kar 92% vsega čezmorskega avstrijskega uvoza prepeljano prek Trsta.

Takoj po vojni je torej ves glavni transport, namenjen v Srednjo Evropo, potekal po železnici. Zato je razumljivo, da so se v tem obdobju pojavili številni programi za obnavljanje železnic, oziroma za povečevanje železniških kapacitet. Zaradi določitve meje med Jugoslavijo in Italijo na Pariški mirovni konferenci pa se nič od tega ni uresničilo. V kratkem času je Avstrija svojo zunanjo trgovino zopet preusmerila na pristanišča v Nemčiji in na Nizozemskem. Boljša tehnična opremljenost nemških in nizozemskih pristanišč, bolj pogost redni promet in nižji

stroški uporabe pristanišč so skupaj prispevali k manjši privlačnosti tržaškega pristanišča.

Leta 1953 je ljubljanski Inštitut za narodnostna vprašanja izdal brošuro z naslovom "Komu naj pripade Trst", v kateri se je zagovarjala ideja, da naj Trst postane del Jugoslavije. Ta ideja pa ni bila utemeljena na podlagi etnične sestave prebivalstva in zgodovinskega razvoja, temveč predvsem s proti Trstu usmerjeno politiko italijanske vlade: "S pridružitvijo Trsta Italiji je bil dosežen le en cilj italijanske vlade: prenehalo se je rivalstvo med dvema severno-italijanskima pristaniščema, Genova in Benetkami. Italijanska vlada je investirala velike vsote denarja v izgradnjo pristanišča Marghers v predmestju Benetk, tako da Benetke niso privlačile le trgovine iz Lombardije in beneškega zaledja, temveč tudi iz Avstrije, ki je do tistega časa zvesto uporabljala tržaško pristanišče". (str. 11) V podkrepitev tej pritožbi je na koncu besedila brošuri dodan zemljevid, ki prikazuje, da je leta 1912 ves železniški promet iz Avstrije, Madžarske in Češke precej presegal promet iz italijanskih območij.

Čas pa je hitro tekkel in v obdobju po podpisu Avstrijske državne pogodbe in ponovne vzpostavitve avstrijske neodvisnosti leta 1955 ideja o nadaljnjem razvoju povezave Avstrija - Trst nikdar ni povsem zamrla. Čeprav so si sledili številni sporazumi, že deset let kasneje avstrijski čezkomorski promet ni bil več usmerjen na Benetke, temveč se je odvijal predvsem preko Hamburga, le dve leti kasneje pa je celo Reka prehitela Trst.

Jadranska pristanišča si niso nikdar nehala prizadevati za ponovno vzpostavitev nekdanje vloge v trgovinskem prometu s Srednjo Evropo. Svetovna naftna kriza leta 1973 je dala "odločilen zagon ponovnemu razcvetu tržaškega pristanišča", kot je to v svoji izjavi leta 1981 zagotovil tudi takratni tržaški župan Manilo Cecovini. Že pet let pred tem se je začelo medregionalno sodelovanje v okviru delovne skupnosti Alpe Jadran, ko je novembra 1976 nemški minister Jaumann povabil pokrajini Furlanijo in Benečijo, naj pripravita skupaj s Socialistično republiko Slovenijo in Hrvaško poročilo o "severno-jadranskih pristaniščih in njihovi vlogi v srednje-evropskem prometu" ter da naj predlagajo večjo specializacijo in sodelovanje pristanišč.¹ Vendar o rezultatih teh pobud nismo več slišali.

Vsi drugi načrti in programi, ki naj bi olajšali dostop srednje-evropskih držav do jadranskih pristanišč, so ostali le na papirju, kljub temu da je Evropska komisija te pobude odobrila, kot na primer predlog zgoraj omenjenega tržaškega župana Cecovinija, da bi se cestne in železniške povezave posodobile z izgradnjo nove čezalpske proge od Kufsteina do Gemone. Tudi v zvezi z manj obsežno alternativo, ki je vključevala le popravilo proge Pontebba, se dolgo ni nič zgodilo. Šele nedavno so bile končane posodobitve na italijanski strani železnic, za Avstrijo pa lahko pričakujemo, da večji napredek še vsaj deset let ne bo dosežen.

Številni sporazumi, tudi na bilateralni ravni, torej niso dosti pripomogli k preusmeritvi avstrijske čezmorske zunanje trgovine na jadranska pristanišča. To velja tudi za sporazum, ki je bil sklenjen med Avstrijo in Italijo leta 1985, ki naj bi spodbudil in okrepil avstrijske naložbe v Trst in zmanjšal stroške uporabe pristanišča za avstrijsko gospodarstvo. Avstrijski zunanji minister Alois Mock je ta sporazum, ko je bil leta 1987 potrjen, imenoval za prelomnico v avstrijsko-italijanskih

¹ Anton Jaumann: Für engere Zusammenarbeit im Alpenraum. Der Donauraum 21, 1976, str. 125-129.

odnosih, saj naj bi Trst ponovno postal ključno pristanišče za avstrijsko trgovanje z bližnjim vzhodom in čezmorskimi državami.²

Vendar se ni situacija nič izboljšala, avstrijske naložbe v Trst pa se v naslednjih letih niso povečale, kljub temu da poteka večina pošilk nafte v Avstrijo prek tržaškega pristanišča. Trst nikdar več ni postal tako pomembno čezmorsko pristanišče za Avstrijo, kot je bil v obdobju med obema vojnama in v letih takoj po koncu 2. svetovne vojne, ko je prek Trsta v Avstrijo prihajala pomoč Združenih narodov.

Šele velike spremembe v evropski zgodovini, ki so se pričele pred več kot desetimi leti in so pripeljale do preobrazbe srednje in vzhodno evropskih družb ter do razpada Jugoslavije, so dale ponoven zagon preusmeritvi trgovine na Jadransko morje. Ugodni carinski režimi s Hamburgom prek Češkoslovaške in Nemške demokratske republike so bili ukinjeni, avstrijski in madžarski podjetniki pa so pričeli uporabljati tradicionalne povezave Srednje Evrope. Vendar danes tradicionalna pristanišča zopet ne morejo izkoristiti svojih prednosti. Pojavil se je namreč nov tekmeč, ki je že privabil veliko zainteresiranih držav: Pristanišče Koper.

Karl Stuhlpfarrer

ECONOMIC ROLE OF THE ADRIATIC SEA IN THE CENTRAL EUROPE IN 19TH
AND 20TH CENTURIES

S u m m a r y

The Adriatic Sea with its northern ports, notably Trieste, played an important role in the history of the Central European area. The historic notion of Central Europe, its size and boundaries, has ever since the first world war depended on our conception rather than on actual maps which symbolically included or excluded some states from this area. However, maps do help improve our understanding. They, namely, show the roads, railways and other means of communications, such as pipelines, electrical and telephone lines criss-crossing the area. These are the symbols of modernisation of our economy and society, the symbols of power, interests and orientations as well as continuities in time and space. And they determine which ports - points of arrival and departure at the Adriatic coast will be in a privileged position.

² Wiener Zeitung, 21. 5. 1987, str. 2.

1.01
Prejeto 20. 1. 2002

UDK 338.12(436-89:4)"18/1913"

Andrej Pančur*

Ekonomska vloga Avstro-Ogrske v evropskem prostoru s stališča modernizacijskih procesov in položaj posameznih dežel v njej

IZVLEČEK

Glede na gospodarsko razvitost je bila Avstro-Ogrska prehodno območje med bolj razvitim zahodom in severom in manj razvitim jugom in vzhodom. Ta razvojna prelomnica se je jasno odražala tudi znotraj Avstro-Ogrske. Čim bolj industrializirane so bile posamezne dežele, tem bolj so bile razvite in obratno. Razvojne razlike so se zato lahko začele zmanjševati, ko so se začele intenzivno industrializirati tudi manj razvite dežele. Na podlagi primerjave uspešnega gospodarskega razvoja Ogrske in neuspešnega gospodarskega razvoja Galicije in Dalmacije avtor ugotovi, da so bile lahko uspešne samo dežele, ki jim je uspelo učinkovito komercializirati gospodarstvo in se intenzivno vključiti v proces globalizacije. Država je pri tem predvsem morala pomagati zgraditi učinkovito prometno in finančno infrastrukturo in zagotoviti stabilen fiskalni in denarni sistem.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, habsburška monarhija, gospodarski razvoj, gospodarska rast, razvojna politika, razvojne razlike, industrializacija

ABSTRACT

THE ECONOMIC ROLE OF AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY IN THE EUROPEAN AREA IN THE CONTEXT OF MODERNISATION PROCESSES AND THE SITUATION OF INDIVIDUAL LANDS

In terms of economic development, the Austro-Hungarian monarchy lied at the crossroads of the more developed western and northern parts of Europe and the less developed southern and eastern parts of Europe. This was also clearly reflected in the levels of development within the Austro-Hungarian monarchy. The more industrialised the lands, the more developed they were. The development lags could only start to narrow when also less developed lands had started with a more intensive process of industrialisation. On the basis of the comparison of a successful economic development of Hungary and unsuccessful economic development of Galicia and Dalmatia, the author concludes that only the lands which increased the importance of commerce in economy and become part of the process of globalisation could eventually succeed. The role of the state in this was to build an efficient transport and financial infrastructure and to provide for stable fiscal and monetary systems.

Key words: Austro-Hungarian, Habsburg monarchy, economic development, economic growth, development policy, development disparities, industrialisation

* Dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: andrej.pancur@guest.arnes.si

Glede na gospodarsko razvitost je bila Avstro-Ogrska prehodno območje med bolj in manj razvitimi deli Evrope. Prav tako kot danes so tudi v 19. stoletju med različnimi deli Evrope obstajale precejšnje razvojne razlike. To razvojno neenakost lahko jasno razberemo iz *Tabele 1*, ki prikazuje indeks bruto nacionalnega proizvoda na prebivalca posameznih evropskih regij glede na evropsko povprečje v letih 1830, 1870 in 1910. Pri sestavi regij sem se oziral tudi na njihov geografski položaj z ozirom na habsburško monarhijo. Zahodno Evropo sestavljajo Belgija, Francija, Nemčija, Nizozemska, Švica in Velika Britanija. Njihov bruto nacionalni proizvod na prebivalca je bil že leta 1830 višji od evropskega povprečja in se je nato samo še povečeval. Še veliko hitreje so se razvijale skandinavske države (Danska, Finska, Norveška in Švedska), ki so se od manj razvitih držav povzpele med razvite. Nasprotno so južnoevropske države (Italija, Španija in Portugalska) vedno bolj zaostajale in so nazadnje postale manj razviti del Evrope. Evropski vzhod je bil vedno manj razvit. Rusija je najprej zaostajala in ji je šele v zadnjih desetletjih uspelo nadomestiti nekaj zaostanka. Slabo so se odrezale tudi balkanske države (Bolgarija, Grčija, Romunija in Srbija). V letih 1870/1910 niso samo zaostajale za splošnim evropskim razvojem, temveč naj bi se v Srbiji in Bolgariji nacionalni proizvod na prebivalca celo zmanjševal.¹

Tabela 1: Indeks bruto nacionalnega proizvoda (GNP) na prebivalca po evropskih regijah leta 1830, 1870 in 1910 (Evropa = 100)

	1830	1870	1910
Zahodna Evropa	117	137	153
Skandinavija	87	86	121
Habsburška monarhija	104	85	94
Južna Evropa	109	87	72
Rusija	71	51	57
Balkan	n. p.	61	59
Evropa	100	100	100

Viri: Paul Bairoch: Europe's Gross National Product: 1800-1975. V: *Journal of European Economic History*, 1976, št. 2, str. 279, 281, 286. Za Rusijo v letu 1870 sem upošteval podatek iz Crafts, N. F. R.: *Gross National Product in Europe 1870-1910: Some New Estimates*. V: *Explorations in Economic History*, 1983, št. 4, str. 389.

Zaradi pomanjkanja zanesljivih statističnih podatkov so ocene o nacionalnem proizvodu v 19. stoletju vedno lahko samo približne. To velja tudi za Bairochove podatke iz *Tabele 1*, ki so povrh delno že zastareli. Vendar novejši podatki bistveno ne spremenijo prikazanih razvojnih razlik med različnimi evropskimi regijami.² Poleg tega so zgornje ocene za naš namen še posebej dobrodošle, ker upoštevajo vse večje evropske države v njihovih takratnih mejah.

Iz *Tabele 1* je jasno razvidno, da je razvojna prelomnica v grobem še naprej

¹ Michael Palaret: *The Balkan economies c. 1800-1914: evolution without development*. Cambridge 1997, str. 321-326.

² Crafts, N. F. R.: *Gross National product in Europe, o.c.*, str. 387-401. Angus Maddison: *The World Economy. A Millennial Perspective*. Paris 2001, str. 185.

potekala med razvitejšim zahodom in manj razvitim vzhodom in po novem tudi med bolj razvitim severom in manj razvitim jugom. Med razvitimi in manj razvitimi regijami je ležala Avstro-Ogrska. Vse države na zahodu so imele od nje večji nacionalni proizvod na prebivalca, Nemčija npr. leta 1910 za dobro četrtnino. Nasprotno je Rusija dosegala komaj polovico avstroogrškega nacionalnega proizvoda na prebivalca. Jugovzhodno od Avstro-Ogrske so ležale prav tako zaostale balkanske države.³

Prehodnost Avstro-Ogrske se je najbolj jasno kazala v velikih regionalnih razlikah znotraj države. To razvojno neenakost lahko razberemo iz *Tabele 2*, ki glede na avstroogrsko povprečje prikazuje indeks bruto domačega proizvoda na prebivalca v avstrijskih deželah in ogrskih statističnih enotah v letih 1870 in 1910. Tudi v Avstro-Ogrski je razvojni razkorak ležal med razvitim zahodom in severom na eni strani in manj razvitim vzhodom in jugom na drugi strani. Najbolj očitno je ta razkorak prišel do izraza pri odnosu med avstrijsko in ogrsko polovico monarhije. Leta 1910 je ogrski bruto domači proizvod na prebivalca dosegal le tri četrtnine avstrijskega in leta 1870 celo komaj tri petine.

Velike regionalne razlike so obstajale tudi znotraj avstrijske in ogrske polovice monarhije. Spodnja Avstrija je bila daleč najbolj razviti del habsburške monarhije. Za to je bil v prvi vrsti zaslužen Dunaj, ki ni bil le politična prestolnica, temveč tudi veliko industrijsko in finančno središče monarhije. Daleč nad avstroogrskim povprečjem so bile še češke dežele (Češka, Moravska in Šlezija), nekoliko so zaostajale ostale alpske dežele (Tirolska, Vorarlberg, Salzburška,⁴ Zgornja Avstrija, Koroška in Štajerska). Češke in alpske dežele so bile glede razvitosti na enaki ravni kot Zahodna Evropa. Na ozemlju sedanje Avstrije je bil bruto domači proizvod na prebivalca primerljiv z nemškim in francoskim.⁵ Vendar se je proti jugu razvojna raven vse bolj manjšala. Za nadpovprečni položaj Primorske (Goriška in Gradiščanska, Trst in Istra) je bil odgovoren gospodarsko in finančno močan Trst in ne njegovo revnejše zaledje. Bruto domači proizvod na prebivalca je na ozemlju sedanje Slovenije dosegal komaj dobrih 90% avstroogrškega.⁶ Toda proti jugu je ležala gospodarsko še veliko bolj nerazvita Dalmacija. Vendar so bile še bolj očitne razlike med vzhodom in zahodom. Največja in najštevilčnejša avstrijska dežela Galicija je bila na samem repu gospodarske razvitosti, nič bolje se ni odrezala Bukovina. V tem oziru je bil avstrijski vzhod v podobnem, če ne celo malo slabšem položaju kot Rusija.⁷

Podobno kot v Avstriji je bilo tudi na Ogrskem. Gospodarska moč je bila tu še bolj kot v Avstriji osredotočena v prestolnici. Gospodarsko bolj razvita območja so se razprostirala na zahodu in severu, se pravi na področju današnje zahodne in severne Madžarske in Slovaške. Gospodarski razvoj je pojejal proti vzhodu in predvsem proti jugu, kjer so bile hrvaške dežele najrevnejši del ogrske polovice monar-

³ Crafts, N. F. R.: *Gross National Product in Europe*, o.c., str. 389, 394-395.

⁴ Po drugih izračunih naj bi bili Goodovi podatki o bruto domačem proizvodu na Salzburškem in Tirolskem iz *Tabele 2* nekoliko izkrivljeno pretirani in sta bili torej ti dve deželi razvojno primerljivi z ostalimi alpskimi deželami. Glej: Roman Sandgruber: *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien 1995, str. 312, 564, op. 221.

⁵ Maddison: *The World Economy*, o.c., str. 177, 185. David F. Good: *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750-1914*. Wien 1986, str. 211.

⁶ David F. Good: *The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870-1910*. V: *Journal of Economic History*, 1994, št. 4, str. 877, 879.

⁷ Good: *The Economic Lag of Central and Eastern Europe*, o.c., str. 886.

hije. Podobno nerazvita je bila tudi Bosna in Hercegovina, ki pa je vseeno prekašala Srbijo.⁸

Tako velike regionalne razlike znotraj Avstro-Ogrske niso bile nič nenavadnega. Zlasti v ozemeljsko velikih državah, kjer je bil gospodarski razvoj osredotočen le v nekaterih pokrajinah, so bile regionalne razlike nekaj samo po sebi razumljivega. Regionalne razlike so bile sicer v Avstro-Ogrski večje kot v Nemčiji, vendar manjše kot v Italiji in na Švedskem. Podobno so bile v Združenih državah Amerike južne države v primerjavi s severnimi prav tako manj razvite kot v Avstro-Ogrski vzhodne dežele v primerjavi z zahodnimi.⁹

Tabela 2: Indeks bruto domačega proizvoda (GDP) na prebivalca po deželah Avstro-Ogrske leta 1860 in 1913 (Avstro-Ogrska = 100)

	1870	1910	letna rast v %
Češka	146	141	1,55
Moravska	123	117	1,50
Šlezija	134	135	1,58
Spodnja Avstrija	215	188	1,34
Zgornja Avstrija	111	102	1,41
Salzburška	123	126	1,70
Tirolska/Vorarlberg	104	118	1,95
Koroška	100	104	1,64
Štajerska	98	99	1,62
Kranjska	76	79	1,61
Primorska	116	121	1,64
Dalmacija	54	51	1,40
Galicija	61	58	1,52
Bukovina	64	61	1,54
Avstrija (Cislajtanija)	118	111	1,48
Ogrska (Translajtanija)	70	83	2,00
Donava-Tisa (Budimpešta)	100	124	2,13
desna obala Donave	69	83	2,07
leva obala Donave	79	85	1,83
desna obala Tise	75	85	1,98
Tisa-Maros	64	73	1,92
leva obala Tise	63	69	1,87
Transilvanija	57	67	1,92
Hrvaška	49	57	1,84
Avstro-Ogrska	100	100	1,63

Vir: David F. Good: The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Inco-

⁸ Michael Palairt: The Balkan economies, o.c., str. 232-234.

⁹ David F. Good: Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches, o.c., str. 213-215. David F. Good: Uneven Development in the Nineteenth Century: A Comparison of the Habsburg Empire and the United States. V: Journal of Economic History, 1986, št. 1, str. 139-141. Giovanni Federico in Gianni Toniolo: Italy. V: Richard Sylla in Gianni Toniolo (ur.): Patterns of European Industrialization. The nineteenth century. London 1991, str. 198-202.

me Estimates for the Habsburg Successor States, 1870-1910. V: *Journal of Economic History*, 1994, št. 4, str. 877.

Glavni razlog za nastanek velikih razvojnih razlik je bila različna raven industrializacije in modernizacije v posameznih državah in pokrajinah. Proizvodnja blaga na prebivalca je bila največja v industrijsko razvitih državah Zahodne Evrope in Skandinavije in najmanjša na Balkanu, v Rusiji in Južni Evropi. Avstro-Ogrska je tudi v tem primeru zasedala vmesni položaj med bolj industrializiranim zahodom in severom in manj industrializiranim jugom in vzhodom.¹⁰ Ker ta prikaz proizvodnje blaga zajema tako industrijo kot obrtništvo in izključuje nekatere pomembne gospodarske dejavnosti (npr. kmetijstvo, rudarstvo in gradbeništvo), z njim ne moremo v zadovoljivi meri zajeti stopnje industrializacije v posameznih državah. To pomanjkljivost lahko zapolnimo s prikazom nekaterih ključnih industrijskih vej.¹¹

V obravnavanem obdobju je bil premog poglavitni energetski vir v industrijskih državah. Zato lahko s porabo premoga na prebivalca dobro določimo raven razvoja v industriji in transportu. Pred prvo svetovno vojno je imela največjo porabo prav ekonomsko najbolj razvita Velika Britanija. Sledile so ji Belgija, Nemčija in Francija. Na primerljivi ravni s Francijo so bile Nizozemska, Danska in na posled Švedska, čeprav so morale uvažati skoraj ves premog. Le nekoliko slabše se je odrezala Avstro-Ogrska. Podobno so v bolj razviti Avstriji porabili več premoga kot v manj razviti Ogrski. Precej nižjo porabo premoga so imeli v manj razviti Španiji, Italiji in nazadnje Rusiji.¹²

Industrijska revolucija je potekala še v znamenju proizvodnje železa, jekla in bombažnega blaga. Tudi v tem primeru so v bolj razvitih državah na prebivalca praviloma proizvajali in trošili več tega blaga kot v manj razvitih. V desetletju pred prvo svetovno vojno so v proizvodnji železa in jekla na prebivalca zopet prednjačili v Belgiji, Veliki Britaniji, Nemčiji, Švedski in Franciji. Avstro-Ogrska se je sicer odrezala slabše, vendar vseeno precej bolje kot Rusija. V zahodni Evropi so porabili tudi največ bombaža na prebivalca. Veliki Britaniji in Belgiji je tako sledila Švica, Nemčija, Francija in Nizozemska. Bolje kot Avstro-Ogrska sta se odrezali celo Italija in Španija in slabše zopet Rusija.¹³ Podobne vzorce industrijskega razvoja lahko opazimo znotraj Avstro-Ogrske. Na Ogrskem je bila leta 1913 proizvodnja surovega železa na prebivalca enkrat manjša kot v Avstriji.¹⁴ V Avstriji je

¹⁰ Bairoch: *International Industrialization Levels from 1750 to 1980*. V: *Journal of Economic History*, 1982, št. 2, str. 284-287, 330.

¹¹ Wolfram Fischer: *Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1850-1914*. V: Wolfram Fischer (ur.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg*. Stuttgart 1985, str. 148.

¹² Rondo Cameron: *A New View of European Industrialization*. V: *Economic History Review*, 1985, št. 1, str. 14-19. Nachum T. Gross: *Economic Growth and the Consumption of Coal in Austria and Hungary 1831-1913*. V: *Journal of Economic History*, 1971, št. 4, str. 898-916.

¹³ Fischer: *Wirtschaft und Gesellschaft Europas, o.c.*, str. 14, 150-154. Gross, Nachum T.: *Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft*. V: Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch (ur.): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Die Wirtschaftliche Entwicklung*. Wien 1973, str. 25-27. Nachum T. Gross: *Austria-Hungary in the World Economy*. V: John Komlos (ur.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century*. New York 1983, str. 36-39. György Ránki: *On the Economic Development of the Habsburg Monarchy*. V: Paul Bairoch in Lévy-Leboyer (ur.): *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*. London 1985, str. 167-169.

¹⁴ Iván T. Berend in Györg Ránki: *Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1849-1918*. V: Wandruszka, Adam in Urbanitsch, Peter (ur.): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Die Wirtschaftliche*

bila proizvodnja najbolj razvita v bogatejših čeških in alpskih deželah.¹⁵

Seveda stopnje industrializacije v Avstro-Ogrski ne moremo meriti samo na podlagi nekaterih ključnih industrijskih panog, saj je bila gospodarska struktura obeh polovic monarhije močno različna. Zato pridejo zelo prav še ocene o skupni industrijski proizvodnji. V letih 1911/13 naj bi bil ogrski delež v industriji in rudarstvu samo 24,1%, čeprav je na Ogrskem živelo 42% prebivalstva. Na prebivalca Ogrske je tako prišlo komaj 43% vrednosti industrijske in rudarske proizvodnje na prebivalca Avstrije, čeprav je ogrski neto družbeni proizvod na prebivalca dosegal dobre tri četrtine avstrijskega. Razliko je Ogrska nadoknadila s pomočjo kmetijstva.¹⁶ Znotraj Avstrije je bila industrijska proizvodnja prav tako neenakomerno porazdeljena. Leta 1841 je na češke dežele odpadlo 47% industrijske proizvodnje, na alpske in slovenske dežele 43% in na Galicijo in Dalmacijo komaj 10%.¹⁷ Do prve svetovne vojne se je to razmerje spremenilo le v toliko, da je na češke dežele odpadlo 56% industrijske proizvodnje, na alpske in slovenske dežele 30% in na Galicijo, Bukovino in Dalmacijo manj kot 14%, čeprav je v teh zadnjih živelo več kot 40% prebivalstva.¹⁸

Med industrializacijo se je nujno manjšal pomen agrarnega sektorja. To se je najbolj jasno odražalo v padajočem deležu agrarnega prebivalstva. V letih pred prvo svetovno vojno je v Veliki Britaniji že padel pod 10%, v Belgiji, Švici in na Nizozemskem se je gibal med 20 in 30%, v Nemčiji, na Danskem, v Franciji, na Norveškem in Švedskem med 30 in 50%. V Avstro-Ogrski je živelo 56 % agrarnega prebivalstva, kar je bilo primerljivo z Italijo in precej manj kot v Rusiji in na Balkanu. V Avstriji je bilo leta 1910 samo 48% agrarnega prebivalstva in v manj razviti Ogrski 64%. V Spodnji Avstriji z Dunajem ga je bilo komaj 18%, med 30 in 40% ga je bilo v čeških deželah, med 40 in dobrih 50% v alpskih deželah. Na Kranjskem ga je bilo 62%, na Primorskem s Trstom komaj 46%. S 71-73% sta se zopet najslabše odrezali Galicija in Bukovina. Na samem repu Avstro-Ogrske je s 82% stala Dalmacija, od katere se je slabše odrezala le še Bosna in Hercegovina. Podobno je bil tudi na Ogrskem delež agrarnega prebivalstva najmanjši v osrednji pokrajini z Budimpešto in se je nato v grobem manjšal od zahoda proti vzhodu in od severa proti jugu.¹⁹

Entwicklung. Wien 1973, str. 506-507. Iván T. Berend in Györg Ránki: Hungary. A Century of Economic Development. Newton Abbot in New York 1974, str. 57.

¹⁵ Herbert Matis in Karl Bachinger: Österreichs industrielle Entwicklung. V: Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch (ur.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Die Wirtschaftliche Entwicklung. Wien 1973, str. 225-226.

¹⁶ Péter Hanák: Die Stellung Ungarns in der Monarchie. V: Friedrich Engel-Janosi in Helmut Rumpler (ur.): Probleme der Franzisko-Josephinischen Zeit 1848-1916. München 1967, str. 84. Péter Hanák: Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy. V: Austrian History Yearbook, 1967, št. 1, str. 271. Péter Hanák: Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates. Wien in München in Budapest 1984, str. 251. John Komlos: Economic Growth and Industrialization in Hungary 1830-1913. V: Journal of European Economic History, 1981, št. 1, str. 39-41.

¹⁷ Nachum T. Gross: An Estimate of Industrial Product in Austria in 1841. V: Journal of Economic History, 1968, št. 1, str. 86-87.

¹⁸ Cameron: A New View of European Industrialization, o.c., str. 15-16. William Ashwort: Typologies and Evidence: Has Nineteenth-Century Europe a Guide to Economic Growth? V: Economic History Review, 1977, št. 1, str. 147.

¹⁹ Fischer: Wirtschaft und Gesellschaft Europas, o.c., str. 125-129. Helczmanovszki, Heimold: Die Bevölkerung Österreich-Ungarns. V: Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829-1979. Tabellenanhang. Wien 1979, str. 17. Herbert Matis: Österreichs Wirtschaft

Med evropskimi državami niso bile samo velike razvojne razlike, temveč se je tekom 19. stoletja prepad med razvitimi in manj razvitimi samo še povečeval. Sicer so tudi že pred industrijsko revolucijo obstajale razlike med bogatimi in revnimi deželami, vendar te niso bile pretirano velike. Z industrijsko revolucijo se je nato začela hitro povečevati gospodarska rast v državah, kjer je industrializacija hitro napredovala. Nasprotno so države, kjer z industrializacijo še niso začeli, praktično ostajale na bolj ali manj nizki razvojni ravni. Že v zadnjih desetletjih 18. stoletja se je prva začela industrializirati Velika Britanija. Na celine ji je najprej sledila Belgija, nato Francija in naposled še Nemčija in ostale majhne industrijske države. Zato so se v okviru Zahodne Evrope razvojne razlike najprej povečevale, z razširitvijo industrializacije pa so se po letu 1860 začele zmanjševati.²⁰

Pri tem moramo na industrializacijo gledati kot na zelo dolgotrajen proces, ki je šele postopoma povsem moderniziral gospodarsko in družbeno podobo države. Med prvimi pojavi moderne industrijske proizvodnje in resničnim nastopom industrializacije na vsedrjavni ravni je lahko minilo več desetletij, ko celotna gospodarska rast še ni pretirano odstopala od rasti v predindustrijskem času.²¹ Vendar so se pri tem industrijsko veliko hitreje razvijale prav tiste pokrajine, kjer je industrializacija nastopila najprej. Zgodnje industrijske pokrajine se niso samo modernizirale veliko hitreje kot neindustrijske pokrajine, temveč so se lahko celo razvijale na račun pokrajin, kjer so prevladovali zastareli načini proizvodnje.²²

Poleg tega industrializacija ni zajela držav v celoti, temveč je bila najprej osredotočena le na nekaj majhnih enklav, ki so se nato postopoma lahko širile, ali životarile, ali pa zamrle. Ob uspešnem razvoju so se te industrijske enklave postopoma lahko povezale z drugimi centri razvoja v večje industrijske pokrajine. Sčasoma so tako iz majhnih točk razvoja nastali širši industrijski bazeni ali pa manjši industrijski centri. Velike industrijske pokrajine so se lahko raztezale daleč čez državne meje. Gospodarski in družbeni razvoj v Angliji, Belgiji, severni Franciji, Porurju, Porenju, Švici in Piemontu je potekal po veliko bolj podobnih vzorcih kot pa znotraj posameznih držav.²³ Zato lahko industrializacijo in modernizacijo v habsburški monarhiji pravilno razumemo samo v luči dogajanj v posameznih delih monarhije, čeprav pri tem ne smemo pozabiti na zapletene odnose med razvitimi in manj razvitimi deli monarhije.²⁴

Na celine industrializacija ni potekala po vzorcih industrijske revolucije v Angliji. Seveda je prenos moderne angleške industrijske tehnologije in prihod angleških poslovnežev v izdatni meri prispeval k širjenju industrije, vendar je do takšnega prenosa tehnologije lahko prišlo samo v okolju, kjer so obstajali ugodni

1848-1913. Konjunkturrelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I. Berlin 1972, str. 389. Ernst Bruckmüller: Sozialgeschichte Österreichs. Wien 1985, str. 374-376.

²⁰ Paul Bairoch: The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution. V: Paul Bairoch in Lévy-Leboyer (ur.): Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution. London 1985, str. 3-14.

²¹ Cameron: A New View of European Industrialization, o.c., str. 1-9.

²² Maxine Berg in Pat Hudson: Rehabilitating the Industrial Revolution. V: Economic History Review, 1992, št. 1, str. 24-50.

²³ Ashwort: Typologies and Evidence, o.c., str. 152-153. Sidney Pollard: Industrialization and the European Economy. V: Economic History Review, 1973, št. 4, str. 636-639.

²⁴ David F. Good: Austria-Hungary. V: Richard Sylla in Gianni Toniolo (ur.): Patterns of European Industrialization. The nineteenth century. London in New York 1991, str. 220-221, 234-235.

gospodarski in družbeni pogoji. Zato je bila predindustrijska stopnja razvoja ključ-

ni pogoj za uspešen nastop industrializacije. V različnih družbenih in gospodarskih okoljih so bili različni tudi odzivi na izzive industrializacije.²⁵

V čeških deželah, v Spodnji in delno še v Zgornji Avstriji so se že v desetletjih pred koncem 18. stoletja oblikovala dejavna protoindustrijska središča z razvejano založniško in manufakturno dejavnostjo. Na Štajerskem, Koroškem in delno še na Kranjskem je bilo razvito predvsem fužinarstvo. Nasprotno je v vzhodnih deželah prevladovala agrarna dejavnost. Zato so te dežele na zahod izvažale večinoma agrarne pridelke in iz zahoda uvažale večinoma končne izdelke. Zahodne dežele so bile bolj urbanizirane in so imele višji dohodek na prebivalca. Vendar so bile dohodkovne razlike v primerjavi z letom 1910 še zelo majhne.²⁶

Kljub oblikovanju nekaterih protoindustrijskih centrov pogoji za uspešen začetek industrializacije niso bili zelo ugodni. Neugodna geografska lega je preprečevala večjo gospodarsko integracijo. Zaradi majhne kupne moči je bilo šibko tudi povpraševanje po blagu splošne potrošnje. Ker sta bila trgovina na velike razdalje in založniški sistem preslabo razvita, je bila šibka tudi skupina domačih podjetnikov, ki je bila pripravljena investirati v moderno industrijsko proizvodnjo. Zato je bila toliko pomembnejša aktivna vloga tujih podjetnikov.²⁷

Prve začetke moderne industrije lahko v čeških in alpskih deželah zasledimo že pred koncem 18. stoletja. Vendar je pod vplivom industrializacije nepretrgana moderna gospodarska rast nastopila šele v drugi polovici 20. let 19. stoletja.²⁸ Industrijska proizvodnja je nato praviloma samo še naraščala. Seveda je bilo tudi avstrijsko gospodarstvo podvrženo konjunktornim ciklom. V "dobi ustanavljanj" (1867-1873) je npr. hitro naraščalo. Vendar so bila takšna obdobja hitre gospodarske rasti prekratka, da bi lahko imela večji vpliv na dolgoročno gospodarsko rast. Obratno so se tudi med "veliko depresijo" (1873-1896) dogajale precejšnje gospodarske, družbene in politične spremembe, vendar se dolgoročno gledano gospodarska rast ni zmanjšala. V razmerju z drugimi evropskimi državami industrijska rast ni bila majhna in je bila celo primerljiva z nemško.²⁹

²⁵ P. K. O'Brien: Do We Have a Typology for the Study of European Industrialization in the XIXth Century? V: *Journal of European Economic History*, 1986, št. 2, str. 292-295.

²⁶ Good: Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches, o.c., str. 22-30. Roman Sandgruber: Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert. München 1982, str. 107-110.

²⁷ Herbert Matis: Die Habsburgermonarchie (Cisleithanien) 1848-1918. V: Herbert Matis in Karl Bachinger in Hildegard Hemetsberger-Koller (ur.): *Grundriss der österreichischen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte von 1848 bis zur Gegenwart*. Wien 1989, str. 25.

²⁸ Komlos, John: Die Habsburgermonarchie als Zollunion. Die wirtschaftsentwicklung Österreich-Ungarns im 19. Jahrhundert. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1986, str. 64-76. Matis, Herbert: Grundzüge der österreichischen Wirtschaftsentwicklung 1848-1914. V: Helmut Rumpler (ur.): *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914*. Wien in München 1991, str. 109-113. Richard Rudolph: The Pattern of Austrian Industrial Growth from the Eighteenth to the Early Nineteenth Century. V: *Austrian History Yearbook*, 1975, str. 3-43.

²⁹ Richard Rudolph: Quantitative Aspekte der Industrialisierung in Cisleithanien 1848-1914. V: Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch (ur.): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Die Wirtschaftliche Entwicklung*. Wien 1973, str. 233-245. Hans Rosenberg: *Grosse Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa*. Berlin 1967. David F. Good: Stagnation and "Take-Off" in Austria, 1873-1913. V: *Economic History Review*, 1974, št 1, str. 72-87. David F. Good: The Great Depression and Austrian Growth after 1873. V: *Economic History Review*, 1978, št. 2, str. 290-294. John Komlos: Is the Depression in Austria after 1873 a "Myth"? V: *Economic History Review*, 1978, št. 2, str. 287-289. Markus Cerman: Von der Proto-Industrialisierung zur

Industrializacija je bila najprej omejena le na nekatera področja. Vedno bolj uspešno so se industrializirale češke dežele, kjer so se razvila pomembna območja tekstilne in težke industrije. Velik pomen je imela še živilska industrija, zlasti sladkorna. Alpske dežele so se industrijsko razvijale nekoliko počasneje. Industrija je bila tukaj v glavnem osredotočena v dunajskem bazenu. Na račun koncentracije železarske proizvodnje se je krepilo železarstvo na Zgornjem Štajerskem. Pomembno tekstilno središče je nastalo v Vorarlbergu. Posamezni manjši ali večji industrijski obrati so nastali še v nekaterih drugih krajih monarhije, tudi na Slovenskem.³⁰ Vendar se pri tem niso oblikovala močnejša industrijska območja.³¹

Zaradi industrializacije le manjših delov habsburške monarhije je ta med leti 1820 in 1870 gospodarsko zaostajala za zahodnimi sosedi. Ko je po letu 1870 val industrializacije zajel tudi vzhodne pokrajine, je habsburška monarhija začela beležiti občutnejšo rast. Kot je razvidno iz *Tabele 2* se je v letih 1870-1910 bruto družbeni proizvod na prebivalca letno vzpenjal za 1,63%. To je bilo precej več kot v bolj razvitih državah Zahodne Evrope. V Veliki Britaniji in Belgiji je rasel komaj za dober odstotek na leto. Avstro-Ogrska rast bruto družbenega proizvoda na prebivalca naj bi bila za malenkost celo boljša kot v uspešnih skandinavskih državah in povsem enaka kot v Nemčiji, ki je veljala za resnično zgodbo o uspehu. Znotraj kroga razvitih držav so se manj razvite države razvijale hitreje kot bolj razvite. S tem so se manjšale razlike med zgodaj in kasneje industrializiranimi državami. Nasprotno so relativno še naprej zaostajale države južne in vzhodne Evrope. Tu je bila industrializacija prešibka, da bi lahko omogočila hitrejši gospodarski vzpon držav kot celote.³²

Vendar to še ne pomeni, da so bile prav vse manj razvite države obsojene na nižjo gospodarsko rast kot razvite države. Skandinavskim državam in tudi državam Srednje Evrope se je s pomočjo visoke gospodarske rasti uspelo prebiti v sam vrh razvitih držav. Podobno so tudi nekateri manj razviti deli Avstro-Ogrske v tem času beležili hitrejšo gospodarsko rast kot bolj razviti. Zato so se razvojne razlike znotraj monarhije postopoma manjšale.³³ Bruto družbeni proizvod na prebivalca v manj razviti Ogrski naj bi se tako letno povečeval za cela 2% in v Avstriji za 1,48%. Sicer je res, da statistični podatki za 19. stoletje niso povsem zanesljivi in je tudi David F. Good v predhodnih študijah za Ogrsko predvideval nižjo gospodarsko rast,³⁴ vendar se hkrati večina ekonomskih zgodovinarjev strinja, da je po

Industrialisierung? Kontinuitäten in der industriellen Entwicklung der Habsburgermonarchie. V: Jan Hájek in Jaroslav Láník (ur.): *Hospodářské dějiny. Economic History*. Praha 1995, str. 319-332.

³⁰ Jože Šorn: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1984, str. 198-253.

³¹ Arnošt Klíma: *Industrial Growth and Entrepreneurship in the Early Stages of Industrialization in the Czech Lands*. V: John Komlos (ur.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century*. New York 1983, str. 81-89. Arnošt Klíma: *The Beginning of the Machine-Building Industry in the Czech Lands in the First Half of the 19th Century*. V: *Journal of European Economic History*, 1975, št. 1, str. 49-78. Ferdinand Tremel: *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien: Franz Deuticke, 1969, str. 285-297. Herbert Matis in Karl Bachinger: *Österreichs industrielle Entwicklung*, o.c., str. 105-232.

³² Maddison: *The World Economy*, o.c., str. 184-187. Angus Maddison: *The World Economy in the 20th Century*. Paris 1989, str. 19, 35-36, 111-119, 124-126. Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*. Oxford 1991, str. 6-7, 49-50, 195-222. Herbert Matis: *Das Industriesystem. Wirtschaftswachstum und sozialer Wandel im 19. Jahrhundert*. Wien 1988, str. 232-242.

³³ Good: *The Economic Lag of Central and Eastern Europe*, o.c., str. 869-891.

³⁴ David F. Good: *Ökonomische Ungleichheit im Vielvölkerstaat. Zur Rolle der Metropole Wien*. V: Jürgen Nautz in Richard Vahrenkamp (ur.): *Die Wiener Jahrhundertwende, Einflüsse, Umwelt*,

letu 1870 Ogrska gospodarsko začela dohitevati Avstrijo.

Iz *Tabele 2* je še razvidno, da so glede na gospodarsko rast tudi znotraj obeh polovic monarhije obstajale velike razlike. Daleč najhitreje je raslo gospodarstvo na osrednjem Ogrskem, se pravi v Budimpešti.³⁵ Zelo hitro je napredovala tudi sedanja zahodna Madžarska in nekoliko počasneje severna in vzhodna Madžarska in vzhodna Slovaška in celo zaostala Transilvanija. Glede na avstroogrsko povprečje se je kar dobro odrezala tudi Hrvaška, čeprav je bila na repu ogrskega razvoja. V skladu s centralistično ogrsko politiko in naravnim gospodarskim razvojem je bila gospodarska rast najbolj skoncentrirana v osrednjih madžarskih pokrajinah.³⁶ Revnejše obrobne pokrajine so sicer tudi beležile izjemno hitro gospodarsko rast, vendar vseeno manjšo kot je bilo ogrsko povprečje. Nasprotno se je v Cislajtaciji najslabše odrezala prav najbogatejša Spodnja Avstrija z Dunajem kot glavnim mestom monarhije. To je bila verjetno posledica precej bolj uravnovešenega regionalnega razvoja pod vplivom regionalno nacionalnih teženj. Z izjemo Zgornje Avstrije, kjer je zgodnja industrializacija začela hitro pojmati, so ostale alpske in tudi slovenske dežele napredovale relativno hitro. Tudi visoko industrializirane češke dežele so se odrezale dokaj dobro. Regionalne razlike med temi deželami so bile tako vedno manjše. Toda najbolj zaostalim delom Cislajtacije zaostanka ni uspelo nadoknaditi. Najslabše se je odrezala najrevnejša Dalmacija, ki je relativno vedno bolj zaostajala. Le nekoliko bolje sta se odrezali Galicija in Bukovina.

Glavni razlog za tako slab uspeh Galicije je bila njena prepozna industrializacija, ki se je začela šele na prehodu v 20. stoletje. Poleg tega je bila ta industrializacija še zelo šibka in je v glavnem potekala na področju proizvodnje žganja, premogovništva in predvsem naftne industrije.³⁷ Podobno so tudi v Dalmaciji prva večja moderna industrijska podjetja začela nastajati šele na začetku 20. stoletja. Prej so obstajala samo majhna podjetja za predelavo rib in proizvodnjo alkoholnih pijač.³⁸

Zakaj so se začele te dežele v primerjavi z Ogrsko tako pozno industrializirati? V zaostalih agrarnih deželah je do moderne gospodarske rasti lahko prišlo samo na podlagi vedno večje komercializacije gospodarstva, predvsem kmetijstva in z njim povezanimi dejavnostmi. Ker je bilo domače povpraševanje premajhno za večanje ponudbe, je povpraševanje v glavnem prišlo iz razvitejših tržišč znotraj ali zunaj države. V manj razvitih deželah je bila tako zunanja trgovina ena od gonilnih razvojnih sil.³⁹

Zunanja trgovina se je lahko uspešno razvijala samo na podlagi modernih komunikacijskih sredstev. Tako se je tudi Ogrsko gospodarstvo šele potem lahko

Wirkungen. Wien 1996, str. 725-726, 744-745. Good: Austria-Hungary, o.c., str. 228-229.

³⁵ Franz Baltzarek: Die sozio-ökonomischen Bedingungen und Auswirkungen der Industrialisierung im pannonischen Raum zwischen 1873 und 1929. V: Österreichische Osthefte, 1982, št. 3, str. 301-303.

³⁶ László Katus: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg. V: Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900-1918. Budapest 1966, str. 156-170.

³⁷ Good: Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches, o.c., str. 130-132. Orest Subtelny: Ukraine. Toronto 2000, str. 312-313. Hans Chmelar: Höhepunkte der österreichischen Auswanderung. Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905-1914. Wien 1974, str. 99-100.

³⁸ Igor Karaman: Industrializacija gradanske Hrvatske (1800-1941). Zagreb 1991, str. 200.

³⁹ John R. Hanson: Third World Incomes before World War I: Further Evidence. V: Explorations in Economic History, 1991, št. 3, str. 367-379.

začelo hitreje razvijati, ko so bili ustvarjeni prvi pogoji za pospešeno integracijo z razvitejšimi trgi znotraj in zunaj habsburške monarhije. Na začetku 19. stoletja je bil transportni sistem še povsem nerazvit in Ogrska je bila praktično nepovezana z razvitim zahodnim trgom. Zato so bile tudi cene agrarnih proizvodov na Ogrskem veliko nižje kot na svetovnem tržišču. Večji pomen je imel le rečni promet. Vendar rečni sistem ni imel primernega izhoda na morje in s tem na svetovni trg. Toliko pomembnejša je bila rečna povezava z osrednjimi avstrijskimi industrijskimi deželami. Ko so se te dežele začele industrializirati, se je povečalo povpraševanje po ogrskih pridelkih, predvsem žitu in volni. Zato je od 30. let 19. stoletja agrarna proizvodnja na Ogrskem hitro naraščala. V tem času se je z uvedbo parnikov izboljšal rečni promet. Vendar to ni bilo dovolj. Šele izgradnja železniškega omrežja je ogrske proizvajalce učinkovito povezala z zunanjim trgom. V 50. in 60. letih 19. stoletja je bilo tako kot na zahodu monarhije že zgrajeno osnovno železniško omrežje. V naslednjih desetletjih se je železniško omrežje hitro širilo in do prve svetovne vojne so bili tako razviti kot manj razviti deli habsburške monarhije relativno dobro integrirani.⁴⁰

Prometna povezava z razvitejšimi zahodnimi trgi in hitro naraščanje izvoza je na Ogrskem pripeljalo do hitrejšega razmaha industrije. Industrializacija se je začela v živilsko predelovalni industriji, na prvem mestu v mlinarstvu. Budimpešta je postala eden največjih svetovnih mlinarskih centrov. Vzporedno z razvojem modernega transporta se je razvijalo premogovništvo, železarstvo in strojna industrija. Postopoma so nastale še druge industrijske dejavnosti. Zaradi premočne češke konkurence je bila tekstilna industrija relativno slabo razvita.⁴¹ Hiter razvoj industrije se je odražal tudi v izvozu. Sicer je Ogrska še pred prvo svetovno vojno izvažala največ agrarnih pridelkov in surovin, vendar se je hkrati hitro večal delež predelanih živil, polizdelkov in izdelkov.⁴² Gospodarsko hitro rastoča Ogrska je bila glede na delež izvoza (v tujino in Avstrijo) v bruto domačem proizvodu ena od izvozno najbolj usmerjenih držav.⁴³

Izvoz žita in moke je bil torej odločilen za razvoj Ogrske. Podobno je tudi Dalmacija izvažala predvsem agrarne pridelke, na prvem mestu vino. Vendar za razliko od žita na osnovi vina ni bilo mogoče zgraditi moderne predelovalne industrije.⁴⁴ Poleg tega je bil izvoz vina podvržen velikim konjunktornim ciklom. Ko je naposled leta 1891 Avstro-Ogrska odprla svoj trg za uvoz cenejšega italijanskega vina in je vinograde začela uničevati bolezen trte, je Dalmacijo zajela huda ekonomska kriza.⁴⁵

⁴⁰ Komlos: *Die Habsburgermonarchie als Zollunion*, o.c., str. 40-63. László Katus: *Transport Revolution and Economic Growth in Hungary*. V: John Komlos (ur.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century*. New York 1983, str. 183-204.

⁴¹ Komlos: *Die Habsburgermonarchie als Zollunion*, o.c., str. 89-99. Berend in Ránki: *Hungary*, o.c., str. 49-64.

⁴² Scott M. Eddie: *The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade, 1882-1913*. V: *Journal of Economic History*, 1977, št. 2, str. 349.

⁴³ John R. Hanson: *Export Shares in the European Periphery and the Third World before World War I: Questionable Data, Facile Analogies*. V: *Explorations in Economic History*, 1986, št. 1, str. 85-99. Good: *Uneven Development in the Nineteenth Century*, o.c., str. 148.

⁴⁴ Iván T. Berend in Györg Ranki: *Foreign Trade and the Industrialization of the European Periphery in the XIXth Century*. V: *Journal of European Economic History*, 1980, št. 3, str. 552-553, 566-569.

⁴⁵ Igor Karaman: *Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata*. V: Mirjana Gross (ur.): *Društveni razvoj u Hrvatskoj*

Obratno je ogrske proizvajalce žita država zaščitila pred tujo konkurenco. Ko je v drugi polovici 70. let 19. stoletja na evropski trg začelo prihajati vse več ameriškega žita, je cena žita na svetovnem tržišču vse bolj padala. Večina kontinentalnih držav se je pred cenejšo konkurenco ščitila z uvedbo carin.⁴⁶ Ogrski izvozniki so tako trpeli zaradi nižanja cen in zapiranja izvoznih trgov, predvsem Nemčije. Vendar jim je izgubo zunanjih trgov uspelo nadomestiti na razvijajočem se avstrijskem trgu, kjer so bili ogrski pridelovalci zavarovani s carinsko zaščito. Obratno je bil tudi del avstrijske izvozne industrije deležen carinske zaščite in je tako našel hvaležno tržišče na Ogrskem. Glede na medsebojno gospodarsko kompatibilnost sta bili Avstrija in Ogrska trgovsko med seboj tesno povezani. Zato je carinska unija zelo ugodno vplivala na gospodarsko rast obeh polovic monarhije. Nasprotno je carinska zaščita sicer koristila delu gospodarstva, vendar je pri tem škodovala drugemu delu gospodarstva in potrošnikom. Gospodarstvu so zelo škodile tudi carinske vojne. Kljub temu pa carinska zaščita ni bila tako velika, da bi lahko preprečila vedno večjo integracijo Avstro-Ogrske s svetom.⁴⁷

K uspešnemu povezovanju Ogrske z zunanjimi trgi je precej prispevala tudi država. Od leta 1854 je železnice sicer gradil privatni kapital, vendar mu je avstrijska vlada zagotavljala zanesljiv dobiček. To politiko je leta 1867 prevzela nova ogrska vlada. Vendar je po krizi leta 1873 upadlo zanimanje privatnega kapitala za gradnjo železnic. Zato sta kmalu tako ogrska kot avstrijska vlada prevzeli gradnjo železnic v svoje roke. Ogrska vlada sicer ni vedno gradila samo ekonomsko donosnih prog. Vendar je pri tem vseeno bolj upoštevala interese domačega gospodarstva kot avstrijska vlada. Ta se je pri gradnji prog pogosto ozirala predvsem na politično-vojaške interese.⁴⁸

Tako je bilo tudi v Galiciji, ki je bila s svetom povezana že prav tako zgodaj kot Ogrska. V Galiciji železnica ni odprla trga izvozu, temveč predvsem uvozu. Tako je trpela še tista skromna industrija, ki je obstajala že prej. Zaostalo kmetijstvo je bilo glavni vzrok za gospodarski neuspeh Galicije. Agrarna prenaseljenost in razdrobljenost kmetijskih površin sta preprečevali večjo komercializacijo agrarnega gospodarstva. Prepoceni kmečka delovna sila je zavirala modernizacijo kmetijstva. Vladajoča veleposestniška elita ni bila pripravljena spreminjati obstoječega družbenega in gospodarskega položaja. Šele množično izseljevanje je na začetku 20. stoletja nekoliko omililo agrarno prenaseljenost in z denarnimi nakazili izseljencev povečalo domačo kupno moč.⁴⁹

(od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća). Zagreb 1981, str. 315-318.

⁴⁶ Kevin H. O'Rourke: The European Grain Invasion, 1870-1913. V: *Journal of Economic History*, 1997, št. 4, str. 775-801.

⁴⁷ Eddie: The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade, o.c., str. 329-358. Berend in Ránki: Hungary, o.c., str. 665-68. Heinrich Benedikt: Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit. Wien 1958, str. 135-142, 163-165. Magnus Tessner: Der Außenhandel Österreich-Ungarns von 1867 bis 1913. Köln: Müller Botermann Verlag, 1989, str. 108-109.

⁴⁸ Karl Bachinger: Das Verkehrswesen. V: Wandruszka, Adam in Urbanitsch, Peter (ur.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Die Wirtschaftliche Entwicklung. Wien 1973, str. 278-306, 321-322. Berend in Ránki: Hungary, o.c., str. 34-39. Komlos: Die Habsburgermonarchie als Zollunion, o.c., str. 107-108.

⁴⁹ Subtelny: Ukraine 307-312. Krzysztof Dunin-Wąsowicz: Die sozialen und politischen Bewegungen der polnischen Bauern in Galizien am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. V: Karlheinz Mack (ur.): Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, Soziale und Kulturelle Ver-

Tesnejša prometna povezava s svetom torej ne koristi v povsem enaki meri prav vsaki deželi. Nekatere dežele se najprej preprosto niso bile sposobne odzvati na zahteve trga.⁵⁰ Vendar tudi delna prometna izolacija ni prispevala h gospodarski rasti. Ravno obratno. Preslabo razvite prometne povezave so bile eden od glavnih razlogov za gospodarsko zaostajanje Dalmacije. Za to je bila odgovorna prav politika ogrske vlade, ki je bila povsem podrejena koristim ogrskega gospodarstva. Ker je Ogrska vzpodbujala izvoz prek Reke, ni dogradila železniških povezav do avstrijske Dalmacije, ki je tako ostala odrezana od svojega naravnega zaledja. Gospodarsko odvisno Hrvaško je Ogrska prav tako podredila svojim prometnim interesom.⁵¹ Sicer se je Ogrska vmešavala tudi v gradnjo železniškega omrežja v Bosni in Hercegovini, vendar je deželni vladi vseeno uspelo zgraditi za balkanske razmere dobro železniško omrežje. Za razliko od ogrske in bosanske vlade pa je vlada v Srbiji dolgo časa v praksi zavirala gradnjo lokalnega železniškega omrežja.⁵²

Ogrska ni spodbujala industrializacije samo z gradnjo prometne infrastrukture, temveč tudi z direktnimi subvencijami, davčnimi olajšavami in brezobrestnimi posojili za nova podjetja. Vendar so bili vsi ti ukrepi premajhni, da bi lahko učinkovito prispevali k višji industrijski rasti.⁵³ Večji uspeh naj bi imela Kállayeva vlada v Bosni in Hercegovini.⁵⁴

Veliko bolj uspešna je bila ogrska vlada pri privabljanju tujega kapitala. Gospodarski razvoj manj razvitih dežel je bil v veliki meri odvisen prav od sprejema tehnologije in kapitala iz razvitih držav. Tako so tudi na Slovenskem ključna velika podjetja nastala ob podpori tujega kapitala.⁵⁵ Večji pritok tujega kapitala je oviralo predvsem dejstvo, da investitorji niso imeli zanesljivih informacij o ugodnih naložbah in učinkovitega nadzora nad poslovanjem tujih podjetij. Zato je bilo zelo malo direktnih investicij in so prevladovale portfeljske investicije.⁵⁶ Podobno je bilo tudi pri tujih naložbah na Ogrskem. Večina tujih investorjev je svoj denar nalagala v vrednostne papirje, ki so jih izdajale banke in država. Ti so nato tuji kapital neposredno nalagali v gospodarstvo. Vladi je na ta način uspelo financirati izgradnjo infrastrukture, ne da bi zvišala davke in posegla v premajhno vsoto domačega kapitala. Večina tujih naložb je prihajala iz Avstrije.⁵⁷

bindugen mit Österreich. Wien in München 1990, str. 51-53.

⁵⁰ P. K. O'Brien: Transport & Economic Growth in Western Europe 1830-1914. V: Journal of European Economic History, 1982 št. 2, str. 365-366.

⁵¹ Karaman: Industrijalizacija gradanske Hrvatske, o.c., str. 63-68.

⁵² Paláiret: The Balkan economies, o.c., str. 217-218, 227-228, 233, 327-330. Hauptmann, Ferdinand: Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft in Bosnien und der Hercegovina 1878-1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung. Graz: Institut für Geschichte der Universität Graz, 1983, str. 73-81.

⁵³ Komlos: Die Habsburgermonarchie als Zollunion, str. 100, 103-106.

⁵⁴ Paláiret: The Balkan economies, o.c., str. 217-238.

⁵⁵ Jože Šorn: Karakteristični premiki v industrializaciji slovenskega prostora 1873-1929. V: Ivan Kampuš in Dušan Plečaš (ur.): Mednarodni kulturnopovijesni simpozij Mogsersdorf 1978. Osijek 1982, str. 122-125.

⁵⁶ Michael D. Bordo, Barry Eichengreen in Douglas A. Irwin: Is Globalization Today Really Different than Globalization a Hundred Years Ago? National Bureau of Economic Research, Working Paper 7195, Cambridge, 1999, str. 32-36.

⁵⁷ Komlos: Die Habsburgermonarchie als Zollunion, str. 108-132.

V nasprotju z Ogrsko je ksenofobično in koruptno okolje v Srbiji odbijalo tuje naložbe. Država je povrh sposojeni denar zapravljala za neproduktivne namene. Korupcija in ksenofobija sta bili sicer očitni tudi v Rusiji, vendar je njej kljub temu v letih pred prvo svetovno vojno uspelo privabiti veliko tujega kapitala. Za to je bila v prvi vrsti zaslužna konservativna fiskalna politika in zlata valuta, ki sta ustvarili videz stabilnosti na velikem ruskem trgu. Nasprotno je imela Srbija probleme s proračunskim deficitom in ji ni uspelo vpeljati stabilne zlate valute.⁵⁸

Ogrska je lahko tudi zato uspešno privabljala tuje naložbe, ker je bila Avstro-Ogrska monetarna unija, ki je po letu 1892 prešla na stabilno zlato valuto. Tesna integracija z razvitimi finančnimi trgi v Avstriji in Evropi je zelo koristila manj razviti Ogrski. Prav tako ji je koristila komunikacijska integracija s svetom, v prvi vrsti z Avstrijo v okviru carinske unije. Prosti pretok blaga, kapitala in ljudi je v Avstro-Ogrski manjšal regionalne razlike v cenah, obrestnih merah in plačah.⁵⁹ Podoben proces je potekal tudi v odnosu s tujino. Avstro-Ogrska je tako aktivno sodelovala v takratnem procesu globalizacije.

Tako kot danes so se tudi takrat lahko razvijale samo tiste manj razvite dežele, ki se jim je uspelo intenzivno vključiti v globalizacijo. Država je pri tem morala pomagati zgraditi učinkovito prometno in finančno infrastrukturo in zagotoviti stabilen fiskalni in denarni sistem. Seveda ni bila dovolj samo takšna gola vključitev v blagovne in finančne tokove. Država je prav tako morala primerno poskrbeti za šolstvo, zdravstvo, socialo in pravni red. Vse to pa seveda ni prav nič pomagalo, če se zaradi izzivov globalizacije hkrati ni hitro prilagodila tudi sama družba. V nadaljnjih raziskavah bomo zato morali upoštevati vse te raznolike elemente, če bomo hoteli povsem pravilno razumeti, zakaj so se različni deli Avstro-Ogrske različno hitro razvijali.

Andrej Pančur

THE ECONOMIC ROLE OF AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY IN THE EUROPEAN AREA IN THE CONTEXT OF MODERNISATION PROCESSES AND THE SITUATION OF INDIVIDUAL LANDS

S u m m a r y

In terms of economic development, the Austro-Hungarian Monarchy lied at the crossroads of the more developed western and northern parts of Europe and the less developed southern and eastern parts of Europe. This was also clearly reflected in the levels of development within the Austro-Hungarian Monarchy. The western, i.e. the Austrian part of the monarchy was more developed than the eastern, i.e. Hungarian part. Great disparities existed also within both parts of the monarchy. Lands

⁵⁸ Palairat: *The Balkan economies*, o.c., str. 330-339. Paul R. Gregory: *The role of state in promoting economic development: the Russian case and its general implications*. V: Richard Sylla in Gianni Toniolo (ur.): *Patterns of European Industrialization. The nineteenth century*. London 1991, str. 72-75. Holm Sundhaussen: *Historische Statistik Serbiens 1834-1914*. München 1989, str. 368-369.

⁵⁹ David F. Good: *Financial Integration in Late Nineteenth-Century Austria*. V: *Journal of Economic History*, 1977, št. 4, str. 890-910. David F. Good: *Economic Union and Uneven Development in the Habsburg Monarchy*. V: John Komlos (ur.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century*. New York: Columbia University Press, 1983, str. 69-77. Good: *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches*, o.c., str. 92-112. David F. Good: *Economic Integration and Regional Development in Austria-Hungary, 1867-1913*. V: Paul Bairoch in Lévy-Leboyer (ur.): *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*. London 1985, str. 141-150.

situated in the western and northern parts were economically more developed whereas less developed lands extended east- and southward. Within Austria, Lower Austria with Vienna and the Czech lands were the most developed, with the level of development decreasing southward, starting with Alpine lands, through Slovenian lands to the least developed Dalmatia and the most eastern lands of Galicia and Bukovina. Similarly, in the Hungarian part, economic power was concentrated in the capital and north-western lands.

Different level of industrialisation was the main reason behind these development disparities. The greater the importance of industrial production, the more developed the lands were and vice versa. Since in the eastern and southern European countries the industrialisation process started relatively late, the gap between more and less developed even widened in the course of the 19th century. Less developed countries were only able to start catching up with the more developed ones when the process of industrialisation and modernisation reached the major part of their territory. In the Habsburg monarchy in the first half of the 19th century, industrialisation took place only in the north-western parts of the country and in turn, these lands gained advantage over the less developed lands. And since industrialisation took place only in some small parts of the Habsburg monarchy, its economic lag behind the western countries was widening. Only after 1870 when industrialisation had started also in the eastern provinces of the Habsburg monarchy, it started to record faster economic growth and gradually caught up with economically most advanced countries. The development disparities between industrially most developed and industrially rapidly developing countries were thus narrowing. Similarly, after 1870, the less developed Hungarian side started to catch up with Austria. On the contrary, Galicia and Dalmatia were - as a consequence of only late emergence of industrialisation - increasingly lagging behind.

Contrary to these two lands, commerce very soon became important for Hungarian economy. The main driving force behind this was foreign demand for agricultural products, which, however, could only be met after transport infrastructure was built. Only after that, industry started to evolve as well. The Hungarian export-oriented economy benefited a lot also from the customs and monetary union with the Austrian half of the monarchy, as they were economically and financially compatible. In addition, the Hungarian government managed to attract foreign capital to finance construction of infrastructure and the financial sector. Galicia, however, never managed to create an export-oriented agrarian economy and thereby a dynamic industry, and Dalmatia, despite being an exporter of agricultural products, remained overly dependent on general economic trends and it also failed to construct adequate infrastructural communications with the world.

Less developed lands were only able to develop rapidly if they become part of the globalisation processes. The role of the state in this process was to help construct efficient transport and financial infrastructure and guarantee stable fiscal and monetary system. At the same time, it also had to cater for proper education, health-care, social systems and the rule of law. Finally, all this had no effect if the society itself failed to adjust.

prazna

1.01
89=163.6)"185/1914"
Prejeto 25. 2. 2002

UDK

338.12(436-

Jasna Fischer*

Modernizacija slovenskih dežel v Avstro-Ogrski monarhiji

IZVLEČEK

Modernizacija slovenskega gospodarstva znotraj Habsburške monarhije je bil stalen, čeprav počasen proces. V tem procesu je prednjačila industrija, zlasti rudarstvo in metalurgija sta bila v ospredju. Kmetijske panoge so bile v tem prizadevanju manj uspešne, čeprav je tudi v tem oziru zaznati določen napredek, ki je bil toliko bolj pomemben zaradi visokega deleža kmetijstva v domačem proizvodu.

Ključne besede: Habsburška monarhija, Slovenija, gospodarstvo, modernizacijski procesi

ABSTRACT

MODERNISATION OF SLOVENIAN LANDS UNDER AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

Modernisation of Slovenian economy under Austro-Hungarian monarchy was a constant but slow process. Industry had a leading role in it, in particular mining and metal industries. Agriculture, on the other hand, was less successful, although certain progress was perceived which was of particular importance because of an important share of agriculture in the domestic product.

Key words: Habsburg monarchy, Slovenia, economy, modernisation processes

* Dr., znanstvena svetnica, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: jasna.fischer@guest.arnes.si

V prispevku se bom osredotočila predvsem na modernizacijske procese od približno sredine 19. stoletja naprej v tako imenovanem statističnem razredu B, to je v industriji in obrti. Mojo odločitev podpira predvsem dejstvo, da je bil ta del gospodarstva gotovo vodeč v uvajanju tehničnih novosti in s tem izpostavljen hitremu uvajanju in prilagajanju vsem oblikam modernizacij, ki jih je sprožila industrijska revolucija v drugi polovici 18. stoletja, in kljub vsem prelomnim dogodkom v politični zgodovini 19. in 20. stoletja traja še danes. Te procese so dopolnjevali in hkrati spodbujali precej hiter razvoj prometnih povezav, predvsem železnic in s tem tudi hitro posodabljanje trgovine, zagotavljanje novih virov energije, vključno električne, hitrejšega in zanesljivejšega prenosa informacij ter razvijanje sodobnega bančnega sistema, ki je lahko s potrebnim kapitalom sploh omogočal industrializacijo. V prispevku se bom na kratko dotaknila modernizacije kmetijske proizvodnje in trgovine, ki kljub vsem problemom ni bila zanemarljiva.

Enciklopedija Slovenije opredeljuje industrijo kot gospodarsko dejavnost, ki v velikem obsegu predeluje surovine in polizdelke za trg in ta proizvodnja poteka z množično uporabo strojev, mehanske energije ter nadzorovanih kemičnih in bioloških procesov na podlagi tehničnih in tehnoloških iznajdb.¹ Pri tako definiranem pojmu industrije je gotovo eden od pomembnih kazalcev obsega modernizacije strojna in energetska opremljenost slovenskih industrijskih obratov ter prometne povezave. Žal zaradi pomanjkanja arhivskega in tudi drugega gradiva težko, pogosto pa sploh ne moremo slediti načinom in obsegu posodabljanja opreme za večino posameznih podjetij. Za zelo redke obrate je ohranjeno ustrezno gradivo iz tega obdobja. Svetla izjema je na primer tretja največja tovarna avstrijskega tobačnega monopola ljubljanska tobačna tovarna, ki ima ohranjen popoln tehnični arhiv o gradnji in posodabljanju obratov, kot so sledili spremembam proizvodnih programov. Nekaj tovrstnega gradiva imajo ohranjenega tudi še v rudniku in topilnici svinca Mežica.² Iz zadrege nam lahko nekoliko pomaga popis starejših industrij iz februarja 1919, s katerim so poskušali ugotoviti, kakšno je stanje v industriji in obrti ob koncu vojne, s tem da so zahtevali predvsem podatke iz zadnjega predvojnega leta, leta 1913, da bi lahko realno ocenili možnosti in moč tega dela gospodarstva.³ Podatke iz te ankete lahko soočamo s podatki, ki so jih zgodovinarji uspeli najti za posamezne industrijske panoge in obrate, ko so opisovali razvoj industrije v 19. stoletju. Tako lahko dobimo podobo, kako je potekala modernizacija v industriji. Žal pa nimamo podobnih podatkov za obrt. Sliko nam tu lahko seveda samo delno bistrijo podatki o razvoju novih obrti, ki so pa tudi bile posledica posodabljanj.

Iz zgodovinopisne literature je znano precej podatkov o posodabljanju in graditvi novih industrijskih obratov od prvih začetkov industrializacije dalje, zato bom navedla samo najpomembnejše točke posodabljanja.⁴ Poti industrializacije v

¹ Enciklopedija Slovenije 4, Hac - Kare, Ljubljana, 1990, str. 131.

² Poleg zgoraj omenjenih podjetij imajo kar dobro ohranjen tehnični arhiv tudi železarne Jesenice, Ravne in Štore, ki pa žal niso docela urejeni.

³ Arhiv Republike Slovenije, fond Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, fasc. 311/3.

⁴ Omenjam le najpomembnejši izbor literature: Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem. Maribor, 1984 (dalje navajam, Šorn, Začetki industrije), isti: Karakteristični premiki v industrializaciji slovenskega prostora 1873-1929. V: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1978, Osijek, 1992, Toussaint Hočevar: The Structure of Slovenian Economy. New York, 1965 (dalje navajam

slovenskih deželah niso odstopale od vzorcev drugje v Evropi. Načini uvajanja dosežkov industrijske revolucije, ki so se pri nas začeli v drugem desetletju 19. stoletja, so bili nekaj desetletij dobro preizkušeni že drugod. Pri uvajanju tehničnih novosti lahko ves čas od začetka industrializacije opazimo precejšnje razlike med posameznimi industrijskimi panogami in to velja za vsa obdobja. Razlike so opazne tudi po zgodovinskih pokrajinah. V vseh obdobjih, čeprav se po intezivnosti opazijo razlike po panogah, so v vrhu posodabljanja proizvodnje v kovinski in strojni industriji, rudarstvu s premogovništvom, kemični, tekstilni, usnjarski in papirniški industriji ter deloma tudi v živilski industriji. Pri tem pa naj v ilustracijo omenim, da je bil prvi parni stroj, kot simbol nove industrijske dobe, postavljen v železarstvu šele leta 1852 v železarni v Štorah.⁵ Deset in več let prej so jih že uporabljali v tekstilni in papirni industriji hkrati z drugimi sodobnimi stroji. Tekstilna industrija je bila tista panoga, kjer gospodarski zgodovinarji enotno ugotavljajo zagon modernizacije, ki ga je sprožila industrijska revolucija. Jože Šorn upravičeno zatrjuje, da je "najbrž najradikalnejše spremembe v prvi polovici 19. stoletja doživljala v sektorju industrije prav *tekstilna stroka*". Bistvo sprememb po njegovem je, da so namesto lanu in volne kot surovino začeli uporabljati predvsem bombaž in prešli od ročnega na mehanično strojno predenje, kasneje tudi še na strojno tkanje.⁶ Prve tekstilne tovarne so začele obratovati v Ajdovščini - leta 1828 bombažna predilnica, v Ljubljani - leta 1838 bombažna predilnica in leta 1848 še mehanična tkalnica ter v Preboldu - najprej leta 1839 bombažna predilnica in pet let kasneje še mehanična tkalnica. Ajdovska tovarna je sprva še delovala na klasični vodni pogon, leta 1839 dobila moderno vodno turbino in šele nato prvi parni stroj. Ljubljanska tovarna pa je že od vsega začetka imela parni stroj. Še večji zagon ji je dala postavitev mehanične tkalnice, v kateri je stalo za tiste čase visoko število - 150 statev. Prebold je od leta 1842 do leta 1872 povečal število vreten z 8.000 na prek 17.000, statev so imeli leta 1854 138.⁷

Z manjšim zamikom za tekstilno industrijo se je začela modernizirati še papirna industrija, ki se je na Kranjskem osredotočila v okolici Ljubljane, v Vevčah, Medvodah in Goričanah. Nov papirni mlin v Vevčah, ki je začel obratovati 1843, je v 40-letih proizvedel več papirja kot vsi papirni mlini na slovenskem ozemlju skupaj. Sredi štiridesetih let je v Avstriji obratovalo skoraj 540 papirnih mlinov, samo 19 jih je bilo strojnih, med njimi vevška papirnica.

Posodabljale so se tudi železarne. Prav v tej panogi so tehnični izumi in znanstvena odkritja v 19. stoletju temeljito spremenili načine pridobivanja in predelave železa. Pri tem je treba posebej poudariti, da imajo veliko zaslug za napredek slovenskih železarn tudi domači strokovnjaki, med njimi naj posebej omenim Celjana Jožefa Senico, ki bil najprej rudniški in fužinski upravitelj v Mislinji, nato direktor srednjekoroške železarne za semmerinško proggo, nato pa rudniški in fužinski upravitelj na Javorniku pri Jesenicah, Antona Jugovica, ki je zgradil bessemerko na Prevaljah, in Matijo Jarica, ki je bil celo direktor Avstrijskoalpske

Hočevar, The Structure of Slovenian Economy).

⁵ Šorn, Začetki industrije, str. 200.

⁶ Prav tam, str. 235.

⁷ Prav tam, str. 237 in Katarina Kobe- Arzenšek: Prvi tekstilni industrijski obrati na Slovenskem. Ljubljana, 1968.

montanske družbe - Alpinke (Österreichisch-Alpine Montangesellschaft). V prvem valu modernizacije slovenskega železarstva v štiridesetih letih so dobro izkoristili konjunkturo, ki se je začela okoli leta 1840 in prav v tem času so se zaposlili tudi omenjeni strokovnjaki.⁸ Na Prevaljah so že sredi 30-let uporabljali med prvimi v Evropi pudlanje in bili sposobni sodelovati v gradnji avstrijskega železniškega omrežja z izdelavo tirov, osi in obročev za kolesa. Za železarne je bilo posebej pomembno odkritje naprav za proizvodnjo generatorskega plina leta 1844, ki je omogočilo uporabo manjvrednih kuriv, v Prevaljah leškega lignita. Lastniki prevaljske železarne Rosthorni so prednost premoga izkoristili bolje kot Thurni v bližnjih Ravnah. Če upoštevamo, da so se "Rosthorni hodili v Anglijo poučevat v modernem železarstvu", razumemo, zakaj je njihova železarna v tem obdobju z uvajanjem novosti in izumov bolje uspevala.⁹ Ko je bila prevaljska železarna že v lasti Hüttenberške železarske družbe d.d., so prižgali nov plavž na koks, prvega v alpskih deželah, ki je topil rudo, uvoženo iz Hüttenberga. Bil je hkrati eden od devetih izmed 137 plavžev v letu 1871 v Avstriji, ki so uporabljali samo koks. Vse te posodobitve pa niso mogle preprečiti njene ukinitve v začetku devetdesetih let. Boj za dobro prometno povezavo železarne so izgubili, železniška proga je prišla prepozno in takrat že v lasti železarskega koncerna Alpinke so jo neusmiljeno likvidirali in obrate v letih 1896-1898 preselili na Štajersko, v Donawitz.¹⁰ Železarski obrati na Gorenjskem in Dolenjskem so delovali na klasični osnovi, čeprav so tudi uvajali nekatere novosti, kot so bili novi ognji, nova kladiva, nove vrste polizdelkov. Prednjačila je železarna Dvor pri Žužemberku, posodabljali pa so tudi obrate v Železnikih, Mostah pri Žirovnici, Bohinjski Bistrici. Pod vodstvom Ignaza Pantza so konec leta 1834 v železarni na Dvoru kot drugi v Avstriji začeli vpihavati vročo sapo v plavž. Železarna je postala velik sodoben industrijski obrat z zelo kvalitetnimi izdelki, med njimi so bile litoželezne vodovodne cevi, ograje in gradbeni elementi. Toda zaradi prometne odrezanosti in pomanjkanja dobre železove rude so tudi njega morali leta 1891 zapreti. Grofi Thurni so modernizirali in s specializacijo proizvodnje prestrukturirali železarno in jeklarno na Ravnah, tako da je bila že od 30-tih let stoletja pomemben evropski pridelovalec paličnega in vlečenega železa, po zmagoslavju sredi stoletja pa tudi jekla. V letih 1853-1854 so jo lastniki namreč temeljito modernizirali in razširili, saj so vgradili še pudlarno in valjarno, da je lahko začela specializirano proizvodnjo oplemenitenih jekel. Zadnje od železarn v tej prvi dobi modernizacije in konjunktore so začeli graditi leta 1850 v Štorah s pudlarno in valjarno, ki pa je v recesiji konec petdesetih let imela velike težave, po borznem polomu leta 1873 je celo ustavila proizvodnjo in se ponovno postavila na noge s pomočjo dunajskega kapitala. Njen najboljši izdelek so bile odlične oklepne plošče za avstrijsko mornarico.¹¹

V drugi fazi industrializacije - nekateri jo imenujejo tudi "ustanovitveno gibanje" - ki se je začela v drugi polovici 19. stoletja, potem ko je bilo izgrajeno

⁸ Prav tam, str. 224 in 226.

⁹ Jože Šorn, Oris zgodovine železarstva na Slovenskem. V: Zgodovinski časopis, 1977, 1-2, str. 68 (dalje navajam Šorn, Oris zgodovine železarstva).

¹⁰ Šorn, Začetki industrije, str. 228-229 in Šorn, Oris zgodovine železarstva, str. 69.

¹¹ Šorn, Začetki industrije, str. 224 in 230, Jasna Fischer, O virih za gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983, št. 1-2, str. 38.

osnovno železniško omrežje sredi stoletja ter ob koncu stoletja tudi regionalne in lokalne železniške povezave ter posodobljen cestni promet, se je težišče preneslo na rudarstvo, predvsem na premogovništvo in železarstvo. Z ustanovitvijo sodobnih delniških družb so te kapitalsko intenzivne panoge uspele zbrati dovolj velika finančna sredstva domačega in tujega kapitala, da so uvedle nujno potrebne obsežne tehnične posodobitve, s katerimi so uspele večkratno povečati izkop premoga in proizvesti velike količine surovega železa in jekla. Največje spremembe v tej dobi je doživelo železarstvo na Gorenjskem. Z ustanovitvijo Kranjske industrijske družbe konec 60-tih let se je začel proces postopnega ukinjanja posameznih obratov oziroma združevanja s preselitvami na Jesenice in okolico, na Javornik in Savo. Zanimivo je, da ti obrati niso bili zanimivi za Alpinko, ker so bili na območju gozdnega železa in zato v večini nerentabilni, plavži pa manjše prostornine in temu primerna je bila majhna tudi proizvodnja železa. V tedanji Evropi je KID (Kranjska industrijska družba) v železarni na Jesenicah že v 70-tih letih eksperimentirala in nato uspešno prva začela uvajati proizvodnjo feromangana, to je železa s 40 % mangana in bila celo desetletje edina. Tako je v 70-tih letih železarna dobila izjemno rentabilen izdelek. Proti koncu stoletja se je KID lotila izgradnje novih velikih plavžev, koksarne, martinarne in težke valjarne na sami morski obali pri Škednju, kamor je z ladjami ceneje dovažala kakovostno železovo rudo iz Afrike, Grčije in od drugod, ker so bila rudna nahajališča v naših deželah popolnoma izčrpana.¹² Tako je bilo še pred koncem stoletja končano prestrukturiranje železarstva, ko Dvor in Prevalje nista več obratovala, Ravne so bile ozko specializirane, težišče proizvodnje je prevzel ob prelomu stoletja velikan v Škednju, obrati v okolici Jesenic so postali sekundarni.

Globoke spremembe z uvajanjem novih tehničnih dosežkov je doživelo tudi rudarstvo, predvsem premogovništvo. Razcvet slovenskih premogovnikov, posebej v zasavskem revirju, se je začel z izgradnjo železniškega omrežja in z novimi inovacijami omogočeno uporabo premogov v železarstvu. Vse do 60-tih let stoletja pa je bila opremljenost premogovnikov precej slaba. Delo je še vedno temeljilo v glavnem na človeških rokah. Strojev so imeli le v skromnem številu, v rovih so bile položene jamske železnice z lesenimi tirnicami.¹³ Še v 70-tih letih so vodo iz rudnikov pogosto dvigali ročno delavci sami ali s pomočjo živali.¹⁴ Hitrejša modernizacija v premogovnikih se je začela v 70-tih letih, posebej to velja za zasavske premogovnike, ki jih je v svoji lasti združila finančno močnejša Trboveljska premogokopna družba, ustanovljena konec leta 1872. V rudnike so začeli inštalirati parne stroje in parne črpalke, tudi izvoz rude so uredili na parni pogon, ki je obenem služil za separacijo in ventilacijo, lesene tire so zamenjevali z jeklenimi, zgradili so poševna dvigala in žičnice, ki so nadomestili konjsko vprego, kupili nove vrtnalne in zasekavalne stroje, uporabljati so začeli močnejša razstreliva, zgradili nove separacije, opremljene s stroji za prebiranje in sortiranje premoga, do rudnikov so zgradili industrijske tire s potrebnimi dovoznimi cestami. Kljub živahni modernizaciji pa so slovenski premogovniki v tem obdobju zaostajali za

¹² Šorn, Oris zgodovine železarstva, str. 69.

¹³ Ivan Mohorič: Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem. Zgodovina rudarstva in topilništva v stoletju tehnične revolucije, II. knjiga: Problem vsakdanjega rudarskega dela, Kronologija rudarjenja 1850-1941. Maribor, 1978, str. 123.

¹⁴ Šorn, Oris zgodovine železarstva, str. 64.

tehnično opremljenostjo premogovnikov na Češkem, Moravskem ali Zgornji Štajerski.¹⁵

Posodobili so tudi erarni rudnik živega srebra v Idriji. V to je bila država preprosto prisiljena, ker se je vsebnost živega srebra v rudi hitro zmanjševala in so le z novo opremljenostjo lahko zagotovili količino pridobljenega živega srebra. Po letu 1842 so zgradili moderne žgalne peči, v katerih so prežgali tudi do desetkrat več rude, leta 1848 so položili tire od prebiralnice rude do peči, vozičke pa so sprva še vozili konji, leta 1874 pa so v jamah začeli strojno vrtati, dvigala pa so preuredili na pogon s parnimi stroji, čeprav so večino pogonske energije dobivali z brezhibnimi vodnimi pogoni.¹⁶ Tudi svinčeni rudniki v Mežici so imeli revnejšo rudo kot tisti v Pliberku na Koroškem, s koncentracijo lastništva v rokah Pliberške rudarske zveze, ustanovljene konec leta 1868, pa so lahko uresničili najnujnejše posodobitve, ki so omogočile večji izkop rude in s tem večjo proizvodnjo svinca.¹⁷

Proces posodabljanja in širitve starih obrtnih delavnic v industrijske obrate in gradnja novih se je hitreje začel tudi v drugih obratih kovinske industrije. Med največjimi novimi podjetji je bila zgrajena državna cinkarna v Celju. V papirni in usnjarski industriji so se stare papirnice ponovno modernizirale in specializirale. Posodobile so se tudi usnjarne, tako da je na primer stara obrtna proizvodnja v Šoštanju postala največja tovarna lakastega usnja v monarhiji. Skoraj povsem na novo so bili zgrajeni po letu 1860 obrati v kemični industriji, največja je bila iz Trsta v Hrastnik preseljena kemična tovarna, v Ljubljani pa je bila zgrajena tovarna kleja, kostne masti in kostne moke. Zadnja in največja je bila tovarna dušika v Rušah, dograjena skupaj z elektrarno Fala sredi prve svetovne vojne leta 1916. Spremembe v drugih industrijskih panogah so bile manj prodorne. Lesna je ostala močno razdrobljena in sposobna proizvodnje večinoma rezanega lesa in polizdelkov. V tekstilni industriji je sicer še bilo zgrajenih nekaj pomembnih obratov v tem obdobju v Trzinu in Litiji, vendar ni bila več nosilna panoga, kot je bila v prvem obdobju industrializacije. Živilska industrija se je - z izjemo pomembne tobačne tovarne v Ljubljani - le počasi razvijala ob predelavi domačih kmetijskih pridelkov, žit, oljarc in hmelja, velika večina obratovalnic je imela bolj obrtni kot industrijski značaj. Oblačilna industrija in obrt sta ostajali na robu. Izjema je bilo zelo izvozno uspešno slamenkarstvo v okolici Domžal.¹⁸

Anketni podatki iz leta 1919 nam precej dobro osvetlijo opremljenost industrijskih obratov tudi v letih pred prvo svetovno vojno. Med odgovori na dvajset anketnih vprašanj, na katera so odgovarjala industrijska in obrtna podjetja, so tudi takšna, s pomočjo katerih lahko posredno ocenimo stopnjo strojne opremljenosti, uporabo energetskega virov in prometnih povezav. Gospodarske oblasti novo nastale države je zanimalo, kakšne vrste pogonskih možnosti imajo, kje so obrati na-

¹⁵ Jože Šorn: Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848-1918. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1968-1969, 1-2, str. 41.

¹⁶ Šorn, Začetki industrije, str. 242-243.

¹⁷ Prav tam, str. 234-235.

¹⁸ Podatki o razvoju industrijskih podjetij po posameznih panogah so na voljo v dokaj obsežni strokovni literaturi. Navajam samo nekatera dela: Šorn, Začetki industrije; Hočvar, The Structure of Slovenian Economy, Jasna Fischer: Razvoj ljubljanskega gospodarstva v letih 1860-1918. V: "Homo sum..." Ivan Hribar in njegova Ljubljana. Ljubljana, 1997; ista: Enciklopedija Slovenije 4, Hac - Kare, Ljubljana, 1990, str. 131-132.

bavljali stroje, ali so imeli lastno delavnico za popravilo strojev ter ali so imeli z železnico kakšne dogovore o prevozu njihovih izdelkov. Kot je običaj pri neobveznih anketah, tudi tokrat podjetja niso vedno odgovorila na vsa zastavljena vprašanja. Od 333 vprašanih je odgovorilo 237, to je dobrih 70%. Obdelava teh podat-

kov nam daje precej celovito podobo zaključka procesa modernizacije v obdobju, ki ga obravnavam, kot se kaže v energetske in strojni opremljenosti predvsem slovenske industrije, manj pa obrti v času pred začetkom prve svetne vojne, ker obrati, ki so imeli obrtni značaj, praviloma na ta vprašanja sploh niso odgovarjali.

Na kratko povzemam zbrane podatke. Stroje so podjetja v veliki večini nabavljala v avstrijskih deželah, predvsem na Dunaju in Gradcu, na Češkem in v Nemčiji, le redki drugje po Evropi in zunaj nje, v Švici, Franciji, Veliki Britaniji in Združenih državah Amerike. Po posameznih panogah so obrati praviloma kupovali stroje skoraj vsi po vrsti v eni državi, celo v enem mestu, žal ni podatkov, ali tudi pri istih proizvajalcih. Tako so obrati v oblačilnih obrteh večino strojev kupili v Dresdenu, obrati v živilski industriji so najpogosteje kupovali v Budimpešti in ne sme nas presenetiti dejstvo, da so to bili parni in valjni mlinci, saj je bila ogrska polovica države pomembna žitnica monarhije, v industriji usnja pa so kupovali v Frankfurtu. Nobeno podjetje pa ni navedlo natančnejših podatkov, katere in koliko strojev so kupovali.

Bistveno bolj popolni so podatki opremljenosti z energetske in pogonske stroji. Obrati so imeli parne kotle, parne stroje, lokomobile, generatorje in diname ter vse možne vrste motorjev, od elektromotorjev do bencinskih, dizel in plinskih motorjev. V tem segmentu so industrijski obrati hitro sledili uvajanju tehničnih dosežkov, ki so bili povezani z začetki elektrifikacije v slovenskih deželah in iznajdb v novi električni in avtomobilski industriji. Razvoj je bil tu dokaj hiter, če upoštevamo, da je sredi stoletja delovalo na slovenskem ozemlju samo nekaj deset parnih strojev. Skupno je 91 obratov, torej skoraj dve petini, uporabljalo vodno energijo, dobrih 85% med njimi so bili obrati v kovinski, papirni in usnjarski, lesni in živilski industriji. V drugem desetletju 20. stoletja je bilo po industrijskih in večjih obrtnih obratih že 370 energetskih strojev, kot so bil parni kotli in parni stroji ter lokomobile in generatorji. Največ je bilo parnih kotlov, 240, to je skoraj 65%. V šestih industrijskih panogah je bilo postavljenih kar 86% vseh parnih kotlov. To so bile rudarstvo, kovinska, kemična, usnjarska in papirna, lesna in živilska industrija. Največ pa jih je bilo v rudarstvu, ena petina vseh, lokomobil pa je bilo v tej panogi kar polovica. Parnih strojev je imela največ kemična industrija, kar eno tretjino vseh. Dinami so v glavnem služili za osvetljevanje obratov. Še bolje so se podjetja opremila z drugimi pogonskimi stroji. Uporabljali so električne, bencinske, dizel in plinske, v enem primeru tudi stroj na surovo olje. Skupaj je bilo vseh tovrstnih strojev 1079. Pregled nam pokaže, da so bila z vsemi vrstami strojev najbolje opremljena rudarstvo, kovinska, kemična, usnjarska in papirna, lesna ter živilska industrija, čeprav so bile med njimi tudi značilne razlike. Daleč največ je bilo elektromotorjev, točno 1000, 26 je bilo dizel motorjev in ne preseneča, da jih je največ uporabljala kemična industrija. Poudariti pa moram, da je v 8 velikih industrijskih obratih delovalo kar dobrih 71% vseh elektromotorjev, pri tem pa je značilno, da je polovica vseh bila le v rudarstvu in kovinski industriji.

To so bili železarski obrati KID, rudnik svinca Mežica, cinkarna Celje, kemična tovarna Ruše, usnjarna v Šoštanju, kartonažna tovarna Ljubljana, pivovarni v Mariboru in Ljubljani ter tobačna tovarna Ljubljana. Precej neenakomerna je tudi opremljenost z drugimi stroji. Največ bencinskih motorjev, skupaj jih je bilo 43, pa je imela, kar zaradi znane razpršenosti obratov ni presenetljivo, lesna industrija, skoraj tretjino. Plinskih motorjev je bilo zabeleženih le devet, spet največ v kovinski industriji, posamezne plinske motorje so imeli le še v strojni, kemični in živilski industriji.

Ne samo največji, ampak tudi precejšnje število malih obratov je imelo lastne delavnice za popravilo strojev. Takšnih delavnic je bilo skupaj 79, od tega jih je bilo 37 le za manjša popravila. Delavnic pa sploh niso imeli v gradbeni industriji, tiskarnah in oblačilnih obrteh. Lastne industrijske tire, najete ali lastne vagone, lastne vagonске nakladalnice ali skladišča ter posebne tarifne dogovore so imeli le največji obrati. 14 podjetij je imelo lastne industrijske tire, med njimi rudnik svinca v Mežici, ki je imel tir do Prevalj, železarni na Jesenicah in Štorah (skupaj s premogovnikom), medtem ko so Thurni za Ravne javili le, da imajo skladišča na železnici, tovarna posode Westen v Celju, tovarna dušika v Rušah, kemični tovarni v Ljubljani in na Dolu pri Ljubljani ter tovarna lanenega olja na Britofu pri Kranju, papirnici v Vevčah in Medvodah, Kolinska, tovarni usnja v Šoštanju in Trziču, predilnici in tkalnici v Litiji in Trziču in opekarna na Pragerskem. Lastne ali najete vagone je imelo 6 obratov, posebne pogodbe za prevoz izdelkov z železnico pa 8.

Agrarno gospodarstvo je kot panoga, ki je ustvarjala pred začetkom prve svetovne vojne še vedno dobrih 60% nacionalnega dohodka, imelo relativno zelo omejene možnosti za izboljšanje kmetijske proizvodnje. Zaradi posestne strukture in razdrobljenih zemljišč je bilo po izračunih agrarnih zgodovinarjev kar 87% vseh kmečkih posestev popolnoma ali delno neustreznih za izpopolnjevanje kmetijske proizvodnje. Toliko je namreč leta 1902 bilo kmetij, ki so bile velike med 5 in 10 ha.¹⁹ Razmere so še zaostrovali relativno neugodni geografski pogoji v slovenskih deželah. Za njivske kulture so bili pogoji večinoma precej slabi, le nekoliko boljši so bili za pašnike in gozd. Precejšen del površin, goratih in skalnatih, je bil za kmetovanje neuporaben. Tako je bilo leta 1896 samo dobrih 20% obdelovalne zemlje, njiv, vrtov in vinogradov. Travnikov je bilo slabih 16%, pašnikov pa skoraj 17%. Gozd je pokrival takrat več kot 41% površin. Povsem nerodovitne zemlje je bilo dobrih 5%.²⁰ Kljub temu pa se je v zadnjih dveh, treh desetletjih pred vojno z različnimi prizadevanji posodabljalo tudi kmetijstvo. Povečevali so obdelovalne površine, njive in vrtove, zmanjševali pašnike, uvajali nova obdelovalna orodja in stroje, pospeševali večjo uporabo gnojil, tudi umetnih ter uvajali nove vrste rastlin, predvsem industrijskih, hmelja na primer.²¹ Spremembe najbolj plastično ponazori podatek, da je v začetku stoletja železni plug ali vsaj plug z vgrajenimi železnimi deli popolnoma nadomestil leseni plug.²² Statistika nam pokaže, da so se od začetka 90-tih let 19. stoletja že začeli kazati rezultati intenziviranja kmetijske proizvodnje, ko beležimo ob sicer precejšnjih nihanjih dviganje hektarskih

¹⁹ Jože Maček: Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848-1941. Ljubljana, 1995, str. 17 (dalje navajam Maček, Uvajanje dosežkov).

²⁰ Gospodarska in družbene zgodovina Slovencev - Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo. Ljubljana, 1970, str. 136 (dalje navajam Agrarno gospodarstvo).

²¹ Maček, Uvajanje dosežkov, str. 174-195.

²² Prav tam, str. 49-81.

donosov pšenice, rži, ječmena, ajde, koruze krompirja in sena. Povečevala se je tudi pridelava industrijskih rastlin, predvsem hmelja ter lanenega semena in prediv.²³ Kljub temu izboljševanju pa podatki o pridelavi krušnih žit na hektar v letih pred prvo svetovno vojno na Slovenskem kažejo v poprečju še vedno približno dvakrat nižje donose kot na Češkem in v Nemčiji in kar skoraj trikrat nižje kot na

Danskem. V celoti pa sta v slovenskem kmetijstvu v tem času glavnino dohodkov prinašala poljedelstvo in živinoreja, prvo dobrih 48%, druga pa dobrih 44%. Gozdarstvo je sodelovalo z dobrimi 7%, medtem ko so bili dohodki od lova in ribolova zanemarljivi.²⁴

Zelo na kratko še o trgovini, ki je v procesu proizvodnje tisti zadnji dejavnik, ki prodaja izdelke in daje povratno informacijo o povpraševanju in tako tudi vpliva na proizvodnjo. V drugi polovici 19. stoletja je doživela res velike strukturne spremembe zaradi izgradnje železniškega omrežja in posodobitve cestnega. Spreminjala se je vsa trgovina, na debelo in na drobno. Velika trgovina se je močno centralizirala. Stara trgovska prekladalna središča so po izgradnji železnice do Trsta izgubila svojo vlogo, posebej boleče je to občutila Ljubljana. V trgovini na drobno pa je hitro raslo število prodajaln, prevzemali so jih poklicni trgovci.²⁵ To nam dokazujejo tudi podatki o lastnikih in zaposlenih v tej panogi. Statistični podatki za čas med leti 1869 in 1910 nam pokažejo, da se je število vseh aktivnih - lastnikov, zakupnikov, uradnikov, nameščencev in delavcev povečalo za dobrih 35%, kar pa je manjši porast, kot sta ga beležili obrt in industrija. Prav trgovina je najbolj in najdalj čutila posledice dunajskega borznega zloma leta 1873. Hitreje se je njihovo število začelo povečevati spet šele po letu 1900. Če pa izključimo podatke za Trst, ki je posledice zloma kot eno največjih trgovskih središč monarhije najbolj občutil, lahko ugotovimo, da se je število vseh, ki so delali v trgovini od druge polovice 19. stoletja in v letih do prve svetovne vojne, več kot podvojilo.²⁶ Ti podatki najbolj potrjujejo trditev o profesionalizaciji trgovine na Slovenskem.

Da se vrnem še enkrat na začetek. Gospodarstvo slovenskih dežel je napravilo veliko v modernizacijskih naporih v nekaj desetletjih pred prvo svetovno vojno, čeprav nekateri zgodovinarji za čas od 70-let dalje opozarjajo na relativno zastojanje za drugimi deželami avstrijske polovice habsburške monarhije. Mislim pa, da je poudarek predvsem na besedi relativno.

²³ Jože Maček: Statistika kmetijske pridelave v Sloveniji v obdobju 1869-1939. Ljubljana, 1993.

²⁴ Milko Brezigar: Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje, 1918, str. 15-17.

²⁵ Agrarno gospodarstvo, str. 633-634.

²⁶ Podatki so izračunani na podlagi podatkov popisov prebivalstva, objavljenih v poklicnih statistikah, razred C, skupina Trgovina z blagom: Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern dann der Militärgränze. Nach der Zählung vom 31. Dezember 1869, II. zvezek: Bevölkerung nach dem Berufe und der Beschäftigung, Wien, 1871; Österreichische Statistik, I. knjiga, 2., 3., 4. zvezek, Wien, 1882; Österreichische Statistik, XXXIII, knjiga, 4., 5., 6. zvezek, Wien, 1894; Österreichische Statistik, LXVI. knjiga, 4., 5., 6. zvezek, Wien, 1904; Österreichische Statistik, Neue Folge, 3. knjiga: Berufstatistik nach den Ergebnissen der im Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, zvezek 4., 5., 6., Wien, 1915.

Jasna Fischer

MODERNISATION OF SLOVENIAN LANDS UNDER AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

S u m m a r y

The accomplishments of industrial revolution, which were in Slovenia introduced only in the second decade of the nineteenth century, had in other countries been in place for several decades before. Since the beginning of industrialisation, substantial differences were perceived across industrial branches as regards introducing technical novelties, and this is true in all periods. Production has been most intensively modernised in the mining, steel and machinery industry, chemical, textile, leather and paper industries and only partly in food industry. Also agriculture underwent certain modernisation. The area of arable land, fields and vegetable gardens expanded, whereas the area under pastures narrowed. New tools and machinery were used and the use of manures and also fertilisers was promoted. And with new technologies also a selection of new plants was introduced.

1.01
323:338(497.4)"1918/1991"
Prejeto 27. 2. 2002

UDK

Božo Repe*

Vpliv politike na ekonomski položaj Slovenije v Jugoslaviji

IZVLEČEK

Politika je tako v prvi kot drugi Jugoslaviji odločilno vplivala na ekonomski položaj Slovenije v Jugoslaviji. To je bila posledica umetno ustvarjenega ekonomskega prostora, ki je sledil nastanku obeh držav in je bil le deloma kompatibilen, potem ustvarjanja ekonomskega modela oz. ekonomskih modelov po ideoloških in političnih vzorcih, ki so omogočali prevlado politike nad gospodarstvom in nazadnje soočanja nacionalnih gospodarstev (v prvi Jugoslaviji treh neformalnih, v drugi šestih formalnih), ki so se med sabo borili za čim ugodnejši položaj in prevlado. Jugoslavija je bila leta 1918 ustanovljena iz političnih razlogov in tudi propadla je zaradi političnih in mednacionalnih razlogov. Gospodarstvo nikoli ni moglo doživeti tisto stopnjo autonomije, ki bi omogočila, da bi ekonomski razlogi upravičili tudi politični smisel obstoja jugoslovanske države.

Ključne besede: gospodarstvo, Slovenija, Jugoslavija, politika, gospodarski položaj

ABSTRACT

HOW THE POLITICS AFFECTED SLOVENIA'S ECONOMIC POSITION IN YUGOSLAVIA

In the first as well as in the second Yugoslavia, politics had a decisive influence on Slovenia's economic position in Yugoslavia. This was a consequence, firstly, of the economic area which merged only partly compatible economies. Secondly, it was because the economic model, or better, economic models were created on the basis of ideological and political patterns which allowed politics to govern economy. Thirdly, it was a consequence of the confrontation of national economies (three informal economies in the first Yugoslavia and six formal economies in the second), which fought for the most favourable and predominant position. In 1918, Yugoslavia was established for political reasons and it also disintegrated for political reasons and inter-national relations. The economies failed to reach the degree of autonomy which would allow the economic reasons to justify the political sense of existence of the Yugoslav state.

Key words: economy, Slovenia, Yugoslavia, politics, economic position

* Dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, e-mail: bozo.repe@uni.lj.si

*"Slovinci so svojo vsakokratno državnost tako znotraj Jugoslavije kot s samostojno pričenjali z lastniškimi spremembami, socialnimi programi, dolžniškimi krizami in denarnimi reformami."*¹

V širšem smislu si delovanja gospodarstva brez politike ni mogoče zamisliti (razen morda v obdobju najbolj grobe prvotne akumulacije kapitala). V ožjem smislu naj bi bil optimalen model takšen, v katerem politika skrbi za ustrezne pogoje, gospodarstvo pa se razvija in tekmuje po tržnih zakonitostih. V socialno bolj obarvanih programih (npr. različne oblike keynesijanstva) je vloga države (politike) večja, v friedmanovskih, bolj liberalistično naravnanih (reaganizem, teacherizem) manjša. Združevanje obojega naj bi prinesla ne prav jasno definirana "tretja pot", nekaj vmesnega med socialdemokracijo in liberalizmom, če govorimo v političnem jeziku. Zagotovo je vloga politike, kot priča uvodni citat, najbolj poudarjena ob razpadanju in nastajanju novih držav (in s tem novih ekonomskih prostorov in pogojev gospodarjenja), v času velikih gospodarskih kriz² in v specifičnih korporativnih sistemih, kakršen je komunistični oz. socialistični (seveda tudi fašistični). Slovenija je izkusila vse troje in s tem tudi močno poudarjeno vlogo politike v gospodarstvu. Pri tem velja zlasti poudariti dejstvo, da ne prva in ne druga Jugoslavija nista nastali iz ekonomskih razlogov, ki bi dali trdno podlago za politične povezave (kot je to npr. v primeru Evropske gospodarske skupnosti, iz katere raste Evropska unija), pač pa je šlo v največji meri za politični projekt.

Z odnosom politika - gospodarstvo je povezana še ena dilema: kako opredeliti in kam uvrstiti pojem "nacionalno gospodarstvo." Je to politična ali gospodarska kategorija? Ali oboje? Kaj jo opredeljuje: finančne in druge institucije, denar, nacionalno zaokrožen gospodarski prostor, pretežno nacionalna lastnina ali predvsem izvodi politične moči, s katerimi se lahko regulirajo gospodarski tokovi? Dilema, ki jo je pred časom izrazil pokojni akademik Aleksander Bajt z besedami, da bo slovensko gospodarstvo po prehodu v kapitalizem sicer uspešno, le slovensko ne bo, na novo odpira vprašanje odnosa med politiko in gospodarstvom. Kje je v spremenjeni definiciji nacionalne suverenosti meja med nacionalnim (državnim) interesom in "čistim" gospodarskim interesom? Ali je ta meja sploh potrebna? Ali pa je neka vlada lahko zgolj "anacionalni" regulator ekonomske politike, ki ima za nalogo čim bolj uspešno prodajo bank, podjetij, infrastrukture, ne glede na to kdo kupuje in s kakšnimi nameni? (Ta proces je opazen v t.i. tranzicijskih državah, tudi v sodobnih slovenskih razmerah.) Odgovori na to niso ne enoznačni in ne enostavni.

Infrastrukturna in druga ekonomska dediščina Avstro- Ogrske je za Slovenijo ob prehodu v Jugoslavijo pomenila prednost in ji omogočila boljši izhodiščni položaj v prevladujoči kmetijski Jugoslaviji.³ Čeprav ni bila narejena iz ljubezni do

¹ Neven Borak, Žarko Lazarević, Osnovne gospodarske silnice slovenskega dvajsetega stoletja, Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918-1945-1991, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1996, str. 5 (dalje: Prevrati in slovensko gospodarstvo).

² Več o tem glej Neven Borak, Uvod v krize in gospodarske cikle. V: Gospodarske krize in Slovenci. Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana, 1999 str. 9-25.

³ Žarko Lazarević: Slovensko gospodarstvo v prvi Jugoslaviji. Korak k industrijski družbi. Modrijan, Ljubljana 1997, str. 5. Glej tudi: Jasna Fischer, Slovenska gospodarska bilanca ob vstopu v prvo Jugoslavijo. V: Prevrati in slovensko gospodarstvo str. 13-21.

Slovencev, ampak nasprotno: vsaj za glavno železniško os: Dunaj - Trst lahko rečemo, da je bila zgrajena tudi iz političnih in nacionalnih velikonemških pobud, kot izraz širjenja nemškega vpliva in moči na jug, do Jadrana. Kontrola infrastrukture in v širšem smislu ekonomska kontrola vitalnih delov gospodarstva v slovenskem prostoru (npr. surovine, bančništvo) sta bili v izrazito politično-nacionalni funkciji. Pri tehtanju med ekonomsko učinkovitostjo in nacionalnim nemškim interesom je bilo zaželeno oboje, vendar je kaj lahko prevladalo zadnje, ne samo v času donavske monarhije, ampak tudi še kasneje. "Moji starejši nemški kolegi so bili izkušeni profesionalci. V medsebojnem občevanju so uporabljali izključno nemški jezik, saj jim je šla slovenščina trdo z jezika. Za široko mrežo komitentov in za banko je bila njihova odločilna prednost zgodovinsko poznavanje gospodarskih razmer, ki so jih suvereno obvladovali. Ker sem imel popoln dostop do kartoteke bančnih komitentov, sem se lahko kmalu prepričal, da na Slovenskem gospodujejo in imajo v svojih rokah pretežni del premoženja, proizvodnje in tržnega prometa ljudje tuje narodnosti; med njimi pretežno avstrijsko- nemškega", je za čas med obema vojnama zapisal Niko Kavčič, tedaj uslužbenec Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo, nekdanje podružnice Creditanstalt.⁴

Od slovenskega narodnega gospodarstva, kakršnega si je ob koncu prve svetovne vojne zamislil Milko Brezigar, je ostalo bolj malo, tudi zaradi tega, ker so vitalni deli slovenskega ozemlja (Primorska in izhod na morje)⁵ ostali zunaj matice. Nacionalna pravica, da si slovenski narod "sam določa svojo gospodarsko ureditev in razvoj",⁶ je bila kratkotrajna, omejena na čas Države SHS. V kraljevini Jugoslaviji so sicer slovenski politiki na gospodarsko usmeritev lahko vplivali bistveno bolje kot prej v monarhiji, vendar so bili vzvodi politične moči, s katerimi so regulirali gospodarstvo, pretežno v srbskih rokah. Primerjalne prednosti razvijetjega dela države in predelovalne industrije, ugodne cene surovin in velik ter nezahteven trg (v primeru Slovenije), ter finančne premoči (v primeru Hrvaške) je srbska politika kompenzirala z neugodno menjavo denarja, fiskalno in kreditno politiko, centraliziranim pretokom proračunskega denarja za šolstvo, kulturo in druge potrebe, s katerim je v dvajsetih letih tudi nadzorovala omejeno samoupravo ljubljanske in mariborske oblasti.⁷ Politični posegi v sicer načeloma tržni ureditvi Kraljevine Jugoslavije so bili večji tudi pri nacionalizaciji, agrarni reformi, vprašanju lastnine manjšin, od posameznih panog pa zlasti na področju kmetijstva. V tridesetih letih, v času gospodarske krize, pa na Slovenskem lahko opazimo, kot piše Lazarevič: "katoliško in komunistično gospodarsko- socialno doktrino. Goreči zagovorniki obeh velikih gospodarsko-socialnih doktrin so terjali spremembo človeške narave, to je odpoved zasebnim gospodarskim koristim in pridobitniške

⁴ Niko Kavčič, *Pot v osamosvojitve, samozaložba*, Ljubljana 1996, str. 43

⁵ Milko Brezigar: *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. V: *Od kapitalizma do kapitalizma*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1977, str. 55-79.

⁶ Jurij Perovšek *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*, Modrijan, Ljubljana 1998 (poglavje Slovenska gospodarska osamosvojitve v Državi SHS, str. 107-127). Glej tudi Jože Šorn: *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919-1924*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1997.

⁷ Več o tem Mirko Stiplovšek: *Slovenski parlamentarizem 1927-1929*. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno- kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjanje parlamentarizma. Znanstveni inštitut FF v Ljubljani, Ljubljana 2000. Glej tudi: Jurij Perovšek, Miroslav Stiplovšek: *Volja po slovenski državnosti v letih 1918-1941*. V: *Od sanj do resničnosti*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2001, str. 95-119.

družbe v dobro družbe kot celote...Posameznik bi moral svoje interese podrediti višjim kolektivnim ciljem: razredu, stanu/korporaciji, narodu."⁸

Ta model v komunistični viziji se je uresničil po drugi svetovni vojni. Skoraj celi dve desetletji je bilo gospodarstvo pod neposrednim nadzorom politike in centralizirano, hkrati pa je bila vpeljana (sicer neučinkovita) politika forsiranega razvoja manj razvitih in s tem načrtnega izenačevanja med razvitimi in manj razvitimi deli države.⁹ To velja tako za revolucionarne ukrepe (agrarno reformo, nacionalizacijo) kot za industrializacijo, oziroma za model administrativnega vodenja gospodarstva v celoti¹⁰, v precejšnji meri pa tudi za obdobje nove gospodarske politike (kot jo označuje Jože Prinčič), ki je značilna za začetek petdesetih let, v resnici pa kot model traja tja do začetka šestdesetih oziroma celo do sredine šestdesetih let.¹¹ Po drugi strani pa je komunistični gospodarski model v lastniškem smislu vzpostavil najbolj čisto nacionalno gospodarstvo v vsej slovenski zgodovini, celo več: z vzpostavitvijo ekonomske osnove v zamejstvu, je poskrbel tudi za lažje preživetje slovenskih manjšin v Italiji in v Avstriji.

Slovenski politiki so imeli pomemben vpliv pri kreiranju jugoslovanske gospodarske politike, od gospodarsko najmočnejših Borisa Kidriča in Borisa Kraigherja prek Janka Smoleta do vrste manj "težkih" zveznih kadrov na pomembnih položajih (Sergej Kraigher, Janez Zemljarič, Štefan Korošec, Živko Pregl...). Na Slovenijo so od konca šestdesetih let dalje pogosto leteli očitki, da si je z "liberalističnim" modelom tržnega gospodarstva ob družbeni lastnini gospodarsko ureditev Jugoslavije ukrojila po svoji meri.¹² Ta model naj ne bi bil primeren za nerazvite dele Jugoslavije, kar naj bi Sloveniji že v osnovi dajalo veliko prednost, ki da je še podkrepljena s položajem na jugoslovanskem trgu (poceni surovine, velik, nezahteven trg) in usmerjanjem finančnih tokov z juga na sever (k čemur naj bi zlasti prispevala naraščajoča inflacija, ki je bila v korist razvitih). Pri tem se običajno spregleda obraten proces, ki ga je več kot dve desetletji omogočala centralizirana jugoslovanska ekonomska politika na vseh področjih, vključno z investicijami, in ki ga vplivni slovenski politiki v jugoslovanskem vrhu bodisi niso želeli bodisi niso mogli preusmeriti. Od sedemdesetih let dalje je, kot ugotavlja Neven Borak v svoji (zgodovinarski) doktorski disertaciji, klasični centralizem nadomestila mreža samoupravnih sporazumov in družbenih dogovorov, s katerimi je država obvladovala gospodarski prostor, čeprav je pri tem še obdržala tudi del instrumentov klasičnega državnega intervencionizma. Trg in tržna merila je vedno obravnavala kot obrobne in dopolnilne vzvode gospodarskega delovanja, ne pa kot temeljne.¹³ Ob zveznem proračunu in skladu za nerazvite je nastal tudi obsežen mehanizem tako imenovanih posebnih računov, ki so pomenili zunajproračunsko financiranje na ravni federacije

⁸ Žarko Lazarević: Videnji ekonomske svobode posameznika med veliko gospodarsko krizo tridesetih let. V: *Gospodarske krize in Slovenci*, str. 99.

⁹ Jože Prinčič: *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji*, Modrijan, Ljubljana 1997, str. 26-28.

¹⁰ Več o tem: Jože Prinčič: *Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1845-1963*. Dolenjska založba, Novo mesto, 1994 in Zdenko Čepič: *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948* Založba Obzorja, Maribor 1995.

¹¹ Jože Prinčič: *V začaranem krogu*. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970. Cankarjeva založba, Ljubljana 1999.

¹² Prinčič: *V začaranem krogu* in Božo Repe: "Liberalizem" v Sloveniji. Borec, Ljubljana 1992.

¹³ Neven Borak: *Gospodarski vzroki razpada Jugoslavije: ekonomsko zgodovinska razlaga*. Doktorska disertacija. Oddelek za zgodovino FF v Ljubljani, Ljubljana 2001 (dalje: Borak, *Gospodarski vzroki razpada Jugoslavije*).

(podobno kot v sedanjih razmerah dela država z raznimi skladi). Ti so s skupnim obsegom sredstev celo presegali velikost zveznega proračuna in so omogočali vodenje intervencionistične in prerazdelitvene politike, pri čemer je bila

Slovenija med fiskalno najbolj obremenjenimi republikami. Vir prerazdeljevanja je bila tudi Narodna banka Jugoslavije, ki je dobila vrsto kompetenc, kakršne taki instituciji ne pripadajo. Bila je vpeta v celo vrsto finančnih operacij, npr. izvajanje financiranja prioriternih dejavnosti oziroma selektivnega kreditiranja, določenega z zveznimi plani in z zvezno ekonomsko politiko.

V nasprotju s Kraljevino Jugoslavijo, kjer so bile razprave o ekonomskem sistemu omejene predvsem na tri subjekte (Srbe, Hrvate in Slovence) in največ v funkciji razprav o centralizmu in njegovemu nasprotovanju, pa je druga jugoslovanska država prek zbora republik in pokrajin zvezne skupščine in z neposrednim dogovarjanjem federalnih enot, ustvarila prostor za oblikovanje in uveljavljanje različnih gospodarskih in političnih interesov in stališč, ki so se usklajevali v kompliciranem institucionalnem okolju in z zamudnimi postopki. V teh razpravah so sodelovale vse republike in pokrajine in vse etnične skupine.¹⁴

S tiho opustitvijo gospodarske reforme leta 1971 so se v Jugoslaviji za petnajst let nehala prizadevanja, da bi vpeljali tržni sistem. V drugi polovici sedemdesetih let in v začetku osemdesetih se je uveljavil avtarkični razvojni model, ki je za svoj obstoj potreboval prisilno (politično) koncentracijo sredstev in zadolževanje v tujini. Za to obdobje sta bili značilni razvojna negibnost in težnja po (ponovni) industrializaciji.

Ustavna (pre)razporeditev gospodarskih funkcij federacije in republik (fiskalna decentralizacija, oblikovanje skupne politike prek zbora republik in pokrajin v zvezni skupščini, neposredno dogovarjanje med federalnimi enotami) je omogočila oblikovanje in uveljavljanje različnih gospodarskih in političnih interesov. Ti so se usklajevali v kompliciranem institucionalnem sistemu, za katerega so bili značilni dolgotrajni postopki, ki so povzročali številne konfliktna situacije. Ko način dogovarjanja ni več deloval, se je federalni vrh začel zatekati k vedno hujšemu administriranju.

Edini resnični oziroma najmočnejši povezovalni element med republikami je bila trgovina, bistveno manj pa podjetja, saj jih je največ delovalo na območjih republik in pokrajin, kjer so bila ustanovljena. Število podjetij, ki so jih subjekti iz ene republike ustanavljali v drugih republikah, je bilo neznatno.

Tudi denarna in finančna ureditev nista krepili neposrednih finančnih tokov med republikami in pokrajinama. Samo dve banki, ena slovenska in ena srbska, sta imeli svoje temeljne banke po celi Jugoslaviji. Fiskalna ureditev je bila decentralizirana, federacija pa se je delno financirala s prispevki republik in pokrajin. Edini zvezni sklad je bil namenjen kreditiranju razvoja manj razvitih. Toda ob zveznem proračunu in skladu za nerazvite je v praksi nastal obsežen sistem posebnih računov, ki so jih uporabljali za neproračunsko financiranje na ravni federacije. Ta sistem je s skupnim obsegom sredstev celo presegal velikost zveznega proračuna. Omogočal je vodenje prerazdelitvene politike, za katero po ustavni ureditvi in zakonodaji ni bilo prostora v zveznem proračunu. Med fiskalno

¹⁴ Prav tam.

najbolj obremenjenimi republikami sta bili Slovenija in ožja Srbija, čisti prejemnici sredstev sta bili Črna gora in Kosovo.

Jugoslavija je v zadnjem obdobju svojega delovanja potrebovala veliko prisilnih pretokov sredstev, ki so potekali prek omenjenih institucij, to je NBJ, zveznega proračuna, neproračunskih skladov in sklada za spodbujanje razvoja manj razvitih.

Mobilnost delovne sile (notranji pretok) je bila enostranska, potekala je od manj razvitih k bolj razvitim, a bila je večja od mobilnosti kapitala.¹⁵

Poleg neuspešnega gospodarskega sistema so bile ključni vzrok za ekonomske težave Jugoslavije neobvladljivo velike razlike v razvoju, za katere pa je rešitev videl vsak po svoje. Slovenija in razvitejši del Jugoslavije nista zmogla igrati "lokomotive", ki bi jugoslovansko gospodarstvo potegnila iz krize (po vzoru italijanskega severa), ker se je ekonomska politika v Beogradu ravnala po večinskem manj razvitem ali nerazvitem "jugu". Nerazviti deli so ključni problem videli v "konfliktu interesov med tistimi, ki imajo surovine, in tistimi, ki proizvajajo izdelke".¹⁶ Ko je sredi osemdesetih let Dijana Plestina v vseh republikah intervjuvala več kot osemdeset vplivnih ekonomistov, sociologov, politologov in politikov, med njimi tudi najbolj odgovorne za regionalni razvoj, je bil odgovor vseh približno enak: "Vsaka republika je sama odgovorna za svoj razvoj in, razumljivo, stvari vidi drugače /.../ Ekonomski interes se ujema s političnim interesom vsake republike /.../ Kar je morda dobro za Slovenijo, ni dobro za Črno goro /.../ Treba je uskladiti interese /.../"¹⁷

Različnost interesov pa je bila nepremostljiva: za manj razviti del je bila rešitev v solidarnosti, državni prerazdelitvi denarja prek sklada za nerazvite in drugih skladov, interventnih oblikah brezplačne pomoči v kriznih situacijah, odpisu posojil in davkov, vzdrževanju t. i. družbene nadgradnje (šolstva, sociale, uprave) s sredstvi zveznega proračuna in posameznih republik, v administrativnem usklajevanju cen. Za Slovenijo in Hrvaško je bila rešitev v upoštevanju tržnih zakonitosti, vključno s prostim oblikovanjem cen in pravico vlaganja po ekonomskih in ne političnih kriterijih. Te zahteve so bile v osemdesetih letih delno upoštevane s tem, da so lahko republike del sredstev, ki so jih bile dolžne dati skladu za nerazvite, uporabile v obliki neposrednih investicij, vendar je bila realizacija majhna, ker razmere za investiranje v nerazvitih delih niso bile ugodne. Obenem so iz nerazvitih delov na osnovi političnih dogovorov v Beogradu prihajale zahteve po gradnji konkretnih infrastrukturnih objektov (šol, zdravstvenih in kulturnih domov), ki naj bi jih financirale razvite republike, čemur se je slovenska vlada uprla.

Vse vlade v osemdesetih letih, vključno z zadnjo pod premierjem Markovićem, so razlike skušale omiliti, a so na koncu popustile pod političnim pritiskom nerazvitih (tudi pod socialnimi pritiski celotne države). Vlade so v najprej skušale krizo reševati z zadolževanjem (še posebej med predsednikovanjem Veselina Đuranovića v letih 1977-1982), ki je v celoti presegló dvajset milijard dolarjev. V letih 1981-1982 Jugoslavija prvič ni mogla odplačati zapadlega dolga v višini 5,5 milijarde dolarjev. Sledila je socializacija dolgov (odločitev zvezne skupščine julija

¹⁵ Borak, *Gospodarski vzroki razpada Jugoslavije*.

¹⁶ Dijana Maria Plestina, *Politics and inequality: a study of regional disparities in Yugoslavia*. Doktorska disertacija, University of California, Berkeley 1987.

¹⁷ Prav tam.

1983) in poskus reševanja z uporabo tečajne in obrestne politike ter politike zategovanja pasu (med predsednikovanjem Milke Planinc v letih 1982-1986). Zvezna vlada pod vodstvom Branka Mikulića (1986-1988) je dva domača stabilizacijska programa, ki sta temeljila na programirani inflaciji (prvi je bil uveden junija 1986, drugi pa novembra 1987) opustila (prvega marca 1987, drugega pa maja 1988). Po kolektivnem odstopu zvezne vlade Branka Mikulića 30. decembra 1988 - prvem v zgodovini socialistične Jugoslavije - in nastopu novega premierja Anteja Markovića marca 1989 je stekel resnejši poskus gospodarske reforme.¹⁸ Program bi moral zagotoviti kar najpopolnejše funkcioniranje trga blaga, kapitala in dela, za kar pa bi bilo treba izvesti tudi politične reforme in vzpostaviti pravno državo (med drugim razdelitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno). Reforma naj bi zagotovila enakopravnost vseh oblik lastnine, opredelila naslovnika lastnine in omogočila transformacijo ene oblike lastnine v drugo. Osnovne smernice za vodenje ekonomske politike so bile: realizacija sistemskih sprememb, vzpostavitev institucij, mehanizmov in infrastrukture novega gospodarskega sistema, ustvarjanje možnosti za vodenje makroekonomske politike, transformacija družbene lastnine v družbeni kapital ob rekapitalizaciji, zamenjava dotedanjšega sistema delitve s sistemom, v katerem bo osnovni poslovni rezultat dobiček in bo cena dela dosežena po poti kolektivnih pogodb, reforma države in ustvarjanje pogojev za njeno funkcioniranje. S temi ukrepi naj bi prešla v sistem "moderne socializma". Pri vodenju makroekonomske politike je bila za Markovića ključna že omenjena delitev pristojnosti med monetarno in fiskalno politiko ter ureditev področja ekonomskih odnosov s tujino. Zato bi morali hitro doseči samostojnost NBJ in njenega guvernerja v vodenju monetarne politike, enoten davčni sistem in osnove davčne politike na ravni federacije ter ločitev pristojnosti skupščine in zveznega IS.

Že od začetka leta 1989 pa zaradi političnih razlogov jugoslovanski trg ni več deloval kot celota, zato je imela reforma malo možnosti za uspeh. Glavni razlog je bila srbska gospodarska vojna proti Sloveniji, ki se je začela po zborovanju v Cankarjevem domu februarja 1989, in se potem še stopnjevala po sprejetju ustavnih amandmajev k slovenski ustavi v septembru, ter po pozivu RK SZDL Srbije k bojkotu Slovenije 1. decembra 1989 (bojkot so podprli tudi predsednik srbskega predsedstva Slobodan Milošević, srbska skupščina in GZ). Po anketi GZS je 229 srbskih podjetij prekinilo odnose s slovenskimi podjetji, zlasti je bil prizadet izvoz tekstila, pohištva, bele tehnike, električnih aparatov, kozmetike in izdelkov živilske industrije.¹⁹

Marković ni imel moči, da bi preprečil prevlado politike v gospodarstvu, kar je njegovo reformo pokopalo, čeprav so bili za propad krivi tudi gospodarski razlogi. Raven družbenega proizvoda Jugoslavije je bila pod 3000 dolarji na prebivalca, velik del družbenega proizvoda pa je šel za odplačevanje obresti od dolgov in glavnice; ni bilo dovolj akumulacije (to bi lahko pridobili le s tujimi vlaganji). Reforma je oteževala tudi gospodarska struktura, ki je imela velik presežek zaposlenih, nizko produktivnost in je bila zasnovana v glavnem na velikih nefleksibilnih

¹⁸ Program ekonomske reforme i mere za njegovu realizaciju u 1990 godini. Ekonomska reforma i njeni zakoni, SIV, Sekretariat za informacije, Bg. 1990, str. 5-44.

¹⁹ Arhiv vlade RS. Ocena posledic, informacija o dosedanjih aktivnostih in predlog nadaljnjih ukrepov o prekinitvi slovenskih odnosov med srbskimi in slovenskimi podjetji, IS SRS, IO GZS, 23. 1. 1990.

podjetjih, ki niso bila zmožna učinkovito spremljati sprememb na svetovnem trgu. Trgovina je bila povsem neprilagojena tržnim osnovam gospodarjenja. Jasno je bilo, da bo treba nujno likvidirati številna podjetja, kar bo za sabo potegnilo povečevanje nezaposlenosti in s tem velike socialne pretrese.²⁰

Med politične ovire, ki so bile ključne, pa lahko štejemo dejstvo, da je Jugoslavijo obvladovala ideološko zadržana politična nomenklatura, miselno in eksistenčno vezana na socializem enopartijskega tipa, ki je odločilno vplivala tudi na gospodarstvo in ni želela reform. Poleg tega so bila nacionalna nasprotja že tako zaostrena, da je država kot celota funkcionirala samo še navzven.

Jugoslavija je bila leta 1918 ustanovljena iz političnih razlogov in tudi propadla je zaradi političnih in mednacionalnih razlogov. Gospodarstvo nikoli ni moglo doživeti tisto stopnjo avtonomije, ki bi omogočila, da bi ekonomski razlogi upravičili tudi politični smisel obstoja jugoslovanske države.

Slovenija kot samostojna država trenutno lahko (še) odloča o stopnji vpletenosti politike v gospodarstvo. Ta je ob nastanku nove države sicer spremenila formo in nosilce, v svojem bistvu pa ni bila nič manjša, kot v času socialistične Jugoslavije. Res pa se boj za vzvode ekonomske moči, ki so se začeli s privatizacijo in denacionalizacijo, bliža koncu in s tem izginjajo tudi razlogi za državno (politično) kontrolo nad gospodarstvom. Vpletanje politike v gospodarstvo z nacionalnega (narodnogospodarskega vidika), pa bi do določene mere, dokler je to še mogoče, moralo ostati, saj, kot kaže zgodovina, z izginjanjem ekonomske substance začne postopoma izginjati tudi nacionalna.

Božo Repe

HOW THE POLITICS AFFECTED SLOVENIA'S ECONOMIC POSITION IN YUGOSLAVIA

S u m m a r y

In the first as well as in the second Yugoslavia, politics had a decisive influence on Slovenia's economic position in Yugoslavia. This was a consequence, firstly, of the economic area which was created artificially in both Yugoslavia's, merging the economies which were only partly compatible (contrary to strong industrial countries, where one common economic area emerged along with the formation of a national state). The Yugoslav economic area was very diverse (e.g. development disparities between Kosovo and Slovenia before the break-up were 1 : 7) and could not have remained one area only by means of economic instruments (similar problem may be encountered by the European Union in the event of a large-scale and rapid enlargement).

Secondly, it was because the economic model, or better, economic models were created on the basis of ideological and political patterns which allowed politics to govern economy (this was the case notably in the second Yugoslavia, although attempts existed in the first one as well)

Thirdly, it was a consequence of the confrontation of national economies (three informal economies in the first Yugoslavia and six formal economies in the second), which fought for the most favourable and predominant position.

In 1918, Yugoslavia was established for political reasons and it also disintegrated for political reasons and inter-national relations. The economies failed to reach the degree of autonomy which would allow the economic reasons to justify the political sense of existence of the Yugoslav state.

²⁰ Arhiv vlade RS. Ekspozice predsednika SIS Ante Markovića u povodu razmatranja programa ekonomske reforme i mjera za njegovu realizaciju u 1990 godini na zajedničkoj sjednici Saveznog vijeća i Vijeća republika i pokrajina Skupštine SFRJ, 18. 12. 1989.

Slovenia as an independent state may at present (still) determine the degree of its involvement of politics in the economy. Although upon the emergence of a new state it changed its form and policy-makers, it is - in its essence - not any less intense than at times of the socialist Yugoslavia. But the fight for the levers of economic power, which started with privatisation and denationalisation, is, in fact, coming to an end and with it also the reasons for state (political) control of the economy. However, the involvement of politics in the economy from the national (national-economic) aspect could, to a certain extent and as long as it is possible, remain in place, as it has been proven in history that by disappearing of economic substance also national substance gradually starts to wane.

1.01
338.432(497.4)"1918/1991"
Prejeto 12. 3. 2002

UDK

Zdenko Čepič*

Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije

IZVLEČEK

V gospodarskem razvoju in v modernizaciji v celovitem razumevanju tega pojma, je bila udeležba in vloga agrarnega sektorja v obeh politično-gospodarskih obdobjih jugoslovanske države sicer pomembna in velika, ni pa bil agrarni sektor tisti, ki je bil v vlogi pogojevalca gospodarskega razvoja. Agrarni sektor je bil prvenstveno sredstvo razvoja, zaradi katerega pa je spremembe doživljal tudi sam.

Ključne besede: kmetijstvo, agrarni sektor, Slovenija, Jugoslavija, modernizacija

ABSTRACT

THE ROLE OF AGRARIAN SECTOR IN MODERNISATION OF SLOVENIA AND YUGOSLAVIA

The role of agrarian sector in economic development and modernisation as a whole was important in both political-economic periods of Yugoslavia, however, economic development was never conditional on the agrarian sector. The agrarian sector was in the first place the means of development and because of that it also had to undergo certain changes.

Key words: agriculture, agrarian sector, Slovenia, Yugoslavia, modernisation

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: zdenko.cepic@guest.arnes.si

"Slovinci smo pretežno še kmetiško ljudstvo. Toda naše poljedelstvo ni niti gospodarsko, niti tehnično tako, da bi mogel mali kmet živeti zgolj od njega. Naše kmetiško ljudstvo živi deloma še od obrti, domače industrije in dninarstva", je neposredno pred vstopom v novo državo in s tem v povsem nov gospodarski prostor opredelil gospodarsko in socialno sestavo večine slovenskega prebivalstva Albin Prepeluh-Abditus, ko je pisal o slovenskem narodnem programu.¹ Bolj določen je bil drugi od takratnih slovenskih načrtovalcev slovenske bodočnosti v novi jugoslovanski državi dr. Milko Brezigar, gospodarstvenik in politik, takrat tajnik slovenskega Narodnega sveta. "V Slovenski deželi spada 65% prebivalstva k zemljedeljstvu. Letni dohodki celega naroda so znašali 533 milj. K[ron]. Od tega je pripadlo na poljedelstvo in živinorejo 433 milj. K ... to je 3/5 vseh dohodkov. Naše dobrobitje je tedaj v prvi vrsti odvisno od kmetijstva." Brezigar pa je ugotavljal, da se v naši zemlji skriva "nebroj še ne izčrpanih zakladov", vendar da je posameznik pri nas prešibak in premalo izobražen, kar je vzrok, da jih ne more "dvigniti". Ugotavljal je tudi slabo obdelovanje in zato nizek donos; ta je bil v primeru krušnih žit na hektar dvakrat nižji kot na Češkem ali v Nemčiji. "Ekstenzivno obdelovanje pa mora nehati ter na njegovo mesto stopiti intenzivno", je bil njegov napotek.²

Brezigar ni imel ob vstopu slovenskih dežel v jugoslovansko državo o slovenskem "zemljedeljstvu" kot takrat najpomembnejši gospodarski panogi in o slovenskem kmetovalcu nič kaj prijazne sodbe. Sodil je, da je vzrok takšnega neugodnega stanja v ekonomski šibkosti slovenskega kmeta, kar je pogojevala posestna sestava s prevladujočimi malimi posestvi³ na eni in na drugi strani v načinu obdelovanja zemlje. Vzrok za ekstenzivnost v pridelavi je videl v "starovernosti" slovenskega kmeta, ki "veruje v neizpremenljivost obdelovanja", zato je menil, da mora država "postaviti zakonodajnim potom temelje umnega obdelovanja zemlje" s "proizvajalno zemljedeljsko reformo" - imenoval jo je agrarna reforma, medtem ko je poseg države v zemljiško posest razumel kot nacionalizacijo -, za kar naj bi z zakonodajo in upravnimi sredstvi skrbela država. Oblast naj bi predpisovala način obdelovanja, ne bi pa posegala v lastnino zemlje in v prodajo pridelkov.⁴ Posameznika naj bi po njegovem nadomestila država - narodna država.

Vzrok za stanje slovenskega kmetijstva je ocenil tudi človek, ki je stanje v slovenskem kmetijstvu dobro poznal, agrarni komisar Fran Spillér-Muys, ki je zapisal: "Potnik, ki hodi po slovenski zemlji od vasi do vasi, bo opazil, če se količkaj zanima za kmetijske razmere, na prvi pogled rak rano slovenskega seljaka: veliko razkosanost kulturne zemlje, polja in travnikov, pretrganih po nebroju potov in kolo-vozov ter ločenih po širokih brezplodnih mejnih brazdah. Poleg skrbno obdelane rodovitne zemlje pa je tudi neobdelan, z grmovjem in trnjem prerasel svet, o katerem ti pove vaški paglavec, da je to 'gmajna'. Po njej si išče živina večinoma zaman dobre hrane in lačna moka po krmi v hlevu. Nehote se umni tujec-kmet vprašuje, od kod in čigava so ta zemljišča, kakšen namen in pomen imajo za

1 Abditus: Problemi malega naroda. Ljubljana 1918, str. 3.

2 Milko Brezigar: Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje 1918, str. 16-17.

3 Posestna sestavo oz. razčlenitev glede na obseg produktivne površine po stanju iz leta 1902 glej v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog, I. zvezek. Ljubljana 1970, (dalje: GDZS/ZAP 1) str. 177.

4 Brezigar, n.d., str. 19, 77.

slovensko kmetijstvo?"⁵

Iz takšne podobe slovenskega kmetijstva kot so jo opazili in jo ocenili za neugodno takratni gospodarski in kmetijski 'veščaki', je izhajala tudi takratna vloga, ki jo je imel agrarni sektor pri modernizaciji Slovenije. Prav nič boljše, če ne celo slabše pa je bilo stanje kmetijstva in kmetov v drugih predelih, ki so se po prvi svetovni vojni združili v jugoslovansko državo.

Pri ugotavljanju vpliva agrarnega sektorja na modernizacijo je treba upoštevati stanje v njem na začetku 'kratkega 20. stoletja' kot je obdobje od konca prve svetovne vojne do 'padca berlinskega zidu' na začetku zadnjega desetletja 20. stoletja označil angleški zgodovinar Eric Hobsbawm. To je v našem zgodovinskem razvoju doba jugoslovanske države. Gre za državo, ki se glede na različna politična in gospodarska sistema, deli na t.i. prvo, tj. kraljevino s kapitalističnim gospodarstvom, in t.i. drugo Jugoslavijo, socialistično državo z vsemi značilnostmi socialističnega gospodarskega sistema. Poleg različnega političnega in gospodarskega sistema pa jo je v obeh obdobjih opredeljeval enotni gospodarski prostor. Oboje, nov državni in gospodarski prostor in nov politični in gospodarski sistem, sta vplivala na agrarni sektor. Ta je imel v obeh političnih in gospodarskih sistemih sicer različen položaj in vlogo v razvoju, pri čemer pa je skupna njegova vloga pri razvoju neagrarnih gospodarskih panog, predvsem industrije.

V različnih političnih in gospodarskih sistemih se je v jugoslovanski državi gledalo na eni strani na agrarni sektor precej podobno, imeli sta ga za pomemben del gospodarstva, na drugi pa tudi različno. V prvi Jugoslaviji je bilo kmetijstvo kljub Brezigarjevim napovedim o vlogi države pri njegovi rekonstrukciji in modernizaciji proizvodnje prepuščeno 'lastni' volji posameznih kmetovalcev; pogled na kmetijstvo je bil predvsem gospodarski, v drugi Jugoslaviji, v socialističnem političnem in gospodarskem redu, pa je bila vloga države v kmetijstvu ob še vedno prevladujoči zasebni zemljiški lastnini poudarjena in odločilna. Na kmetijstvo in njega modernizacijo se je gledalo predvsem skozi politična očala.

Vlogo agrarnega sektorja pri modernizaciji je pogojevalo stanje v agrarnem sektorju. Zaostalost in nerazvitost, ki sta bili značilni na začetku jugoslovanske države in počasen razvoj tega sektorja sta mu določala vlogo.

Težko, skoraj nemogoče je predstaviti vso 'živopisnost' razvoja agrarnega gospodarstva v novo nastali jugoslovanski državi. Dejstvo je, da se je stopnja razvoja močno razlikovala po predelih glede na zgodovinski razvoj. Jugoslovanska država je nastala z združevanjem ozemelj, ki so imela različen gospodarsko-zgodovinski razvoj. Za vse jugoslovanske pokrajine oziroma zgodovinske enote je bila značilna gospodarska zaostalost, ki je izhajala iz zakasnelega razvoja kapitalističnih odnosov. To velja še zlasti za agrarni sektor, glede na bolj razvite sosednje države oziroma dele držav, v katerih so bile nekatere jugoslovanske dežele. Avstroogrška kot najbolj razvita država z ozemlja, iz katerega je nastala jugoslovanska država, je tudi imela zakasneli razvoj kapitalističnih odnosov, pri čemer so bile v njenem okviru slovenske dežele med gospodarsko zaostalejšim delom dvojne monarhije. Po združitvi v jugoslovansko državo je bil zaradi razlik v dotedanem gospodarskem razvoju različen tudi nadaljnji razvoj. Slovenija, ki se je zaradi dediščine avstroogrškega obdobja od jugoslovanskega povprečja na gospodarskem

⁵ Fran Spillér-Muys: Agrarna vprašanja v Sloveniji. Ljubljana 1924, str. 5.

področju najbolj razlikovala, je iz vzdrževanega dela nekdanje avstroogrske monarhije postala v Jugoslaviji tehnološko in gospodarsko najbolj razviti del jugoslovanske države. To

velja tudi za čas t.i. druge Jugoslavije. Glede kmetijstva se je znašla v konkurenci bolj agrarnih, 'južnih' predelov nove države. To in posestna sestava s poudarkom na majhnih, ekonomsko neučinkovitih posestvih, je povzročalo krizo slovenskemu kmetijstvu, t.i. drugo strukturno krizo slovenskega kmetijstva, ki se je zaradi velike gospodarske krize v prvi polovici tridesetih let še zaostila, tako da so bili kmetje na "robu preživetja". Dodatno pa je socialni položaj kmetov zaostila še dolžniška kriza kot posledica zadolževanja kmetov v dvajsetih letih, za kar je bil vzrok tudi v večji porabi, kot so bili dohodki od kmetovanja.

Na eni strani je bila za vlogo agrarnega sektorja pri modernizaciji odločilna posestna sestava, na drugi pa tehnična stopnja kmetijstva. Ta je bila v različnih predelih jugoslovanske države različna, pri čemer pa je skupno to, da je bila glede na druge države zaostala in primitivna. Na začetku jugoslovanske države so namreč v mnogih predelih novo nastale države uporabljali namesto pluga še ralo in nasploh so kmetje uporabljali kmetijska orodja, ki so bila v kmetijsko naprednejših deželah in državah že zastarela. V kmetijstvu Jugoslavije ni bilo v času med svetovnima vojnama skoraj nobene mehanizacije. Leta 1920 je bilo tako v Jugoslaviji sicer dvakrat več plugov kot ral, vendar se je v mnogih predelih uporabljalo za oranje predvsem ralo. To je veljalo za nekatere hribovite predele v Srbiji, Bosni in Hercegovini, Makedoniji in Črni gori. V Hercegovini, v Mostarski oblasti (upravni enoti), je bilo tako leta 1925 popisanih 15.819 ral in le 352 plugov. Po popisu tega leta pa več kot tretjina kmečkih gospodarstev v Jugoslaviji sploh ni imela nobene naprave za oranje. Prav tako so prevladovali leseni plugi; po koncu druge svetovne vojne je popis poljedelskega orodja razkril, da je od celotnega števila plugov bila četrtnina lesenih.⁶ Najboljše stanje glede uporabe plugov je bilo v Sloveniji; leta 1925 je bilo v Sloveniji 104.000 železnih plugov. Še slabše stanje pa je bilo glede posedovanja in uporabljanja tehnično bolj naprednih kmetijskih naprav (sejalniki, kosilnice, mlatilnice, slamoreznice ipd.), strojev (traktorjev, kombajnov) pa je bilo resnično malo; v Sloveniji je bilo po popisu leta 1925 8 traktorjev, 5 v mariborski in 3 v ljubljanski oblasti.⁷ V letih 1933-1937 je bilo uvoženo v Jugoslavijo le 49 ton traktorjev in lokomobil, 'traktorjev' na parni pogon.⁸ Do druge svetovne vojne slovenski kmet za obdelavo zemlje ni uporabljal strojev na motorni pogon. Po računu iz leta 1938 je celotna mehanizacija slovenskega kmetijstva nadomeščala le 2,5 do 3,3% vseh za kmetijska dela potrebnih delovnih dni. Nova tehnika ni zato imela bistvenega vpliva niti na način obdelovanja niti na obliko in organizacijo kmetijskih posestev niti na povprečno višino hektarskega donosa; ta je od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne nihala v precej ustaljenih velikostih.⁹

Zemlja je bila obdelovana tako še pretežno ročno z uporabo človeške delovne sile. Te je bilo sicer dovolj, saj je bila stopnja agrarne prenaseljenosti velika; na

⁶ Nikola Vučo: Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1914. Beograd 1958, str. 57.

⁷ GDZS/ZAP 1, str. 218.

⁸ Vučo, n.d., str. 59.

⁹ GDZS/ZAP 1, str. 247, 272.

100 ha orne zemlje je prišlo 114 zaposlenih v kmetijstvu, kar je bilo glede na druge države v istem obdobju za dvakrat ali celo trikrat več. Med najvišjimi v Evropi je bila tudi poljedelska prenaseljenost (glede na obdelovalno zemljo) v Sloveniji; na km² obdelovalne zemlje je tako v Dravski banovini prišlo 190, 6 kmetijskih

prebi-

valcev. Najvišja agrarna prenaseljenost v Sloveniji je bila med obema svetovnima vojnama v predelih vzhodne Slovenije, od Prekmurja do Krškega.¹⁰

Kmetijstvu je primanjkovalo tudi vprežne živine, konj in govedi. Od začetka dvajsetih let je število vprežne živine nenehno upadalo, kar je bilo še posebej opazno pri govedih. To se je povezovalo tudi z gnojenjem, saj je bilo poljedelstvo glede na nizko porabo umetnih gnojil odvisno le od naravnega gnoja. Poraba umetnih gnojil je bila zelo majhna. Glede na obdelovalne površine je bil v začetku dvajsetih let porabljen na enem hektaru le en kilogram umetnega gnojila. Umetna gnojila je začel v večji meri uvajati v predele Slovenije, ki jih je v času 2. svetovne vojne zasedal, šele nemški okupator in na ta način povečal donosnost kmetijstva, ker je bilo to pomembno za zagotavljanje preskrbe v okviru njihovega vojnega gospodarstva in vodenja vojne.

Majhna uporaba umetnih gnojil je imela za posledico nizke hektarske pridelke, predvsem glede žit, ki jih je bilo treba uvažati kljub sorazmerno visokemu žetvenemu 'prinosu' v Vojvodini in še v nekaterih predelih. Tam so bili doseženi tržni presežki, medtem ko so drugi predeli jugoslovanske države bili deficitarni.¹¹ Med svetovnima vojnama je bilo v jugoslovanski del Slovenije uvoženo iz drugih predelov Jugoslavije letno 7000 do 10.000 vagonov krušnih žit, kar je bila tretjina ali celo več od potreb.¹²

Osnovna naloga oziroma namen kmetijstva kot pglavitnega dela agrarnega sektorja je pridelovanje hrane in surovin za industrijsko predelavo. V tem je treba videti tudi pglavitno vlogo agrarnega sektorja pri modernizaciji. Njegov delež je bil odločilen, neposredno in posredno, pri industrializaciji tako v prvi kot v drugi Jugoslaviji. Kolikšno vlogo je pri tem imel, pa je bilo odvisno najprej od modernizacije agrarnega sektorja oziroma uvajanja modernizacije v agrarni sektor.

Na modernizacijo agrarnega sektorja je imel nedvomno veliko, odločilno vlogo neagrarni sektor. Ta je na modernizacijo agrarnega vplival z dosežki 'tehnične revolucije' in spremembami načina življenja. Agrarni sektor pa zaradi stopnje razvoja, kakršno je imel pred drugo svetovno vojno in glede na opremljenost, ni mogel kaj dosti vplivati na modernizacijo življenja in gospodarjenja. Njegov vpliv je bil dejansko bolj posreden. Bil je posledica prav njegove zaostalosti. Agrarna prenaseljenost je namreč že pred drugo svetovno vojno povzročala zapuščanje vasi in zaposlovanje v neagrarnih gospodarskih panogah. Mnogi niso zapustili le svojega doma, vasi ampak tudi domovino; odšli so s 'trebuhom za kruhom' v izseljeništvu. "Slovenska zemlja po svojih prirodnih svojstvih ni usposobljena, da bi preživljala zelo veliko število prebivalstva, ki bi živelo od kmetijstva", je ugotovljajal Anton Melik.¹³ Glede

¹⁰ Svetozar Ilešič: Agrarna prenaseljenost Slovenije. V: Tehnika in gospodarstvo, 1940, št. 3-4, str. 61, tab. I.

¹¹ Vučo, str. 62, 67.

¹² GDZS/ZAP 1, str. 272.

¹³ Anton Melik: Slovenija, I/2. Ljubljana 1936, str. 639.

na posestno stanje pred drugo svetovno vojno, ko je imelo 57,4% kmetijskih gospodarstev manj kot 5 ha, kar so pred vojno smatrali za minimum, da lahko povprečno velika družina živi od kmetovanja, in zaradi stanja agrarne prenaseljenosti, se je namreč že pred vojno ponujalo kot edina rešitev za izboljšanje položaja odhajanje presežka delovne sile iz agrarne v neagrarne dejavnosti. Za to pa je bil potreben pogoj: razvite neagrarne gospodarske panoge, predvsem industrija, ki je potrebovala

delovno silo. Največji obseg deagrarnizacije, ki je bila povezana s proletarizacijo, je bil v Sloveniji pred drugo svetovno vojno prav okoli največjih industrijskih središč. Spremembe v agrarnem sektorju, spreminjanje poklicne sestave prebivalstva, so bile dejansko posledica potreb industrije. Tempo in intenzivnost deagrarnizacije pa sta bila 'naravna', odvisna od ekonomskih razlogov kmečkega prebivalstva, ki je iskalo glede na stanje v kmetijstvu, zaradi neugodne posestne sestave, zaslužek zunaj kmetijstva. V prvi polovici tridesetih let, ko je bil učinek velike gospodarske krize najmočnejši, se je povečal priliv delovne sile iz vasi v mesta.¹⁴

Odhajanje z vasi oziroma z zemlje je dobilo večji obseg po drugi svetovni vojni. Prav delovna sila, ki je prihajala iz agrarnega sektorja in pa akumulacija kapitala, ki ga je ta ustvarjal, je bila pglavitna vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji. To je veljalo za čas druge Jugoslavije, predvsem za prvo obdobje po drugi svetovni vojni, ko je postal agrarni sektor osnovni vir za industrializacijo kot najvidnejši izraz modernizacije.

V prvi Jugoslaviji je bilo kmetijstvo bolj ali manj stvar kmetov samih, država pa na razmere v njem niti ni želela bistveno vplivati. Kljub željam in napovedim Milka Brezigarja ob vstopu Slovenije v jugoslovansko državo, da bo država poskrbela za "proizvajalno zemljedeljsko reformo", kajti "narod ima naravno pravico zahtevati, da se obdeluje zemlja na najracionalnejši način", zato "mora imeti pravico, da predpiše kmetu način obdelovanja" in napovedim, da bo "državni in družabni interes na uspevanju zemljedeljstva" moral "biti tudi potom zakonodaje dokumentiran",¹⁵ ni državna oblast med svetovnim vojnama 'pritiskala' na kmetijstvo. Skrbela je za strokovni vidik kmetijstva, da bi se povečala proizvodnja. To se je 'drastično' spremenilo po drugi svetovni vojni. Agrarni sektor je postal namesto gospodarskega in strokovnega bolj politično in ideološko vprašanje. Šlo je za odnos državno-partijske oblasti do kmetijstva in še bolj do kmeta kot virov za akumulacijo potrebnega kapitala in delovne sile za pospešeno industrializacijo. Potekal je proces, podoben prvotni akumulaciji, ki je bil glede na celotni odnos do kmetijstva kot gospodarske panoge in kmeta kot proizvajalca imenovan prvotna socialistična akumulacija.¹⁶ To je bil v bistvu razredni spopad 'proletarske' oblasti s kmeti kot zemljiškimi lastniki za potrebe razvoja neagrarnega gospodarstva, predvsem industrije. Sredstvo takšne politike so bile od države določene cene, ki

¹⁴ Nikola Vučo. Migracije seljaštva u gradove za vreme ekonomske krize 1930-1934. u Jugoslaviji. V: Jugoslovenski istorijski časopis, 1975, št. 1-2.

¹⁵ Brezigar, n.d., str. 78-79.

¹⁶ Gre za teoretične poglede sovjetskega ekonomista Evgenija A. Preobraženskega iz sredine dvajsetih let, ki je videl možnost hitre industrializacije na račun kmetijstva in kmetov in to preko t.i. škarij cen. Kljub prvotnemu Stalinovem nasprotovanju tej teoriji (Preobraženski je bil blizu Trockemu) in politiki, jo je konec dvajsetih let z uvedbo načrtnega gospodarstva 'petletk' in kolektivizacijo (uvajanjem kolhozov), uveljavil in iz nje napravil 'model' socialističnega kmetijstva. V mnogih potezah je bil ta 'model' uveljavljan po drugi svetovni vojni tudi v Jugoslaviji.

so bile za kmetijske pridelke nizke, kar je imelo učinek 'škarij cen' in pa pritegnitev, večkrat tudi s prisilo, delovne sile iz kmetijstva v industrijo.

Agrarni sektor, v prvi vrsti kmetijstvo, je bil vir industrializacije. To je najbolj prišlo do izraza v prvem obdobju po drugi svetovni vojni, v času 'prve petletke', še posebej pa je bilo to poudarjeno zaradi mednarodnih političnih razmer, nastalih ob sporu Jugoslavije z informbirojevskimi državami (1948-1953) in nastalo gospodarsko blokado. Agrarni sektor je bil takrat osnovni vir akumulacije sredstev po-

trebnih za industrializacijo, ki jo je država ustvarjala s politiko cen in pa 'bazen', iz katerega je črpala delovno silo. To pa je pomenilo velik odliv delovne sile iz kmetijstva v neagrarnne panoge in skokovito deagrarizacijo.

Poleg tega, da je podeželje predstavljalo 'bazen', od koder se je črpala delovna sila za delovanje neagrarnega sektorja, kar je povzročalo sorazmerno hitro padanja deleža tistih, ki jim je kmetijstvo oziroma kmetovanje pomenilo edini vir zaslužka, je agrarni sektor imel tudi vlogo vira sredstev za razvoj neagrarnega sektorja. Osnovni način zajemanja teh je bil s 'škarjami cen'. Šlo je za razliko v cenah poljedelskih pridelkov, ki jih je kmet prodajal in cenami izdelkov, ki jih je kupoval. To velja za čas med svetovnjima vojnama in tudi za čas socializma, zlasti za njegovo zgodnje obdobje. Po združitvi v jugoslovansko državo je Slovenija zaradi svoje posestne sestave in tehnično premalo razvitega kmetijstva v primerjavi z nekaterimi drugimi predeli, npr. Vojvodino, to čutila tudi glede cen kmetijskih pridelkov, ki jih je kmet prodajal in industrijskih proizvodov, ki jih je kupoval. V obdobju pred prvo svetovno vojno in po njej, po podatkih Frana Erjavca za leto 1913 in 1926, so cene industrijskih proizvodov v Sloveniji zrasle bolj od cen kmetijskih pridelkov, to je od tega, kar je mogel kmet sam prodati. Cene tistega, kar je kupoval, so narasle mnogo bolj kot cene pridelkov. V povprečju je bil indeks rasti za kmetijske pridelke nižji od potrebščin, ki jih kmet bil prisiljen kupovati.¹⁷ Poleg tega je državna oblast s fiskalno politiko zajemala od kmečkega prebivalstva sredstva, ki jih ni vračala v kmetijstvo; precej izdelkov, ki jih je moral kmet kupovati, je bilo monopoliziranih (npr. petrolej, vžigalice, tobak, ...), kar je ceno teh izdelkov še zviševalo. Po drugi strani pa so po letu 1926, ko je bilo konjunktura kmetijstva konec, cene kmetijskih pridelkov hitro padale; v treh letih (1923-1926) je cena 1 kg govedine (živa teža) padla skoraj za polovico, prašičev za 60%. Po tem letu je še bolj opazno padanje cen kmetijskih pridelkov.¹⁸ Kljub sorazmerno ugodnemu položaju kmetijstva do sredine dvajsetih let je zaradi razlike v cenah, predvsem pa zaradi mnogih posrednikov pri prodaji kmetijskih pridelkov, razlika med tistim, kar je kmet dobil in cenami na tržišču, krepila neagrarni gospodarski sektor. Še bolj so se 'škarje cen', ko so se cene neagrarnih izdelkov dvigale hitreje kot kmetijskih pridelkov, odprle z gospodarsko krizo v prvi polovici tridesetih let. V času krize so cene kmetijskih pridelkov padle v Jugoslaviji za 56%, cene industrijskega blaga pa le za 25%.¹⁹ 'Škarje cen' so najbolj prizadele male kmete, ki so bili v večini. Dohodki malih kmetov, ki niso mogli biti niti tržno usmerjeni, niso namreč niti v času konjunktura kmetijstva dosegali

¹⁷ GDZS/ZAP 1, str. 640

¹⁸ Ivan Bratko: Gibanje cen in naše kmetijstvo. V: Obzorja, 1938, št. 11, str. 390.

¹⁹ Vučo, n.d., str. 83.

povprečne mezde.²⁰ Izračun glede na cene oblačil in na proračun male kmetije, je pokazal, da so bili izdatki za obleko kmečke družine s takšne kmetije trikrat večji, kot je bil proračun takšnega posestva.²¹

Način, da se je prelival denar iz agrarnega v neagrarni sektor, je bil poleg 'škarij cen' tudi posredništvo in agentura pri prodaji kmetijskih pridelkov (posredniške škarje). Denar, ustvarjen z razliko med ceno, ki jo je plačal posrednik proizvajalcu, in tisto, po kateri je prodal ta proizvod trgovcu, se namreč običajno ni vračal, ali le manjši del v agrarni sektor. Služil je za naložbe v neagrarno gospodarstvo.

Na 'škarjah cen' je temeljil tudi način zajemanja akumulacije iz kmetijstva za potrebe industrializacije po drugi svetovni vojni. Na račun industrije in to težke, za kar je bil ideološki in politični motiv v 'prvi petletki', je bilo v planskih dokumentih zanemarjeno oziroma prezrto kmetijstvo kot panoga, ki bi tudi potrebovala razvojno spodbudo. Medtem ko je bilo v 'petletki' načrtovano povečanje industrijske proizvodnje glede na leto 1939 za 5 krat, je bilo za kmetijstvo predvideno povečanje za 1,5 krat, pri čemer se je računalo, da bo šlo to povečanje ob dejansko nespremenjenih zasejanih površinah na račun povečanja mehanizacije in gnojenja z umetnimi gnojili; število traktorjev naj bi se dvignilo za 2,6 krat, umetna gnojila pa za 9,6 krat.²² Vrednost kmetijske proizvodnje naj bi se dvignila z mehanizacijo in kemizacijo, torej z modernizacijo agrarnega sektorja. Zaradi različnih razlogov do tega ni prišlo.

Kmetijstvo so v izvajanju 'petletke' zaznavali kot "življenjski problem našega petletnega plana",²³ ker je zaostajalo za načrtovanim. Vzrok za to pa je bil predvsem v zapostavljanju kmetijstva v 'planu' in s tem manjši pozornosti do njega. Kmetijstvo je bilo namreč gospodarska panoga, v kateri je prevladovala zasebna lastnina in zato so bili kmetje razumljeni kot razredni nasprotniki. Zapostavljanje kmetijstva v načrtovanju 'petletke' in pa predvsem njeno izvajanje je imelo za posledico, da je bil v Sloveniji šele leta 1956 dosežen predvojni obseg kmetijske proizvodnje, opazna rast kmetijske proizvodnje pa je bila dobrih deset let kasneje. Takrat se je začelo bolj pospešeno modernizirati tudi kmetijstvo. Kmetje, bolj natančno tisti, ki so se s kmetovanjem ukvarjali po delu v službi, so začeli kupovati mehanizacijo po načelu traktor v vsako hišo. Seveda se je kmetijstvo moderniziralo že prej, vendar je bil 'boom' modernizacije od začetka sedemdesetih let. Takrat se je bolj jasno pokazala vloga neagrarnega sektorja pri modernizaciji agrarnega. Če ne drugače, s tem da je dobršen del sredstev za nakup kmetijske mehanizacije, ki je kmetijstvo dvignila, bil ustvarjen v neagrarnem gospodarstvu, večina z 'zdomstvom'. V tem je mogoče videti vzajemnost odnosa med agrarnim in neagrarnim sektorjem pri modernizaciji ne le gospodarstva, ampak celotne družbe.

Sredstva za pospešeno in politično opredeljeno industrializacijo po drugi svetovni vojni, skupaj z elektrifikacijo enačeno s socializmom, je v veliki meri prispevalo kmetijstvo. Ustvarjena so bila s 'škarjami cen', ki so predstavljale razliko med višino industrijskih izdelkov in kmetijskih pridelkov. Cene so bile administra-

²⁰ Bratko, n.d., str. 401.

²¹ Prav tam, str. 399-400.

²² UL FLRJ, 36-280, 30. 4. 1947; Zakon o petletnem načrtu narodnega gospodarstva FLRJ v letih 1947-1951.

²³ Boris Kidrič: Zbrano delo, III. Knjiga. Ljubljana 1978, str. 313; Nekaj izkušenj iz prvega leta petletnega plana.

tivno določene, njihova višina pa je bila odvisna predvsem od višine proizvodnih stroškov. Ti so bili v industriji sorazmerno visoki, kar je ceno industrijskih proizvodov zvišalo, medtem ko so bile odkupne cene kmetijskih pridelkov določene nizko. Državna akumulacija se je ustvarjala prek davka na promet proizvodov.²⁴

Industrializacija po drugi svetovni vojni je kot najbolj izrazito dejanje modernizacije pomenila vzrok za zmanjševanje deleža kmetijskega prebivalstva. To je v resnici najboljši pokazatelj vloge, ki jo je imel agrarni sektor pri modernizaciji gospodarstva in družbe v obeh obdobjih jugoslovanske države. Njegovo število je

hitro padalo; leta 1910 je bil delež kmetijskega prebivalstva v Sloveniji 66,7%, dvajset let kasneje 58,8%, leta 1948 48,9%, v začetku šestdesetih let 31,6%, dvajset let kasneje pa 8,2%. V tem obdobju je od enega do drugega popisa prebivalstva padal delež prebivalstva, ki je živelo od kmetijstva kot gospodarske panoge, za okoli 10%, seveda pa popisi niso bili enakomerni na vsakih deset let. Vsekakor je največji padec prav v času pospešene industrializacije, v času prve petletke, ko je od popisa 1948 do popisa 1953 delež kmetijskega prebivalstva padel za 14%. Število prebivalstva je raslo, število kmečkega prebivalstva pa je padalo in to hitreje od rasti celotnega prebivalstva. Padec je šel predvsem na račun zapuščenja kmetijstva in zaposlovanja v neagrarni proizvodnji.²⁵ Spreminjanje socialne in poklicne sestave prebivalstva s padanjem kmetijskega je bilo v različnih predelih jugoslovanske države različno. Med svetovnim vojnama je od popisa leta 1921 do naslednjega leta 1931 v jugoslovanskem merilu naraslo število od dela v agrarnih panogah živečega prebivalstva za 15,%, njihov delež v celotnem prebivalstvu pa je padel iz 78,7% na 76,4%. Po drugi svetovni vojni pa je število kmetijskega prebivalstva v Jugoslaviji padalo, še bolj pa je padal delež v celotnem prebivalstvu. Padanje kmetijskega prebivalstva v Jugoslaviji pa je bilo mnogo bolj počasno kot v Sloveniji; glede na število v letu 1931 je bil v jugoslovanskem okviru padec minimalen, za 0,4 indeksne točke v letu 1948 (v Sloveniji pa za 14 indeksnih točk).²⁶ V času industrializacije v okviru 'petletke' je bil padec deleža kmetijskega prebivalstva v Sloveniji petkrat večji, kot je bil v jugoslovanskem merilu.

Kljub padanju števila kmetijskega prebivalstva, pa se delež živečih na vasi ni tako hitro spreminjal. Tisti, ki so se zaposlovali v nekmetijskih dejavnostih, so v veliki večini še vedno bivali na vasi, na kmetijskih posestvih in se poleg dela v neagrarnih panogah v popoldanskem času ukvarjali z obdelavo svoje zemlje. Leta 1953 pa je v Sloveniji 63% vseh, ki so bili zaposleni v neagrarnih dejavnostih, živelo na vasi v t.i. mešanih gospodarstvih. Za razliko od razmer pred drugo svetovno vojno, ko so bili mnogi, zlasti mali kmetje z do 5 ha velikimi posestvi prisiljeni poiskati dopolnilni zaslužek za preživetje v neagrarnih dejavnostih, je po drugi svetovni vojni postalo delo zunaj kmetijstva osnovni vir zaslužka, kmetovanje pa je postalo dopolnilna dejavnost namenjena predvsem zadovoljitvi lastnih potreb. Kmetije 'polproletarcev' so zanje dobile značaj ohišnic. Med polproletarci so bili najbolj zastopani tisti z malimi kmetijami; v začetku

²⁴ UL FLRJ, 105-736, 27. 12. 1946; Zakon o davkih; 106-762, 31. 12. 1946; Uredba o enotnih cenah.

²⁵ Živko Šifrer: Demografski razvoj kmečkega prebivalstva v Sloveniji. V: Prikazi in študije, 1962, 10-11.

²⁶ Jugoslavija 1918-1988: statistički godišnjak. Beograd 1989, str. 39, tab. 3-5.

šestdesetih let je bilo med posestniki z do 0,5 ha obsegajočimi posestvi tri četrtine polproletarcev, medtem ko se je zaposlovalo zunaj kmetijstva le tretjina tistih, ki so imeli 10 in več ha velike kmetije.²⁷ V mešanih gospodarstvih je dohodek, ki so ga ustvarjali zaposleni zunaj kmetijstva, postajal z leti čedalje bolj pomemben. Med denarnimi prejemki kmečkih gospodinjev so namreč prevladovali od srede šestdesetih let tisti, ki so bili ustvarjeni zunaj kmetijske dejavnosti na kmetiji. Sredi petdesetih let je bilo dve tretjini denarnih prejemkov ustvarjenih v kmetijstvu, zunaj njega tretjina. Ta razmerja so se nenehno spreminjala tako, da je delež denarnega dohodka zunaj kmečkega gospodarstva rasel. Leta 1960 je kmečko gospodarstvo ustvarilo le še polovico denarnih prejemkov iz kmetijske dejavnosti, do konca šestdesetih let pa manj kot tretjino. Od srede šestdesetih let so člani kmečkega gospodinjstva zaposleni zunaj kmetijstva v delovnem razmerju prinašali domov več denarja, kot so ga ustvarili s kmetovanjem.²⁸ V polproletarstvu je viden vzajemni odnos agrarnega in neagrarnega sektorja pri modernizaciji; delovna sila za neagrarne dejavnosti je prihajala z vasi, kamor pa se je vračal zaslužek, ki je pomenil sredstvo za modernizacijo kmetijstva.

V obdobju 'prve petletke' je imel agrarni sektor najbolj voden in aktivni položaj in vlogo pri modernizaciji, za kar je treba šteti tudi spreminjanje deleža kmetijskega prebivalstva. Zaradi velikega obsega zaposlovanja delovne sile iz kmetijstva v neagrarnih panogah, ko je v njih število delovne sile raslo več kot dvakrat hitreje od proizvodnje, pa je število zaposlenih v agrarnem gospodarstvu padalo. Hkrati pa so rastle potrebe po kmetijskih pridelkih, zaradi preskrbe v neagrarnih panogah zaposlenega prebivalstva, zato je snovalec jugoslovanske kmetijske politike 'zgodnjega socializma' Edvard Kardelj opozarjal, da so v kmetijstvu potrebne spremembe - "rekonstrukcija in dvig kmetijstva" - ki bodo dale večjo produkcijo.²⁹ V povečani kmetijski proizvodnji in v novi organizaciji kmetijstva je namreč videl sredstvo za uspešno industrializacijo. Zavedal pa se je tudi, da morata biti razvoj kmetijstva in industrije skladna ter da kmetijstvo ne sme zaostajati. Iskal je način za boljšo organizacijo kmetijstva, ki je bilo v Jugoslaviji tehnološko zelo zaostalo, predvsem pa je bilo v posestni sestavi izrazito razparcelirano na majhna posestva (posesti do 5 ha površine je bilo pred vojno okoli 62% v Jugoslaviji, 57% v Sloveniji). Prav v tej "atomizirani" posestni sestavi je videl zavoro za hitrejši razvoj kmetijstva, da bi lahko sledil procesu industrializacije in ga podpiral. Pogoj za 'rekonstrukcijo' kmetijstva pa je videl v tehnološkem napredku, v večji uporabi strojev v kmetijstvu. Da pa bi bilo to mogoče in ekonomsko smotno, je bil pogoj drugačna organizacija kmetijske proizvodnje. Organizacijsko sredstvo za rekonstrukcijo kmetijstva pa je videl v združništvu.

Prav zaradi takšne politike, kot jo je imela državna oblast do agrarnega sektorja, je ta odigral odločilno vlogo pri modernizaciji po drugi svetovni vojni. Dejansko pa je agrarni sektor bil le sredstvo modernizacije. Politična in ideološko usmerjana industrializacija, kakršna je bila v obdobju 'prve petletke', pa tudi kasnejša, je v Sloveniji povzročila proces preoblikovanja stare klasične agrarne

²⁷ Jože Levstik: Polproletariat pri nas. V: Teorija in praksa, 1966, št. 3, str. 373.

²⁸ Statistični letopis SR Slovenije 1985, str. 486, tab. 27-5, 27-6.

²⁹ Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve, knjiga I. Ljubljana 1956, str. 113; Kmetijsko združništvo v planskem gospodarstvu.

strukture. Zaradi zaposlovanja zunaj kmetijstva se je zmanjševalo število kmetijskega prebivalstva. V posameznih obdobjih, ta so bila odvisna od sprememb v gospodarski politiki, sta bila stopnja in tempo deagrarnizacije različna. Bila je odvisna od stopnje vlaganja v industrijo, od njenega razvoja oziroma od zaposlovanja v neagrarnih gospodarskih panogah. Zaposlovanje v neagrarnem gospodarstvu je tako na eni strani pomenilo proces deagrarnizacije, na drugi pa tudi urbanizacije, čeprav je v primeru Slovenije ta zaostajala. Deagrarnizacija je pomenila poleg spreminjanja poklica tudi spremembe v prostoru z zapuščanjem zemlje. Zaposlovanje v nekmetijskih dejavnostih, zlasti v industriji, je bilo v Sloveniji mnogo večje, kot je bilo zapuščanje vasi in naseljevanje v mestih. 'Beg z zemlje' je bil namreč hitrejši od 'bega z vasi', kar je povzročalo nastajanje t.i. polproletariata oziroma "part time farmerjev" in mešanih kmečkih gospodarstev, kar je sicer značilnost, ki velja za prehajanje iz kmetijsko v industrijsko usmerjeno obdobje družbenega razvoja. Močan je bil ta proces v Sloveniji, kjer je v začetku šestdesetih mešanih kmetij le 49%, na koncu desetletja pa že 54%, kar je pomenilo, da je bilo takšnih kmetijskih posestev, ko je kmetija živela bolj od zaslužka v neagrarnih dejavnostih kot od kmetovanja, okoli 100.000. V ozki zvezi z mešanimi kmetijami so bile tudi dnevne migracije zaposlenih na delovna mesta iz vasi v mesto. 'Vozači' so vsakodnevno prihajali na delovno mesto v bližnja, pa tudi oddaljenejša industrijska središča. Na začetku šestdesetih let je tako prihajalo na delo iz bližnje in širše okolice okoli 60% vse delovne sile v Sloveniji.³⁰ Kljub velikemu obsegu dnevne migracije in razpršene urbanizacije, ko so se industrijsko razvijali tudi manjši regionalni centri in obmestna podeželska naselja, ki so se tudi modernizirala in se 'pomestila', pa so večja naselja, kjer so bila delovna mesta, zaradi preseljevanja vanje vseeno rasla. V začetku sedemdesetih let je sicer še vedno največ prebivalcev Slovenije, okoli tretjina, živelo v majhnih naseljih, ki so imela do 300 prebivalcev, torej na vasi, na drugi strani pa jih je več kot petina živela v naseljih z več kot 15.000 prebivalci.³¹ Število prebivalcev je padalo v naseljih z do 1200 prebivalci, glede na popise prebivalstva pa je naraslo v naseljih z več prebivalstva. V mestih je tako leta 1961 živela tretjina prebivalcev Slovenije, dvajset let kasneje pa 42,5%.³²

Spremembe, ki jih je doživljal agrarni sektor s padanjem deleža kmetijskega prebivalstva, pa so bile v vzročno-posledični zvezi s posestno sestavo. Značilna so bila majhna, za preživetje le od kmetijske dejavnosti premajhna posestva, kar je povzročalo 'beg z dežele' oziroma natančneje, vsaj kar velja za čas po drugi svetovi vojni, 'beg z zemlje'. Posestne sestave nista spremenili niti obe agrarni reformi, prva med svetovnimi vojnama, druga pa po drugi svetovni vojni, kajti obe sta imeli bolj politično-socialni namen kot pa ekonomskega. V resnici sta še povečali število malih posestev, ki so že itak bila na robu preživetja in niso bistveno prispevala k obsegu kmetijske proizvodnje, zlasti glede ustvarjanja tržnih viškov in prodaje, saj so bila takšna mala posestva usmerjena avtarkično. Število kmetij do 5 ha skupne površine se je v Sloveniji od začetka 20. stoletja (leta 1902) povečalo iz okoli 36% na 57,4% leta 1931. Z agrarno reformo pa se ni spremenil način

³⁰ Vladimir Klemenčič: Problemi gospodarsko-geografske klasifikacije slovenskih naselij. V: Geografski vestnik, 1960, str. 119.

³¹ Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu. Beograd 1974, str. 109, tab. 38.

³² Statistični letopis SR Slovenije 1981, str. 600, tab. 34-2.

obdelovanja, ki je bil še zlasti na majhnih posestvih odvisen od tradicionalne, ročne obdelave. To velja tako za čas po prvi kot za čas po drugi svetovni vojni. Z agrarno reformo izvedeno po drugi svetovni vojni si je državna oblast s tem, da je bil učinek tako uzakonjene agrarne reforme, ki je imela načelo, da pripada zemlja tistemu, ki jo obdeluje in ki je nima dovolj, torej socialno izhodišče, ustvarila s povečanjem števila malih posestev pogoj za pritegnitev delovne sile iz vasi za potrebe industrializacije. Že ob pripravljanju agrarne reforme so v zveznem ministrstvu za kmetijstvo ugotavljali, glede na potencialne interesente, to je tiste z majhnimi posestvi, da zemlje, zajete v zemljiški sklad, ne bo za vse dovolj, zato "se mora del napotiti v druge gospodarske dejavnosti (v industrijo)".³³ Agrarna reforma v drugi Jugoslaviji je bila že glede na takšna načelna izhodišča, še bolj pa zaradi učinka in posledic bolj

pospeševalec deagrarnizacije kot pa ukrep, s katerim naj bi se bistveno izboljšala posestna sestava kmetijstva in povečala njegova proizvodnja. Agrarna reforma v drugi Jugoslaviji je ustvarila 284.527 novih posestev in še bolj razdrobila posestno sestavo in zmanjšala posestva oziroma povečala število majhnih posestev do 5 ha površine. Največje povečanje je bilo pri kmetijah, ki so merile od 2 do 5 ha; število teh se je povečalo za 191.000, kar je bilo dve tretjini od povečanega števila posestev leta 1949 glede na stanje 1931, ko je bil zadnji predvojni popis.³⁴ Po izvedbi agrarne reforme je bilo v Sloveniji (brez Primorske) leta 1949 40.800 posestev več kot ob zadnjem popisu pred vojno. Vzrok tega povečanja sicer ni le agrarna reforma, je pa poglavitni. Najbolj se je povečalo število posestnikov, ki so jih ob popisovanju leta 1949 označili za "nekmetovalce", kar so bili kmetje - posestniki kmetije, iz katere je bil nekdo zaposlen v neagrarni dejavnosti. Takih posestnikov, resda z majhnimi kmetijami, v veliki večini malih kmetov s kmetijami pod 5 ha, je bilo dobra tretjina vseh posestev leta 1949. Skupaj s posestvi velikimi do 5 ha so predstavljali dve tretjini vseh posestev v Sloveniji, kar pomeni, da se je število malih posestnikov povečalo.³⁵ Ti so bili torej potencialna delovna sila za industrijo.

Na drugi strani pa ni bilo mogoče ob takšni posestni sestavi in razdrobljenosti že tako majhnih kmetij, kot tudi zaradi kakovosti zemlje in načina obdelovanja, ta se dejansko ni spremenil glede na predvojno, pričakovati takšnega hektarskega pridelka, ki bi zadovoljeval čedalje večje potrebe po hrani zaposlenih v neagrarnem gospodarstvu. Državno-partijska oblast je rešitev videla v združevanju kmetijskih proizvajalcev v kmečkih delovnih zadrugah, to je v kolektivizaciji. Na neki način je bilo to posledica agrarne reforme, ki ni ustvarila pogojev za modernizacijo v kmetijstvu.

Pri določanju vloge agrarnega sektorja pri modernizaciji je pomemben delež tudi izvoz kmetijskih pridelkov. Tako je leta 1934 sklenila Jugoslavija s Tretjim rajhom trgovinski sporazum, s katerim je ta kupoval jugoslovanske kmetijske pridelke (žito itd.), ki jih je sicer bilo težko plasirati na trgu. Plačevali so jih po višjih

³³ Nikola L. Gačeša: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948. Novi Sad 1984, str. 142-143.

³⁴ Podatki po Vladimir Stipetić: Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945-1948. V: Rad JAZU, knjiga 300, Zagreb 1954, str. 464, tab. 24.

³⁵ Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji: (1945-1948). Maribor 1995, str. 250.

cenah, kot so bile te na svetovnem tržišču, in to klirinško z industrijskim blagom, pa tudi z orožjem. Pomemben izvozni artikel, ki je državi prinašal potrebna sredstva, je bil tudi les. Po drugi svetovni vojni, predvsem v času informbirojevske gospodarske blokade, je izvoz lesa igral pomembno vlogo pri pridobivanju kapitala, potrebnega za izvajanje industrializacije. Poleg rudarstva je zato postalo gozdarstvo tista panoga, od katere naj bi bila odvisna uspešnost 'prve petletke'. Pri sečnji lesa za izvoz, pri tem je med jugoslovanskimi republikami prednjačila Slovenija, ki je morala prevzeti četrtno zveznega izvoza lesa, se je pretiravalo, saj je sečnja presegala prirastek gozdov.

V gospodarskem razvoju in v modernizaciji v celovitem razumevanju tega pojma je bila udeležba in vloga agrarnega sektorja v obeh politično-gospodarskih obdobjih jugoslovanske države sicer pomembna in velika, ni pa bil agrarni sektor tisti, ki je bil v vlogi pogojevalca gospodarskega razvoja. Agrarni sektor je bil predvsem sredstvo razvoja, zaradi katerega pa je spremembe doživel tudi sam. Njegova vloga je bila odvisna od stanja in razmer v samem agrarnem sektorju, zato je bila v veliki meri odvisna od modernizacije agrarnega sektorja, tj. uvajanja 'tehnične revolucije' v kmetijsko proizvodnjo. Prispevek, ki ga je dajal agrarni sektor modernizaciji, pa je izhajal prav iz zaostalosti tega sektorja tako v tehničnem kot v 'psihološkem' pogledu oziroma iz konservativnosti kmetovalcev kot tudi prepuščenosti tega sektorja samemu sebi glede na majhno skrb državnih oblasti zanj. To je povzročalo spremembe, kot je bilo zmanjševanje kmetijskega prebivalstva z deagrarizacijo in z njo vzročno povezanimi procesi, kot je urbanizacija, tako v smislu razvoja mestnih naselij kot širjenja mestnega načina življenja. Vloga, ki jo je imel pri modernizaciji agrarni sektor, je bila tako na eni strani odvisna od stanja v agrarnem sektorju, na drugi pa od stopnje modernizacije, ki jo je sam doživel. Ta pa je v vsem "kratkem 20. stoletju" tekla pri nas sorazmerno počasi. Od stopnje modernizacije v agrarnem sektorju pa je bila odvisna vloga, ki jo je pri modernizaciji imel agrarni sektor.

Zdenko Čepič

THE ROLE OF AGRARIAN SECTOR IN MODERNISATION OF SLOVENIA AND YUGOSLAVIA

S u m m a r y

The role of agrarian sector in economic development and modernisation as a whole was important in both political-economic periods of Yugoslavia, however, economic development was never conditional on the agrarian sector. The agrarian sector was in the first place the means of development and because of that it also had to undergo certain changes. The role of the agrarian sector in the modernisation of Slovenia and Yugoslavia depended on the situation in the agrarian sector and therefore on the modernisation of the agrarian sector, i.e. how the "technical revolution" was reflected in agricultural production. The actual contribution of the agrarian sector to modernisation, however, reflected how this sector actually lagged behind not only in terms of technical development but also in "psychological" aspect, i.e. in conservative stance of agricultural producers, as well as the complete lack of concern of the authorities for this sector. All this led to changes, such as decreasing of agricultural

population, deagrarianisation and the related processes of urbanisation, not only in the sense of spreading of urban settlements but in the sense of spreading of the urban way of life. Thus, the role of the agrarian sector in modernisation depended not only on the situation in the agrarian sector but also on the level of modernisation of this sector. Throughout the "short 20th century", however, modernisation proceeded relatively slowly. The role which the agrarian sector had in modernisation depended on the level of modernisation of the agrarian sector.

prazna

1.01
338.12(497.4)"185/1991"
Prejeto 15. 1. 2002

UDK

Jože Prinčič*

Temeljne dileme in problemi modernizacije slovenskega gospodarstva

IZVLEČEK

V razpravi so v ospredju prizadevanja slovenskih oblasti za modernizacijo slovenskega gospodarstva v obdobju po drugi svetovni vojni. Po predstavitvi različnih etap in ukrepov ekonomske politike v povojnih desetletjih, avtor zaključuje z osnovno ugotovitvijo, da je bilo slovensko gospodarstvo zaradi nedoslednosti v uresničevanju zastavljenih ciljev v na začetku devetdesetih let po tehnološki plati zaostalo za najsodobnejšimi trendi, delež zastarelih osnovnih sredstev in iztrošene opreme je bil zelo velik, gospodarska infrastruktura slabo razvita.

Ključne besede: gospodarstvo, modernizacija, Slovenija, socializem, ekonomska politika

ABSTRACT

MAIN DILEMMAS AND PROBLEMS RELATED TO MODERNISATION OF SLOVENIAN ECONOMY

The paper focuses on the endeavours of Slovenian authorities to modernise Slovenian economy in the period after the second world war. After presenting different phases and measures of economic policy in the post-war decades, the author's main conclusion is that Slovenian economy at the beginning of the 1990s lagged behind in technology, had a high proportion of obsolete fixed assets and worn out equipment and economic infrastructure was only poorly developed. This was a consequence of the fact that the goals set forth were not consistently fulfilled.

Key words: economy, modernisation, Slovenia, socialism, economic policy

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: joze.princic@guest.arnes.si

Teorija modernizacije

Po drugi svetovni vojni se je anglosaška politična sociologija usmerila na raziskovanje "zapoznele" industrializacije in drugih razvojnih procesov v bivših kolonijah. Ker prvotno uporabljena pojma "evropeizacija" in "westernizacija" nista mogla zajeti vseh sprememb v teh tradicionalnih, zunajevropskih družbah, so v okviru teh raziskav razvili koncept in teorijo modernizacije.

Po najbolj znani definiciji modernizacije, ki jo je dal Daniel Lerner, je modernizacija "sodobno ime za mnogo starejši proces družbenih sprememb, ki je bil potreben zato, da bi manj razvite (tradicionalne) družbe pridobile oziroma sprejele lastnosti značilne za visoko razvite družbe."¹ Modernizacija je bila opredeljena kot posebna, "reformirana" oblika razvoja, s katerim se opušča in spreminja neka oblika tradicionalne družbene strukture, zato da bi prišlo do družbenega napredka in gospodarske rasti.

Po razlagi teoretikov modernizacije je bila glavna značilnost tega procesa trganje vezi z zastarelo gospodarsko strukturo in začetek novega razvojnega ciklusa, ki je temeljil na industrializaciji in gospodarski rasti. Raziskovalci tega družbenega pojava so kmalu spoznali, da ni omejen samo na industrializacijo v ožjem smislu (posodobitev opreme in zmogljivosti) in širšem smislu (uvajanje sodobnih znanstveno tehničnih in tehnoloških dosežkov, izpopolnitev organizacije, kadrov, poslovanja itn.), temveč povzroča kakovostne premike tudi na drugih, negospodarskih področjih družbenega življenja, zato so začeli ločevati različne vidike modernizacije, kot so sociološki, politični, gospodarski itn.²

V šestdesetih letih prejšnjega stoletja je pojem gospodarska modernizacija vključeval odpravljjanje posledic, zaradi katerih je gospodarstvo zaostajalo. Ta razvojni tok je združeval prizadevanja, da se tradicionalno kmetijstvo in klasična industrija nadomestita s sodobno industrijo, modernim kmetijstvom, izpopolnjenimi finančnimi ustanovami, storitvenimi dejavnostmi in z vsem ostalim, kar je povezano s sodobno gospodarsko strukturo in logiko moderne tehnološko - ekonomske racionalnosti.³

Teorija modernizacije je temeljila na klasičnih vrednotah zahodnoevropske civilizacije, kot so bili politični pluralizem in demokracija, tržno gospodarstvo, zasebna lastnina, itn. Zaradi poudarjanja evropocentrizma in konstitutivnih činiteljev demokracije so jo vladajoče komunistične partije v glavnem odklanjale. Izjema je bila Kitajska, ki je sredi sedemdesetih let sprejela politiko štirih industrializacij.

Modernizacija slovenskega gospodarstva med svetovnima vojnama

Slovenija je stopila v prvo jugoslovansko državno skupnost kot prevladujoča

¹ Predrag Simić: Modernizacija ali revolucija. Modernizacija in družbeni razvoj. V: Zbornik razprav, Institut za mednarodno delavsko gibanje in Inštitut ekonomskih znanosti, Beograd, 1990, str. 89-90.

² Prav tam, str. 90.

³ Vladimir Gligorov: Neenakost in učinkovitost- modernizacija s sociološkega in ekonomskega vidika. Prav tam, str. 31-35.

agrarna družba, v kateri sta se dve tretjini prebivalstva preživljali s kmetijstvom. Imela je skoraj izravnano plačilno bilanco in infrastrukturne prednosti: prometno omrežje, zagotovljeno energetska oskrba, razvito mrežo finančnih ustanov in usposobljeno delovno silo.⁴ Sprememba državnega okolja je vplivala blagodejno na hitro gospodarsko rast in posodobitev slovenske gospodarske strukture. Slovensko gospodarstvo je dobilo velik in carinsko zaščiten trg brez prave konkurence. V prid mu je bila splošna nenaklonjenost do gospodarske dejavnosti tujcev, kar je spremenilo razmerje med tujim in domačim kapitalom v prid zadnjega. To so bila ugodna tla za pospešeno industrializacijo, ki sta jo spodbujala državna gospodarska politika in domače povpraševanje. Industrializacija se je razmahnila v prvi polovici dvajsetih let, kasneje, zlasti v tridesetih letih, pa se je njeno napredovanje zaradi gospodarske krize upočasnilo. Do začetka drugega svetovnega spopada je slovenska industrija napravila velik razvojni skok. Njene zmogljivosti so se podvojile kot se je tudi število delovnih mest, dvignila se je storilnost, zato se je vrednost njene proizvodnje povečala za dvainpolkrat.

Najpomembnejše panoge so postale tekstilna, metalurška in kovinska, ki so veliko prispevale, da so v zunanjetrgovinski menjavi prevladovali končni izdelki in da je imela Slovenija aktivno bilanco.⁵ Pospešen razvoj Slovenije se je odrazil tudi v državnem okviru. Leta 1938 je slovenska industrija dajala že 28 odstotkov vrednosti jugoslovanske industrijske proizvodnje, imela je 21 odstotkov delovnih mest in največje deleže v vrednosti proizvodnje najpomembnejših industrijskih panog.⁶

Industrializacija je omogočila hitrejšo napredovanje drugim gospodarskim področjem, zlasti trgovini, obrti in finančnemu sektorju. Agrarne panoge pa so zamujale pri preseganju notranjih slabosti ter se prepočasi prilagajale novim zahtevam modernizacije in racionalizacije proizvodnje. Kmetijstvo je bilo razen nekaj prvih let nove države v konstantni krizi.⁷ Leta 1941 je bila vrednost kmetijske proizvodnje štirikrat manjša od industrijske.⁸

Slovenska preusmeritev v jugoslovanski prostor je torej pospešila proces posodabljanja slovenske gospodarske sestave, razkrajanje tradicionalne agrarne družbe in prehajanje kmečkega prebivalstva v druge panoge. Pred začetkom druge svetovne vojne si je skorajda polovica prebivalstva zagotavljala svoj življenjski obstoj zunaj agrarnih panog.

Prednost dobi sovjetska razvojna teorija

Radikalni politični in družbeni premiki ob koncu druge svetovne vojne so v zasnovi spremenili pogoje in cilje gospodarjenja. Nova oblast ni priznavala poprejšnjega nenačrtnega modernizacijskega vzorca, zato je po hitrem postopku in

⁴ Žarko Lazarevič: Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu. V: Slovenija 1948-1998: iskanje lastne poti. Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1998, (dalje: Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu), str. 277-278.

⁵ Prav tam, str. 278-279.

⁶ Podrobneje glej: France Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji. Cankarjeva založba, Ekonomska knjižnica, Ljubljana 1998, str. 103-105.

⁷ Podrobneje o kmetijski problematiki glej: Žarko Lazarevič, Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1948-1948. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 1994.

⁸ Žarko Lazarevič, Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu, str. 280.

brez pomislekov odpravila veliko njegovih konstitutivnih elementov (finančni trg, podjetništvo, lastninski pluralizem itn.), za oblikovanje katerih je bilo v preteklosti treba veliko časa. Prednost je dala sovjetski razvojni teoriji, ki je temeljila na avtarkičnem, strogo centraliziranem in do podrobnosti urejenem planskem gospodarstvu, na državni lastnini in kolektivnem podjetništvu ter kontinuirani in pospešeni industrializaciji. Le-ta je pomenila komunistom vzvod za hitro gospodarsko in tehnološko prenovo, razkroj agrarne družbe, povečanje gospodarske neodvisnosti države ter njene vojaške moči. Po sovjetskem vzgledu je industrializacija pomenila pospešeno krepitev vodilnih industrijskih panog, ki so ustvarjale energetske vire, polizdelke ter proizvodna in prometna sredstva. Med vodilnimi panogami je bila najbolj cenjena težka industrija, njen "stržen" pa je bila strojna industrija.⁹

Leta 1948 se je pomen hitrejšega razvoja vodilnih industrijskih panog še povečal. Konec tega leta je bila namreč prva petletka skrčena le na t.i. kapitalno graditev. Ta razvojna politika, ki je potem trajala do sredine petdesetih let, je velik del proračunskih in drugih virov usmerila v hitrejši razvoj energetike, nekaterih panog bazične industrije (metalurgijo, nekovinsko in kovinsko industrijo) in gradbeništva. Predelovalna industrija in druga gospodarska področja so nazadovala ali pa napredovala po polževo. Obdržala so nizko tehnično opremljenost, zastarelo tehnologijo in neustrezno strukturo delovne sile. Poleg tega, da so bila odrinjena od investicijskih kreditov in uvoza opreme, so številni gospodarski ukrepi, v prvi vrsti omejena uporaba amortizacijskega sklada, ovirali posodobitev njihovih podjetij celo tam, kjer je bilo to ekonomsko upravičeno. Domača strojogradnja pa še ni osvojila proizvodnje novih strojev.

Razpredelnica 1: Struktura bruto investicij v gospodarstvu v letih 1947-1955¹⁰ v %

	FLRJ	LR Slovenija
Skupaj	100	100
Industrija	57,1	64,6
Kmetijstvo	9,2	6,5
Gozdarstvo	2,2	2,2
Gradbeništvo	4,1	3,3
Promet	22,8	18,7
Trgovina	4,0	3,8
Obrt	0,6	0,9

Zaradi informbirojevskih dogodkov se je morala Slovenija leta 1948 odreči naložbam v republiško in lokalno industrijo ter se soočiti z večletnim gospodarskim nazadovanjem. Kljub temu pa je naša republika do leta 1955 posodobila gospodarsko podobo. Nastale so nove panoge, začela se je proizvodnja številnih novih izdelkov, povečal se je delež industrijskih izdelkov v izvozni sestavi in število zaposlenega prebivalstva, zmanjšal pa odstotek kmečkega prebivalstva. Industrija je postala vodilna gospodarska panoga, vrednost njene proizvodnje je

⁹ Jože Prinčič, Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu (1945-1956), Dolenjska založba, Novo mesto 1992.

¹⁰ ARS, Izvršni svet skupščine LR Slovenije, Kabinet Borisa Kraigherja, fasc. 56, Primerjalni pregled gospodarskega razvoja LR Slovenije v letih 1947-1956, 23. 7. 1956.

znašala skoraj polovico republiškega družbenega proizvoda.¹¹

Leta 1955 je kazalo, da se bo končalo desetletno obdobje enosmerne industrializacije. Konec tega leta je bila namreč sprejeta nova gospodarska politika, ki je industriji odvzela privilegiran položaj, uveljavila načela skladnejšega gospodarskega razvoja in je bila bolj prilagojena stvarnim možnostim, zahtevam trga ter potrebam prebivalstva. Vendar ta politika ni zaživela. Nadaljevala se je stara razvojna usmeritev, ki je prednostno ustvarjala močno industrijsko podlago, na kateri naj bi se potem razvilo vse gospodarstvo. Tako kot v preteklosti, je bila tudi v tem obdobju ter potem še skoraj do sredine šestdesetih let naložbena politika usmerjena v graditev novih objektov v energetiki, v metalurgiji, v kovinski in tudi tekstilni industriji. Obrti, trgovini in drugim gospodarskim področjem je bilo namenjeno le malo sredstev. Podjetja in panoge so bila deležna omejenih sredstev za rekonstrukcije in posodobljanje. S tem so se ustvarjale in poglobljale občutne razlike v opremljenosti.

Podobno usodo kot nova gospodarska politika so doživela tudi široko zastavljena prizadevanja, ki so se širila po vsej državi leta 1956 pod geslom "Boj za večjo produktivnost". Naraščanje prebivalstva, višja življenjska raven in vedno višje zahteve po masovnih izdelkih so zahtevali večjo proizvodnjo, boljše kakovost in nižje cene. Za to pa so bili potrebni novi stroji in oprema ter višja storilnost in izobrazbena sestava zaposlenih. Akcija, ki naj bi jo s krediti podpirala Narodna banka Jugoslavije, je zasledovala tri cilje: združevanje podjetij, izboljšanje njihove kadrovske sestave ter posodobitev opreme in proizvodnje. Kljub načelni politični podpori ta akcija ni prinesla rezultatov. Kadrovska sestava se ni izboljšala, postopki za združevanje podjetij v velike, gospodarsko močne delovne organizacije, ki naj bi bile sposobne same izpeljati specializacijo proizvodnje, vpeljati sodobne tehnološke postopke in posodobiti poslovanje, so se ustavili že pri prvih korakih. Možnosti za tehnološko napredovanje pa so bile zaradi premajhnih sredstev in nenaklonjenosti države močno omejene. Podjetja zaradi prevelikih družbenih dajatev in premajhne amortizacije sama niso bila sposobna financirati večjih posodobitev, zmogla so kvečjemu le manjše rekonstrukcije ter odpravljati t.i. "ozka grla" v proizvodnem procesu. V partijskem vrhu je prevladovala avtarkična miselnost, da je mogoče višjo storilnost doseči s starimi stroji, nove pa izdelati doma. "Geslo, dajte nam ameriške stroje, pa vam bomo dali ameriško storilnost, ki se ponekod sliši, ni upravičeno", je poudaril vplivni partijski funkcionar Franc Leskošek aprila 1957 na seminarju o delavskem samoupravljanju v Beogradu. Od delavcev je zahteval doseganje visoke storilnosti s stroji, ki so jih imeli.¹² Naslednje leto je zvezna industrijska zbornica sklenila, da se bo domača strojegradnja preusmerila na izdelavo opreme za posodobitev posameznih panog, mehanizacijo kmetijstva in prometa.

Modernizacijski cilji v jugoslovanskih in slovenskih razvojnih načrtih

¹¹ Leta 1956 je vrednost industrijske proizvodnje znašala 332.000 milijonov din, kar je bilo skoraj polovica družbenega proizvoda LR Slovenije. Fizični obseg proizvodnje je bil dvainpolkrat večji kot leta 1939, pogonska moč industrije je bila osemkrat večja kot leta 1938, njen delež v izvozu je bil 70%, vrednost njenih osnovnih sredstev je bila po popisu iz leta 1953 za 61% večja kot leta 1954. Leta 1956 je bilo v industriji zaposlenih že 148 196 oseb, torej enkrat več kot leta 1939 in skoraj polovica vseh zaposlenih v LR Sloveniji v tem letu.

¹² Rekonstrukcija industrije. Slovenski poročevalec, št. 95, 23. 4. 1957.

Na začetku šestdesetih let se je v razvojnih načrtih pojavil pojem modernizacija, ki je hitro pridobival na pomenu. Tretji vsedrjavni petletni gospodarski načrt, sprejet zadnjega decembra 1960, je med pogoje za doseganje večje proizvodnje in večjega narodnega dohodka postavil tudi posodobitev gospodarskega sistema in oblik organizacije podjetij ter večjo uporabo sodobnejših znanstvenih in tehnoloških pridobitev. Smotrnejše izkoriščanje moderne tehnike, izboljšanje kvalifikacijske strukture in spodbujanje domače znanosti je označil kot najpomembnejše činitelje gospodarskega napredovanja. Slovenski plan gospodarskega razvoja za leta 1961-1965 je še bolj izpostavil nujnost kakovostnih sprememb v gospodarski strukturi. Kot najpomembnejše cilje je postavil modernizacijo industrijske in druge proizvodnje ter izboljšanje pogojev za razvoj turizma, trgovine, gostinstva in obrti. Pri iskanju najustreznejših tehnoloških pridobitev so v Sloveniji največ stavili na vpeljavo serijske proizvodnje in avtomatizacijo velikih proizvodnih sistemov.

Sredi leta 1962 se je zvezna vlada sicer odrekla petletnemu načrtu kar pa ni zaustavilo modernizacijskih teženj, zlasti v Sloveniji. V tem času se je namreč na področju gospodarskega načrtovanja začel miselni premik, ki je potem omogočil gospodarsko reformo in sprejem nove razvojne strategije. Vodilni republiški funkcionarji so začeli obračati hrbet avtarkični usmeritvi in ekstenzivnemu gospodarjenju ter vse bolj težiti k vključitvi v mednarodno blagovno menjavo in k intenzivnejši modernizaciji. Boris Kraigher, Stane Kavčič in drugi politiki so v javnih nastopih poudarjali, da se je začelo drugo obdobje v razvoju proizvodnih sil, za katerega ni več toliko pomembna količina, pač pa vsebina in kakovost proizvodnje in pa ali končni proizvodi ustrezajo pogojem domačega, zlasti pa tujega trga. Glavno sporočilo gospodarske reforme, ki se je začela julija 1965, je bilo, da je prišlo jugoslovansko gospodarstvo do razpotja, ko je treba odpraviti objektivne činitelje avtarkičnega gospodarstva in določiti nov nacionalni ekonomski interes, ki bo temeljil na intenzivnejši vključitvi v svetovne gospodarske tokove.¹³ Namen reforme je bil spremeniti družbeno-ekonomsko "klimo", ki je silila podjetja v pasivnost in apatičnost, ekonomsko politiko pa podrejela političnim potrebam in pobudam.

Plan gospodarskega razvoja SFRJ za leta 1966-1970, ki je bil sprejet v času, ko je bila reformna vznesenost v državi na višku, je postavil med najpomembnejše naloge tudi modernizacijo in rekonstrukcijo obstoječih zmogljivosti, hitrejši razvoj izobraževanja, znanosti in večjo uporabo sodobnih tehničnih dosežkov. Srednjeročni plan SR Slovenije za leta 1966-1970 je dal modernizaciji večjo težo kot pa zvezni plan. Postavil jo je za svoje izhodišče ter ji namenil vlogo širokega in "kompleksnejšega" družbenega procesa,¹⁴ ki naj bi prevzel najtežja bremena pri odpravljanju ovir na poti k hitrejši gospodarski rasti. Ta srednjeročni plan je bil tudi odgovor na domače in tuje očitke, da Slovenija nima svoje dolgoročne razvojne usmeritve. V drugi polovici šestdesetih let je vlada Staneta Kavčiča iskala optimalno gospodarsko strukturo naše republike. Prednost je dala neindustrijski usmeritvi, tj. hitrejšemu razvoju storitvenih dejavnosti, prometa, bančništva in še

¹³ ARS, CK ZKS III, fasc. 695, Razvojne možnosti Slovenije.

¹⁴ ARS, Izvršni svet Skupščine LR Slovenije, Urad sekretarja, fasc. 64, Družbeno ekonomske osnove razvoja SR Slovenije do leta 1970, 23. 3. 1960; prav tam, fasc. 71, Poročilo o delu Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije v letu 1966, 13. 3. 1967.

drugih panog "iz širšega kroga dejavnosti",¹⁵ ki so imele največ možnosti, da svoje izdelke "trajno plasirajo na tuje trge pod ugodnejšimi pogoji, kot druge države".¹⁶

Politični obračun z nosilci reformnih prizadevanj na začetku sedemdesetih let predstavlja pomembno ločnico v procesu modernizacije jugoslovanskega gospodarstva. Zaradi njega modernizacija ni izgubila le svojih najvplivnejših zagovornikov, temveč tudi vlogo globalnega dejavnika, ki bi gospodarstvo notranje krepilo ter povečevalo njegovo izvozno uspešnost.

Tako zvezni kot slovenski srednjeročni gospodarski plan za leta 1971-1975 sta razvojne cilje omejila (poleg uveljavljanja samoupravljanja) na hitrejši razvoj primarne proizvodnje (zlasti energije in surovin), večja vlaganja v infrastrukturo, v terciarni sektor (gostinstvo in turizem) ter v domačo znanost. Načrtovalci gospodarskega razvoja v Sloveniji so predvideli, da bodo podjetja sama odvajala del akumulacije za svoj tehnološki napredek.

Nova državna tehnološka usmeritev, sprejeta sredi sedemdesetih let, se je še bolj spogledovala z avtarkično miselnostjo, ki predelovalnim panogam ni bila naklonjena, ker so bile preveč odvisne od uvoza surovin in tehnologije. Nosilne dejavnosti so postale proizvodnja energije, surovin in hrane. Do leta 1980 naj bi napravile velik tehnološki skok, zato je bil zanje namenjen največji kos domače investicijske pogače ter tuji krediti. Investicije v industriji naj bi se povečale na 54 odstotkov in to na račun zmanjšanja investicij v gozdarstvo, trgovino, gostinstvo in obrt. Slovenski srednjeročni plan za obdobje 1976-1980 se je od zveznega razlikoval po tem, da je med "udarne" razvojne panoge uvrstil tudi razvoj magistralnega prometa, strojno industrijo in tujski turizem, jim namenil 65 % vseh investicij ter bolj poudaril vlogo moderne tehnologije in avtomatizacije pri izpolnjevanju gospodarsko-političnih ciljev ter večje vključevanje raziskovalne in inovacijske dejavnosti v proizvodni proces. Eden od razlogov, zaradi katerih je vlada modernizacijo znova uvrstila med prednostne cilje, je bila študija zavoda za plan SR Slovenije. Osrednja ugotovitev študije je bila, da pričakovanja in napovedi o hitrejšem gospodarskem napredovanju slovenskega gospodarstva nimajo stvarne podlage zaradi nizke storilnosti, padanja deleža avtomatizirane opreme v skupni nabavljeni opremi, premajhne inovativnosti v podjetjih in pomanjkljive organizacije raziskovalnega dela.

Tudi družbeni plan Jugoslavije za obdobje 1981-1985 je nadaljeval avtarkično razvojno politiko preteklega desetletja. Hitrejši razvoj proizvodnje energije, surovin in reprodukcijskega materiala, hrane in opreme ter graditev magistralnih cest je ostal skupni interes in cilj družbeno ekonomskega razvoja države. Temu primerna je bila tudi strategija tehnološkega razvoja, saj je temeljila na večji uporabi domačega znanja ter hitrejšem razvoju domače proizvodnje, ki je zmanjševala tehnološko odvisnost od tujine.

Predzadnji slovenski srednjeročni gospodarski načrt je tako kot vsi predhodni povzel skupne državne razvojne interese, bolj pa je poudaril potrebo po oblikovanju nove gospodarske strukture in večjo vključitev znanosti v preobrazbene pro-

¹⁵ ARS, 223-25, Magnetogram 59. seje Izvršnega sveta skupščine SR Slovenije, 23. 11. 1966.

¹⁶ ARS, Izvršni svet Skupščine SR Slovenije, odbor za gospodarstvo, seje 16-24 (1966), Zapisnik 18. seje odbora za gospodarstvo, 23. 2. 1966, Usmeritev razvoja gospodarskih gibanj SRS v obdobju 1966-1970.

cese. V Sloveniji naj bi do leta 1985 "odločno" povečali delež tehnološko intenzivne proizvodnje, ki bi temeljila na visoko kvalificiranem delu in avtomatizirani proizvodnji, bila izvozno usmerjena, zagotavljala smotrno zaposlovanje, gospodarno uporabo energetske in drugih virov. Ta nova razvojna oblika naj bi v naslednjem planskem obdobju postala podlaga za modernizacijo celotnega gospodarskega življenja. V obravnavanem planu se je pomen raziskovalne dejavnosti povečal. Namenjena ji je bila vidna vloga pri razvoju domače tehnologije, prenosu in uporabi tuje znanosti ter pri posodobitvi izobraževalnega sistema.

V osemdesetih letih se je v razvitem svetu začela tehnološka in inovacijska revolucija. Računalniško vodeni stroji, inteligentni roboti, superprevodni materiali, mikroelektronika itn. so zagotavljali večjo, kakovostnejšo in cenejšo proizvodnjo, večjo storilnost, gospodarnjšo rabo energije, čistejše okolje. Končalo se je obdobje klasičnega pridobivanja novih znanj s pomočjo strokovne literature, patentov in licenc. Postindustrijska družba je začela razvijati nove vrednote, poudarjati individualnost in internacionalizacijo.

V Jugoslaviji so se sredi osemdesetih zavedli nevarnosti, da lahko postanejo slepo črevo v modernem svetu, če ne bodo hitro osvojili svetovnega tehnološkega standarda in posodobili zakonodaje. Poglobljanje splošne krize v državi pa ni bilo primerno okolje za nujno potrebne sistemske in tehnološke spremembe. Zvezna skupščina je sicer sprejela dolgoročni plan gospodarskega razvoja do leta 2000, v katerem je dobil hitrejši tehnološki napredek posebno mesto. Težava je bila v tem v tem, da je reševanje te naloge prenesla na institucionalno znanost, torej na raziskovalne centre in institute. Zvezni organi so v letih 1985-1986 zasnovali tudi strategijo hitrejšega tehnološkega razvoja. Ta preveč idealiziran program je temeljil na prepričanju, da je bil gospodarski razvoj v zadnjih letih prepočasen in da bi ga lahko s centralizirano in plansko urejeno strategijo, ob naslonitvi na lastne sile, toliko pospešili, da bi rešili najbolj pereče probleme in ozdravili gospodarstvo. Ker je zvezna vlada vztrajala, da mora biti tehnološko približevanje razvitemu svetu povsem centralizirano, ta projekt ni dobil podpore vseh republik.

Slovensko politično vodstvo ni bilo zadovoljno niti z zunanjim položajem Jugoslavije, saj se je znašla na skrajnem robu marginalizacije, niti s kaotičnimi razmerami v državi ter padanjem reproduktivne sposobnosti slovenskega gospodarstva. Leta 1986 je sklenilo, da bo Slovenija sama začela pripravljati pogoje za hitrejšo posodobitev svoje gospodarske sestave. Z družbenim planom za leta 1986-1990 je "pospešeno tehnološko posodabljanje" postalo podlaga za razvojno preobrazbo, katere osrednji cilj je bil intenzivnejša zunanja trgovinska menjava. Pojem "pospešeno tehnološko posodabljanje" je bil širok. Združeval je tako graditev novih in posodobitev obstoječih industrijskih zmogljivosti (prednost so dobili elektronska in kemična industrija ter strojogradnja) z najsodobnejšo tehnološko in računalniško vodenjo proizvodnje kot tudi hitrejšo pridobivanje tehnološkega znanja, večjo vključitev znanosti in izobraževanja v proizvodnjo. Leta 1988 je vlada sklenila ta proces pospešiti. V resoluciji o uresničevanju družbenega plana za to leto je napovedala, da bo skušala zbrati čim več akumulacije ter jo osredotočiti v tiste projekte, ki bodo lahko zaustavili negativne gospodarske trende, naraščajočo brezposelnost ter pospešili "preboj" slovenskega gospodarstva iz "ekstenzivnega

gospodarskega okolja v razvitejši svet".¹⁷ Zavezala se je, da bo razbremenila gospodarstvo ter vplivala na gospodarnije trošenje sredstev za infrastrukturo in družbene dejavnosti.

Leta 1988 je partijsko vodstvo pojem "prestrukturiranje" nadomestilo s širšim pojmom "razvojna prenova". Njene poglavitne usmeritve je predstavil Vladimir Klemenčič julija 1988. Te so bile: nova vloga države, spremenjen odnos do trga, do tuje akumulacije, do neuspešnih podjetij, do prikrite zaposlenosti, do zasebnega

podjetništva in regionalnega načrtovanja, finančna ozdravitev gospodarstva, razvoj na podlagi komparativnih prednosti, poudarjanje kakovosti in preoblikovanje TOZD-ov v samostojne in temeljne gospodarske enote.¹⁸

Vlada Lojzeta Peterleta, ki je svoj mandat začela maja 1990, si je prizadevala nadaljevati proces prestrukturiranja slovenskega gospodarstva in še razširiti njegove meje in cilje. Zavezala se je, da bo podprla programe, ki bodo obudili zasebno podjetništvo, ustvarjali nova delovna mesta in prispevali k tehnološkemu razvoju. Ustanovila je agencijo za prestrukturiranje in razvojni sklad, ki naj bi z investiranjem v razne vrednostne papirje usmerjal gospodarsko prenavo. Dogodki, ki so bili leta 1990-91 povezani z osamosvajanjem Slovenije, so vlado prisilili, da je dala prednost politiki gospodarskega preživetja. Prestrukturiranje je morala prestaviti na čas po osamosvojitvi in mednarodnem priznanju.

Neuresničevanje slovenskih modernizacijskih načrtov

V letih 1960 do 1990 je bil razkorak med modernizacijskimi načrti ter dejanskimi rezultati precejšen. Že po prvih korakih, to je v prvi polovici šestdesetih let, se je vlada vključila le v akcijo "Kadri rešujejo vse", s katero naj bi povečali število visoko strokovnega kadra v podjetjih,¹⁹ ter podprla integracijo pomembnih podjetij (na primer Smelta). Vse ostale naloge pa je zanemarila ter glavnino investicijskih sredstev namenila premogovnikom, železarnam ter posameznim podjetjem v kemični, elektro in lesni industriji. Prednost je dala tudi modernizaciji prometa. Slovensko gospodarstvo je imelo v tem času že bolj iztrošena in zastarela osnovna sredstva ter opremo kot je bilo povprečje v FLRJ. Tudi v novih podjetjih, kot je bil Litostroj, je iztrošenost osnovnih sredstev presejala 50 odstotkov.

Razpredelnica 2: Odpisanost strojev in opreme konec leta 1963²⁰ v %

	SR Slovenija	SFRJ
Vsa področja	52	46
Industrija in rudarstvo	53	45
Kmetijstvo	41	39

¹⁷ ARS, 223-4821, Zapisnik 93.seje Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije, 1. 2. 1988, Ekspoze predsednika izvršnega sveta.

¹⁸ ARS, 1589-1010, Zapisnik 21. seje CK ZKS, 27. 7. 1988.

¹⁹ Leta 1963 je bilo v Sloveniji 37,8% industrijskih podjetij, ki niso imela niti enega zaposlenega z visoko izobrazbo, 15,8% podjetij pa je imelo le enega.

²⁰ ARS, 1128-37, Dolgoročno kreditiranje in odplačevanje anuitet v slovenskem gospodarstvu, Ljubljana, oktober 1964.

Gozdarstvo	46	40
Gradbeništvo	47	44
Promet	56	50
Trgovina	44	41
Gostinstvo	40	37
Obrt	41	38

Tudi vlada Staneta Kavčiča ni izpolnila programa modernizacije. Zaradi že v preteklosti začelih naložb je morala glavnino sredstev nameniti posodobitvi železnarn, cest in železnice, tehnološko prenovi v drugih panogah pa je prevladala na podjetja. Jeseni 1967 je vlada pozvala podjetja, naj čim smotrnejše gospodarijo z materialnimi in finančnimi sredstvi.²¹ To opozorilo pa ni doseglo svojega namena, saj so podjetja svoje presežke raje porabila za druge namene, zato je Slovenija do konca šestdesetih let v primerjavi z razvitim zahodom ohranila relativno nizko stopnjo urbanizacije, zastarelo infrastrukturo, demografsko degresijo, zaostala osnovna sredstva in opremo, slabo organizacijo dela in nizko kadrovske sestavo.

Razpredelnica 3: Struktura dejanske strokovne izobrazbe in struktura potrebne izobrazbe na delovnem mestu v Sloveniji leta 1966²²

Vrsta strokovne izobrazbe	Na delovnem mestu po zahtevah	Po dejanskih kvalifikacijah	Razlika
Skupaj	494.860	494.860	-
Visoka izobrazba	23.794	16.699	- 7.095
Višja izobrazba	20.526	9.873	- 10.653
Srednja izobrazba	66.060	54.870	- 11.190
Nižja izobrazba	25.186	47.186	+ 22.768
VK delavci	40.331	24.724	- 15.607
KV delavci	153.283	124.925	- 28.358
Priučeni delavci	97.988	85.237	- 12.751
Nekvalificirani delavci	67.692	130.608	+ 62.916

V prvi polovici sedemdesetih let se težišče investicijske politike ni spremenilo. Storilnost slovenskega gospodarstva je padala kot tudi delež avtomatiziranih sredstev v industriji.²³ Tudi pri povezovanju domače znanosti s proizvodnjo ni prišlo do kakovostnega premika. Jugoslavija je ostala med državami z najmanj prijavljenimi patenti in najvišjimi stroški za raziskave na en patent. Vlada se je lahko pohvalila le z uspehi pri združevanju podjetij. Z združitvijo Iskre in Gorenja leta

²¹ V obeh letih reforme so najvidnejše spremembe v zavesti proizvajalcev. Delo, št. 275, 9. 10. 1967.

²² ARS, CK ZKS IV, a.e. 198, Zapisnik 2.seje Komisije Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije za izdelavo koncepta dolgoročnega ekonomsko-političnega razvoja Slovenije, 1. 7. 1969, Teze o dolgoročno ekonomsko političnem razvoju SRS, Ljubljana, julij 1969.

²³ Leta 1974 je bila storilnost slovenskega gospodarstva dva do trikrat nižja kot v razvitem svetu. Leta 1972 je bil v celotni strukturi delovnih sredstev delež avtomatov in avtomatiziranega transporta le 23,3% (v Bosni in Hercegovini je bil 46,1%, v ožji Srbiji je bil 44,4% itn.). Od leta 1968 je bil delež avtomatiziranih sredstev za delo v nabavljeni opremi vsako leto manjši; leta 1968 je znašal 52%, leta 1972 pa je bil 22%. - Gospodarski vestnik, št. 22, 21. 3. 1975, Intenzifikacija gospodarskega okolja.

1974 so se zaokrožila skoraj dvajsetletna prizadevanja partijskega vodstva, da združi najuspešnejša industrijska podjetja v nekaj velikih koncernov, ki bodo lahko sami, brez denarne pomoči države sledili sodobnim tehnološkim trendom in utrli pot slovenskemu gospodarstvu na jugoslovanske in tuje trge. V tem času so se posamezna slovenska podjetja trudila razširiti oblike sodelovanja s tujimi partnerji ter prek skupnih vlaganj priti do sodobnejše tehnologije.

Tudi v preostalih sedemdesetih letih so modernizacijski obeti ostali prazna obljuba. V Sloveniji se je nadaljevala enosmerna investicijska politika, ki je glavino naložbenih sredstev pretakala v gradnjo energetskih objektov in prometnih poti. Tako se je do leta 1980 pri uvajanju nove proizvodnje le 20 odstotkov podjetij oprlo na lastno pamet, ostala so kupovala tuje licence. Novi, sodobni izdelki so predstavljali neznamenit delež v doseženi realizaciji slovenske industrije. Delež zaposlenih z visoko in višjo strokovno izobrazbo v industriji je znašal le 3,3 odstotka. Tudi izvozno uspešna slovenska podjetja, ki so orala ledino pri poglobljanju poslovnega sodelovanja s tujimi partnerji, so le stežka ohranjala proizvodnjo in izpolnjevala tuja naročila.

Leta 1980 se je začela gospodarska kriza, ki je še prepolovila skromna naložbena sredstva, ki jih je bila država pripravljena oddvojiti za posodobitev zastarele tehnologije. Inflacija, neurejena in neuskaljena gospodarska gibanja, ničelna stopnja rasti so bile vse prej kot ugodne razmere za uresničevanje modernizacijskih načrtov. Kljub temu je vlada Dušana Šinigoja leta 1986 sprejela nova merila za sprejemanje investicijskih načrtov ter jih prilagodila novim zahtevam. Naslednje leto je začela obujati zasebno drobno gospodarstvo ter si prizadevati za decentralizacijo in racionalizacijo velikih tehnoloških sistemov (železnice, elektrogospodarstva). Do spomladi 1990 sta slovenska skupščina in vlada sprejeli več ukrepov za posodobitev gospodarske strukture in hitrejšo približevanje evropskim integracijam. Najprej je bil leta 1988 sprejet projekt razvojnega dinarja, ki je pomenil začetek državne podpore prestrukturiranja slovenskega gospodarstva. Potem so bila sprejeta stališča in sklepi za vključitev Slovenije v evropske integracijske tokove. Februarja 1990 je slovenski izvršni svet določil merila za usmeritev sredstev v prestrukturiranje in v ta namen izdal obveznice v višini 200 milijonov nemških mark.

Gospodarskih razlogov, zaradi katerih modernizacijski cilji v letih 1960—1990 niso bili uresničeni, je bilo več. V ospredju so bili notranji razlogi, ki so izvirali iz neustreznega zasnovanega gospodarskega sistema ter razvojne politike. Gospodarski sistem je temeljil na vpletanju in popolni prevladi politike nad gospodarstvom. Ta sistem ni imel ekonomskega mehanizma za mobilnost akumulacije, temveč so akumulacijske tokove določali in usmerjali državni organi, bodisi prek planov in predpisov, bodisi prek raznih oblik vplivanja in nadzora. Gospodarski sistem tudi ni dopuščal samostojnejšega poslovanja in odločanja podjetij. Državni organi jim niso zaupali, zato so jim odredili način razdeljevanja dohodka, višino akumulacijskih in drugih skladov. Bili so namreč prepričani, da podjetja akumulacije in drugih sredstev ne bi smotrno naložila, temveč bi jih "pojedla" oziroma namenila za plače. Gospodarski sistem je torej ustvarjal družbeno-ekonomsko klimo, ki podjetij ni silila v tehnološko posodabljanje, saj so obstajala, četudi sta bili njihova učinkovitost in akumulativna sposobnost še tako nizki in slabi, njihovi izdelki pa tržno nezanimivi. Podjetjem, ki pa so kljub temu težila k modernizaciji, pa je

zaradi prevelike obremenitve z družbenimi dajatvami oziroma neustreznega davčnega sistema ostalo premalo sredstev za t.i. razširjeno reprodukcijo. Izjema je bilo le nekaj velikih združenih podjetij, kot sta bila Iskra in Gorenje, ki so lahko sama zbrala sredstva za tehnološki razvoj.

Strategija gospodarskega razvoja je tako kot gospodarski sistem stala na poti hitrejših modernizacije. Temeljila je na avtarkičnosti, ki pa ni bila omejena samo na jugoslovansko raven, temveč se je spuščala tudi na nižje ravni. Razvojni plani po letu 1970 so bili "negibni".²⁴ Težili so sicer k industrializaciji, pri čemer so bile v ospredju vedno energetske, surovinske in kmetijske dejavnosti, za katere so namenili okoli 60 odstotkov vseh investicij. Konkretni planski cilji so bili neusklajeni in večkrat tudi konfliktni, saj niso dajali "jasnih in praktičnih usmeritev, ki bi odražale dejanske možne izbire".²⁵ Učinki investicij v prioritetne dejavnosti so bili podpovprečni, zato niso omogočali hitrejših rasti, večje zaposlenosti, izvoza in tudi modernizacije drugih področij, kjer so bili učinki investicij nadpovprečni.²⁶

* * *

Do leta 1989 je Slovenija, v primerjavi s predvojnimi stanjem, zelo spremenila gospodarsko sestavo. Postala je industrijska dežela, v kateri sta industrija in rudarstvo prispevala 48 odstotkov vsega družbenega proizvoda. Zelo so se povečali tudi deleži storitvenih dejavnosti (trgovine, gradbeništva in prometa), ki so spremljali razvoj industrije. Kmetijstvo je prispevalo le še 8 odstotkov družbenega proizvoda republike.²⁷ Izpolnitev tega prvotnega in splošnega modernizacijskega cilja pa sama po sebi še ni pomenila, da je bilo slovensko gospodarstvo pripravljeno na spremenjene pogoje, ki so nastali z ustanovitvijo samostojne države. Neuresničitev modernizacijskih načrtov v letih 1960-1970 ter zapostavljanje posodabljanja gospodarstva po letu 1970 ni moglo ostati brez posledic. Slovensko gospodarstvo je konec osemdesetih let po tehnološki plati zaostajalo za najsodobnejšimi trendi, delež zastarelih osnovnih sredstev in iztrošene opreme je bil zelo velik, gospodarska infrastruktura slabo razvita. Ker so se največji proizvodni sistemi razvijali v zavetrju carinske in drugih zaščit, so imeli le malo možnosti, da preživijo v svetovni konkurenci.

Jože Prinčič

MAIN DILEMMAS AND PROBLEMS RELATED TO MODERNISATION OF SLOVENIAN
ECONOMY

S u m m a r y

Up to the 1990s, Slovenia changed considerably its economic structure compared to the pre-war situation. It became an industrial country with industry and mining accounting for 48% of the gross domestic product. The proportion of services (trade, construction and transport), which accompanied the development of industry, increased rapidly as well. Thus, agriculture contributed only 8% to the republic's gross domestic product. Although the original and general modernisation goal had been

²⁴ Neven Borak, *Gospodarski vzroki razpadanja Jugoslavije: ekonomsko-zgodovinska razlaga*. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 2001, str. 52-53.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Prav tam, str. 61.

²⁷ Žarko Lazarević, *Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu*, str. 281.

fulfilled, this did not mean that Slovenian economy was prepared for changed conditions which emerged when Slovenia became an independent state. The facts that modernisation plans in the years 1960-1970 remained unrealised and also after 1970 economic modernisation was often neglected could not be left without consequences. At the end of the eighties, Slovenian economy lagged behind the modern trends in technology, there was a high proportion of obsolete fixed assets and worn out equipment and economic infrastructure was only poorly developed. Besides, the largest production systems were at that time developed in the conditions of high customs and other forms of protection, therefore, they only had slim chances to survive in conditions of world competition.

1.01
Prejeto 10. 2. 2002

UDK 332.1(497.1)"1918/1991"

Žarko Lazarević*

Razkorak med razvitimi in nerazvitimi - zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije?

IZVLEČEK

V razpravi avtor obravnava medregionalne razlike v gospodarski in socialni razvitosti v Jugoslaviji, v drugem delu pa razlike v navidezni enotnosti, to je medregionalne razlike v Sloveniji. V pregledni obliki predstavlja ukrepe in deloma tudi rezultate gospodarskih, socialnih in političnih prizadevanj za preseganje medregionalnih razlik tako na jugoslovanski ravni kot v Sloveniji v različnih obdobjih jugoslovanske države.

Ključne besede: medregionalne razlike, Jugoslavija, Slovenija, razviti, nerazviti

ABSTRACT

THE GAP BETWEEN THE DEVELOPED AND THE NON-DEVELOPED - AN OBSTACLE TO MODERNISATION OF YUGOSLAVIA?

The paper deals with interregional disparities in economic and social development in Yugoslavia and furthermore with interregional disparities in Slovenia, although it seemed an evenly developed region. It presents a survey of measures and partly the results of economic, social and political efforts aimed at overcoming interregional disparities at the levels of Yugoslavia and Slovenia in various periods of the Yugoslav state.

Key words: interregional disparities, Yugoslavia, Slovenia, the developed, the non-developed

Ni prav izvirno na začetku zapisati, da je bila jugoslovanska država že ob svojem nastanku, milo rečeno, silno neizenačena. Različna preteklost, to je pripadnost različnim državnim skupnostim, pripadnost različnim tradicijam, kulturnim in civilizacijskim krogom je že od prvih začetnih let skupnega življenja v novi državi vnašala seme nenehnih konfliktov, če ne razdora. Posamezni predeli so bili na zelo različnih stopnjah družbeno ekonomskega razvoja, da jih je bilo komajda mogoče razumeti. Tako je bilo že v času prvodecembrskega poklona predstavnikov Narod-

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: zarko.lazarevic@guest.arnes.si

nega viječa srbskemu regentu in poznejšemu kralju Aleksandru in tako je bilo tudi v kasnejših desetletjih, navkljub nasprotnim prizadevanjem. V nadaljevanju bom zato predstavil nekaj najbolj izstopajočih razlik in poti oziroma poskusov premoščanja razvojnih prepadov v jugoslovanskih in slovenskih razsežnostih.

Vztrajnost razlik

Medtem ko so bila določena področja že integrirana v širši gospodarski prostor in so meje svojega ekonomskega območja širila na celotno državo, so druga, nasprotno, ostajala omejena na lokalne okvire, v katerih so še vedno prevladovali najbolj preproste oblike gospodarske menjave. Medtem ko so določena območja že krepko zakoračila industrijski družbi naproti in ob tem že imela vzpostavljene infrastrukturne predpogoje, so druga po svojih značilnostih ostajala še globoko zavezana tradicionalni gospodarski strukturi. Medtem ko so na nekaterih področjih zaradi bolj razčlenjene socialne strukture vrednote industrijske družbe že dobivale prevladujoč značaj, so bile drugje še vedno v ospredju vrednote tradicionalne agrarne družbe. Medtem ko je bila gospodarska pobuda v nekaterih predelih v območju predvidljivega tveganja, pa je bila drugje ovirana zaradi izrazite negotovosti. Medtem ko so v določenih delih države zaznavali majhno razliko med formalnimi in neformalnimi oblikami obnašanja v gospodarskem življenju, pa je bil drugod razkorak med tema dvema kategorijama mnogo večji. Tovrstno naštevanje bi še lahko nadaljevali, pa ne bi izčrpali vseh jugoslovanskih gospodarsko-socialnih kontrastov. Ob vsem tem pa velja neprestano imeti pred očmi dejstvo, da je bila linija teh kontrastov in nasprotij več kot očitno začrtana z geografsko umestitvijo jugoslovanske države, potekala je od severozahoda proti jugovzhodu. Severozahodni predeli so odstopali navzgor, jugovzhodni pa navzdol od jugoslovanskega povprečja.¹

Izvirni tudi ne bomo, če tako kot drugi avtorji, postavimo v ospredje Slovenijo in Kosovo. Gre za dva pola, ki zelo drastično ilustrirata razvojni prepad v jugoslovanski državi. V gospodarsko, socialno, kulturno in civilizacijsko tako različno sestavljeno državo je Slovenija stopila z razčlenjeno gospodarsko strukturo in s pomembnimi infrastrukturnimi prednostmi, ki so omogočale ne samo vznik, temveč tudi napredovanje industrializacije. Ob vstopanju v jugoslovansko državo so imeli v Sloveniji na voljo 275 aktivnih industrijskih obratov, kar je bila zasluga industrializacije kot kontinuiranega procesa že od preloma stoletja dalje. Še v devetnajstem stoletju je slovensko kmetijstvo opravilo agrarno-tehnični prevrat in bilo je vključeno v širši gospodarski prostor. V Sloveniji je bilo težko najti nepismene ljudi, nivo pismenosti je bil visok, prek 90%.²

A kontrast različnosti postane popoln, ko k temu dodamo sliko Kosova kot slovenskega antipoda. Po mnenju nekaterih avtorjev ne bi mogli Kosova ob nastanku jugoslovanske države, glede na družbene in gospodarske značilnosti,

¹ Žarko Lazarević: Gospodarski vidiki slovenskega življenja v Jugoslaviji do druge svetovne vojne. V: Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji. Ljubljana-Skopje, 1999, str. 56 (dalje: Lazarević, Gospodarski vidiki slovenskega življenja v Jugoslaviji).

² Žarko Lazarević: Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu (Preobrazba slovenske gospodarske strukture v drugi polovici 19. in v 20. stoletju). V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Ljubljana, 1998, str. 278.

uvrstiti

drugam kot na raven bližnjevzhodnih dežel, ki so bile ravno tako v okviru otomanskega imperija. Na Kosovem ni bilo ne duha ne sluha o industrializaciji kot kontinuiranem procesu. Prav tako ne o razviti prometni mreži. 1874 so sicer zgradili železniško povezavo med Skopjem in Kosovsko Mitrovico, ki je povezovala rudarski kompleks Trebča s Solunom oziroma s svetom. A to je bilo tudi vse, kajti kakšnega posebnega vpliva na preostalo pokrajino ta povezava ni imela, če odštejemo, da je proga postopoma odpravila karavanski transport na dolge razdalje. Trebča je bila dolgo časa edini industrijski objekt, kot nekakšen tujek je štrlela iz povsem agrarne podobe pokrajine.³ V obdobju med vojnami se je na celem Kosovem razvilo 25 podjetij, ki so jim pripisovali industrijski značaj. Od tega je bilo kar 10 mlinov, 2 rudnika, tri usnarne, 5 kovinskih obratov in 3 male elektrarne. Kmetje, ki so živeli v skrajni revščini, so gospodarili po avtarkičnem načelu, po načelu samozadovoljevanja osnovnih življenjskih potreb. V takih razmerah je bilo tudi kmetijstvo kot dejavnost tako v smislu tehnologije kot obsega proizvodnje izjemno zaostalo. Povrhu vsega pa je na Kosovu v nasprotju s slovenskimi razmerami komaj kdo znal pisati in brati.⁴

Razlika med Slovenijo in Kosovim kot dvema skrajnima točkama jugoslovanske stvarnosti je bila torej ogromna. Merila se ni samo v desetletjih, temveč v celem stoletju, če ne celo več. Ostale pokrajine so bile nekje vmes, znaten del nove države pa je bil po svojih gospodarskih in socialnih značilnostih bližje Kosovu kot kakršnemu koli jugoslovanskemu povprečju, kaj šele Sloveniji. Teh velikanskih razlik ni bilo mogoče spregledati, živo so bile prisotne, vsakdo jih je lahko opazil, če jih le ni želel namerno prezreti. Navkljub temu pa v obdobju do druge svetovne vojne na državni ravni ni bilo opaziti prizadevanj, da bi se kaj storilo na področju premagovanja medregionalnih razlik. To so bila vprašanja, o katerih se politika ni pogosto opredeljevala. Veljalo je načelo, da bosta medsebojna povezanost v eni državi in trg že uredila razmere. A to se seveda ni zgodilo, razlike so obstajale še naprej.

Razlike niso bile prisotne samo v stopnji doseženega razvoja in gospodarske strukture. Enake, če ne celo večje so bile v stopnji učinkovitosti gospodarjenja. Če vzamemo kot primer industrijske dejavnosti pred drugo svetovno vojno v letu 1938, se nam ta odstopanja več kot očitno kažejo. Količniki vrednosti proizvodnje in vloženega kapitala izkazujejo, da so se investicije v industrijo v severozahodnih predelih države neprimerno hitreje povrnilo kot v drugih predelih, kar je v naslednji fazi omogočalo nadaljnja vlaganja. Stroški organiziranja in zagona proizvodnje v jugovzhodnih predelih so bili veliko višji kot na nasprotnem koncu države. V slovenski industriji je bil povprečen količnik tako 1,89, v Zetski banovini pa komaj 0,42.⁵ O učinkovitosti gospodarjenja tudi za obdobje po drugi svetovni vojni ni mogoče potegniti drugačnega sklepa. O tem vidiku nam več kot zgovorno pričajo podatki o učinkovitosti izrabe osnovnih sredstev po jugoslovanskih republikah in pokrajinah v povojnih letih.

³ Kosta Mihailović: *Privredni razvoj Kosova. V: Kosovo, prošlost i sadašnjost*. Beograd, 1989, str. 172.

⁴ *Enciklopedija Jugoslavije*. Zvezek 7. Zagreb, 1968, str. 675.

⁵ Lazarević, *Gospodarski vidiki slovenskega življenja v Jugoslaviji*, str. 59.

Tabela 1: Učinkovitost osnovnih sredstev (družbeni proizvod/vrednost osnovnih sredstev po stalnih cenah)⁶

Republike in pokrajine	Leta	
	1960	1980
Bosna in Hercegovina	0,40	0,32
Črna Gora	0,42	0,28
Hrvaška	0,47	0,39
Makedonija	0,43	0,36
Slovenija	0,47	0,42
Ožja Srbija	0,53	0,44
Vojvodina	0,62	0,39
Kosovo	0,41	0,26

Poti razkoraka

Stanje doseženo pred drugo svetovno vojno je bilo izhodišče za novo oblast po njej. Če so meščanske stranke pred drugo svetovno vojno posvečale le malo pozornosti medregionalnim razlikam, je bilo v novem režimu drugače. Bistvena programska točka Komunistične partije Jugoslavije (KP) je bilo nacionalno vprašanje. KP je obljubljala preureditev države v skupnost enakopravnih narodov. Enakopravnost pa so razumeli zelo široko in nekoliko svojevrstno. Enakopravnost v tedanjem jeziku in pojmovanju ni pomenila samo ali le politično enakopravnost, to je možnost enakopravnega soodločanja o skupnih in samostojnega odločanja o lastnih zadevah. Nova oblast je definicijo nacionalne enakopravnosti dvignila na višjo raven. Narodno enakopravnost so namreč razširili, oziroma bolje rečeno celo pogojevali so jo z ekonomsko in socialno enakopravnostjo.⁷

S takim stališčem, ki je izražalo težnjo po izenačenju v državi, si je nova oblast naložila na pleča izjemno težavno in le na dolgi rok uresničljivo nalogo. Oblast je obljubljala veliko in tega so se njeni predstavniki tudi zavedali. Naloga je bila težka zato, ker je bilo treba uskladiti interese silno različnih okolij, interese, ki so temeljili, oziroma izhajali iz povsem različnih stopenj družbenega in gospodarskega razvoja. Oblikovali naj bi tako gospodarsko politiko, da bi zadostili obojim, čeprav je gospodarska struktura posameznih predelov v državi za optimalen razvoj prej terjala diferenciran pristop kot enovito ukrepanje. Trdno so bili prepričani, da bodo uspeli oblikovati take razmere, da hitrejši razvoj nerazvitih ne bo šel v škodo razvitih, temveč da bodo oboji skladno napredovali. Značaj dolgoročnosti pa je hotenju po preseganju medregionalnih razlik dajalo spoznanje, da tega ni bilo mogoče storiti v nekem kratkem roku. Dejstvo je, da se je oblast lotila tega problema, kot mnogih drugih, brez podrobne analize, brez upoštevanja stvarnih razmer. Politična volja naj bi nadoknadila vse pomanjkljivosti in ovire.

⁶ Jugoslavija 1918-1988. Statistični godišnjak. Beograd, 1989, str. 189.

⁷ Kosta Mihailović: Regionalna stvarnost Jugoslavije. Beograd, 1990, str. 22 (dalje: Mihailović, Regionalna stvarnost Jugoslavije).

V takih razmerah in z jasnim političnim ciljem si je nova oblast izbrala pospešeno industrializacijo dežele za osnovno usmeritev. S pomočjo industrializacije naj ne bi samo zmanjšali razlik, temveč tudi posodobili oziroma modernizirali družbeno in gospodarsko strukturo. O takem videnju je že na samem izhodišču pričal prvi petletni plan, ki je npr. v kmetijstvu terjal dosledno zamenjavo ral in lesenih plugov z železnimi plugi.⁸

Skrb za nerazvite z opredelitvami o nujnosti njihovega hitrejšega razvoja je ostala stalnica v vseh jugoslovanskih družbenih srednje in dolgoročnih načrtih, vse do zadnjega. So se pa ob tem spreminjali poudarki in opredelitve. Konfrontacija prve petletke in zadnjega družbenega plana za čas 1986-2000 kaže, da so desetletja izkušeni in spreminjajoče se razmere našle odmev v ciljih in jezikovnem izražanju. Bistven premik v povojnem desetletju je bil storjen s postopnim vnašanjem lastne odgovornosti za razvoj. Repertoar državnih podpornih in spodbujevalnih mehanizmov (naložbe podjetij iz razvitih predelov, sklad federacije za nerazvite, sredstva iz proračuna, tuja posojila, različne vrste olajšav: carinske, davčne, znižane obrestne mere in ugodnejši pogoji kreditiranja, itd...) naj bi bil v oporo in spodbudo. Hkrati pa je na državni ravni prišlo do postopnega premika ciljev. Končni cilj, tudi v neki dolgoročni perspektivi ni bilo več izenačenje različnih predelov v gospodarskem in socialnem oziru. Nerazviti naj bi se poskusili približati državnemu povprečju.⁹ Gre torej za odmik od nekdanjih zelo ambicioznih ciljev in za realistično dojemanje stvarnosti.

Dosežki

Jugoslavija je za preseganje medregionalnih razlik, to je za zagotavljanje ekonomske in socialne enakopravnosti državljanov v desetletjih po drugi svetovni vojni vložila ogromno sredstev in naporov. Rezultatov te politike ni mogoče zanikati. Navzven so nerazviti kraji v sorazmerno kratkem času, v nekaj desetletjih povsem spremenili podobo in gospodarsko strukturo. Vzpostavljena je bila osnovna infrastruktura, da so se nerazviti predeli povezali z državo in da je bila sploh omogočena izgradnja industrije. Nerazvita področja so se bolj ali manj industrializirala, družba in pokrajina sta pridobili videz, ki ga ta proces prinaša. Tudi socialni vidiki enakopravnosti so se vidno izboljšali. Raven, obseg in dostopnost storitev na področju družbenih služb in dejavnosti, kar je bilo dotirano s strani zveznega proračuna, so bili znatno višji, kot je to omogočala lastna gospodarska osnova nerazvitih.¹⁰ Z migracijami prebivalstva v razvite kraje, ne samo znotraj državnih meja, temveč tudi zunaj njih, so se odpravljale težave z brezposelnostjo na nerazvitih področjih.¹¹ Nerazviti so v treh ali štirih desetletjih prehodili pot, za katero

⁸ Petletni plan za razvoj narodnega gospodarstva Federativne ljudske republike Jugoslavije 1947-1951. Beograd, 1947, str. 70.

⁹ Dolgoročni družbeni plan Jugoslavije za obdobje 1986-2000. Uradni list SFRJ, št. 39, str. 1143, 1166-1167.

¹⁰ Mihailović, Regionalna stvarnost Jugoslavije, str. 39.

¹¹ Nekateri avtorji pripisujejo to obstoju različnih gospodarskih praks v Sloveniji in Jugoslaviji. Tako Susan Woodward trdi, da sta obstajala dva modela gospodarskih praks v povojni Jugoslaviji, in sicer slovenski ter fočanski. Za prvega naj bi bila značilna nagnjenost k večji učinkovitosti in skrb za zagotavljanje polne zaposlenosti. Za drugega, v katerega se uvrščajo nerazvite jugoslovanske republike, pa znatno manjša učinkovitost naložb in dela ter toleriranje velike brezposelnosti. V obravnavi oziroma dopuščanju znatnih stopenj brezposelnosti pa je bila Jugoslavija, z izjemo Slovenije, velika izjema med

je Slovenija potrebovala skoraj celo stoletje počasnega, a vztrajnega napredovanja.

Politika industrializacije nerazvitih področij je bila kampanjska, tako so sprva v petdesetih letih favorizirali Bosno in Hercegovino, v šestdesetih Makedonijo in Črno goro, od sedemdesetih let dalje pa Kosovo. Značaj industrializacije nerazvitih krajev je v jugoslovansko skupnost vnesel trajno strukturno neskladje, kar je imelo vpliv na vseh področjih gospodarskega in političnega življenja. V državi sta se oblikovala dva pola, v razvitih republikah je pretežno prevladovala predelovalna industrija, nerazvite republike pa so ogromne napore vlagale v razvoj bazične industrije in izgradnjo infrastrukture, kar je prinašalo oprijemljive donose šele v dolgoročni perspektivi.¹² To strukturno neskladje oziroma nasprotje se je sčasoma poglobljalo, zlasti od šestdesetih let dalje, ko so nerazvite republike še okrepile vlaganja v bazično industrijo in infrastrukturo. Po Mihailoviću naj bi bila Makedonija najbolj izrazit primer opuščanja uravnotežene gospodarske strukture, prevladovala so predelovalne industrijske panoge, na račun krepitve bazične industrije in infrastrukture.¹³

Razlike med razvitimi in nerazvitimi so pridobile nov značaj, kazati so se začele v novih oblikah, kajti z industrializacijo nerazvitih število tovarn in delavcev ni bilo več merodajno. Razlike so se sedaj kazale v kvalitativnih vidikih: v učinkovitosti proizvodnih procesov, ustvarjanju družbenega proizvoda in s tem konkurenčnosti na domačem in tujem trgu.¹⁴ Vse to pa je pogojeval človeški dejavnik, izkušnje in tradicija, kar so na nerazvitih področjih šele pričeli izgrajevati. Spremembe tradicije oziroma mentalitete pa so tiste kategorije, ki se spreminjajo izjemno počasi in izrazito dolgoročno.

Pregled nabora ukrepov, ki naj bi omogočili hitrejši razvoj manj razvitih, kaže, da je znotraj države potekalo veliko prelivanje sredstev. To na načelni ravni ni prav nič narobe in je povsem običajen pojav v vsaki državni skupnosti, zlasti gospodarsko nehomogeni. V jugoslovanskih razmerah večnacionalne skupnosti pa so ta vprašanja že od njenega začetka bila eminentno politična vprašanja. V obdobju po drugi svetovni vojni, ko je bilo prelivanje sredstev neprimerno višje kot pred njo,¹⁵ so se tovrstni pomisleki in ugovori iz leta v leto množili. Politične debate je podžigalo zlasti dejstvo, da so se razlike med nerazvitimi in razvitimi pravzaprav poglobljale. Hkrati pa so država kot celota in tudi posamezne regije -

vse socialističnimi državami. Več glej Susan Woodward: *Socialist Unemployment. The political Economy of Yugoslavia 1945-1990*. Princeton University Press, 1995.

¹² Igor Vrišer: Razmestitev industrije v Jugoslaviji. V: *Geographica Slovenica* 12, Raziskovalno delo Inštituta za geografijo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Ljubljana, 1981, str. 28-32 (dalje: Vrišer, *Razmestitev industrije v Jugoslaviji*).

¹³ Mihailović, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, str. 51.

¹⁴ Vrišer, *Razmestitev industrije v Jugoslaviji*, str. 28-32.

¹⁵ Približni izračuni kažejo, da je bil odliv sredstev iz Slovenije v letu 1938 približno 3% narodnega dohodka. Do te številke smo prišli s sklepanjem, da je bil delež Slovenije v jugoslovanskem narodnem dohodku približno 15%, po analogiji na razmere v letu 1952. V letu 1938 pa je jugoslovanski narodni dohodek znašal skorajda 48 milijard dinarjev (Jugoslavija 1918-1988, str. 95), slovenski delež (15%) bi torej pomenil dobrih 7 milijard dinarjev. Neto odliv sredstev iz Slovenije pa je po Gosarju (Banovina Slovenija. Politična, finančna in gospodarska vprašanja. Dejanje, Ljubljana, 1940) znašal 210 milijonov dinarjev, kar pomeni slabe 3% slovenskega narodnega dohodka v letu 1938. Za ponazoritev rasti obremenitve pa naj navedemo še podatke iz konca osemdesetih let. Tako je v letu 1986 znašal neto odliv sredstev 8,8%, 1987. leta 6,8%, 1988. leta 9,8% in leta 1989 6,4%. Do teh podatkov smo prišli z ustreznim izračunom, tako da smo neto odliv primerjali s podatki o narodnem dohodku, vse skupaj izraženo v tekočih cenah. Podatke o neto odlivu sredstev in o narodnem dohodku je moč najti v Statističnem letopisu Republike Slovenije za leto 1991, str. 167 in 174.

republike izgubljale v primerjavi z bližnjo sosesčino.¹⁶

Iz historične perspektive se pokaže, da jugoslovanski projekt preseganja medregionalnih razlik ni dosegel vseh svojih ciljev. Zlasti ne tistih o zmanjševanju razlik v ekonomskem in socialnem razvoju, pa čeprav je bilo politično zaukazano, da so v prvem povojnem obdobju morale razvitejše republike upočasniti svoj tempo razvoja, da bi se v doglednem času vendarle zmanjšale razlike med razvitimi in manj oziroma bolj nerazvitimi.¹⁷ A do tega dolgoročno gledano ni prišlo. Osnovni razlog je iskati v raznorodnih interesih, v gospodarskih strukturah, ki so terjale povsem različno gospodarsko in socialno politiko. Vladna gospodarska politika je skušala loviti ravnotežje z ukrepi naravnanimi na raven povprečja v državi. In ravno naravnost gospodarske politike na raven povprečja je bil temeljni vir nezadovoljstva vseh sestavnih delov, kar se je odrazilo v različnih občutkih o izkoriščanju v vseh predelih države. V razvitih republikah je tovrstno frustracijo povzročalo odlivanje denarja prek fiskalnega sistema ali mimo njega in zaostajanje v razvoju v primerjavi z bližnjo sosesčino. V nerazvitih predelih pa so frustracije temeljile na nižji ravni gospodarskega in socialnega razvoja, na prevladujoče enostranski gospodarski strukturi in na nezadostni konkurenčnosti na notranjem in zunanem tržišču.

Zaradi obojestranskih frustracij je vprašanje relacij med razvitimi in nerazvitimi postopoma s sproščanjem političnega ozračja postajalo vedno bolj prvovrstno politično vprašanje, zlasti zato ker so v ozadju stali otipljivi materialni interesi. Razviti so si prizadevali za upad višine prispevkov in za lastni nadzor nad porabo teh sredstev. Prizadevanja nerazvitih so bila seveda nasprotna z nenehnim dokazovanjem o nezadostni stopnji razvoja. Iskanje kompromisa na državni ravni je bilo težavno, nemalokrat tudi mučno.¹⁸

Utemeljevanje lastnih stališč je terjalo tudi medsebojne primerjave. V ilustracijo tega si le na ravni posameznih trditev oglejmo stališča, ki so se v Sloveniji oblikovala ob vstopanju v šestdeseta leta, se pravi še pred procesi decentralizacije države. Gre za argumente, ki so se v različnih oblikah ponavljali tudi v naslednjih letih. Spodbudo za izdelavo primerjalne analize so utemeljili z besedami, ki so jasno izražale težo bremena, ki ga je nosila Slovenija v povojnem obdobju. Besede so bile jasne: "*Ker razvoj ostalih republik naše države, predvsem bolj zaostalih, zahteva zelo visoka sredstva, so zelo zanimivi trenutni odnosi med posameznimi republikami in njih perspektiva...*". Podatki, ki so jih imeli na voljo, so kazali, da je Slovenija zaostajala v rasti bruto družbenega proizvoda za drugimi v državi; pričakovali so tudi padec pod državno povprečje pri rasti obsega proizvodnje. Čutili so se prikrajšane pri investicijah. V času od konca vojne do konca petdesetih let je Sloveniji pripadlo le 14% investicij, ne glede na prek 40 % izrabljenost t.i. "osnovnih sredstev". Zaskrbljujoče je bilo predvsem to, da je v izrabljenosti prednjačila predelovalna industrija.¹⁹ Dokaz, da je enostransko vlaganje v energetiko, metalurgijo in kovinsko industrijo imelo že v dobrih desetih letih opazne

¹⁶ Pavel Sicherl: Slovenija zdaj. Primerjava indikatorjev razvitosti. Ljubljana, 1990.

¹⁷ Več o tem glej Jože Prinčič: Mesto Slovenije v procesu industrializacije Federativne Jugoslavije. V: Slovenci in država. Ljubljana, 1995, str. 345-354.

¹⁸ Za ponazoritev teh razprav glej Jože Prinčič, V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970. Ljubljana, 1999, str. 267-276 (dalje: Prinčič, V začaranem krogu).

¹⁹ Arhiv Republike Slovenije. Republiški izvršni svet, Kabinet Viktorja Avblja, fasc. 1.

posledice.

Če smo že začeli s Slovenijo in Kosovim, potem naj s tem tudi zaključimo. V Jugoslaviji je menda krožila krilatica: "*Če druge republike hodijo, potem mora Kosovo teči*".²⁰ Toda to Kosovo kot simbol nerazvitih ni teklo temveč je počasi stopicalo naprej, če že ni stopicalo na mestu. Tako so se medsebojne razlike, kljub tem, da je tudi Slovenija zaostajala v dinamiki razvoja za severno in zahodno sosesčino, še naprej ohranjale.

Različnost v navidezni enotnosti - medregionalne razlike v Sloveniji

Velike medregionalne razlike pa niso bile samo značilnost Jugoslavije, zaznavne so bile tudi znotraj republiških meja. Pri tem tudi Slovenija ni bila izjema, čeprav je res, da so bile medregionalne razlike v Sloveniji v primerjavi s preostalim jugoslovanskim prostorom med najmanjšimi.²¹ Slovenija je dajala vtis enovite dežele, tako glede državne pripadnosti - z izjemo Prekmurja in Benečije, ki je bilo v ogrski polovici Habsburške monarhije oziroma v italijanski državi - kot tudi glede značilnosti gospodarskega in socialnega razvoja. Pa vendar so bile tudi v Sloveniji opazne razlike v stopnjah gospodarske, socialne in kulturne razvitosti posameznih predelov. Te razlike pa niso bile pogojene, tako kot v jugoslovanskih primerjavah z različnimi družbenimi, gospodarskimi in civilizacijskimi okolji, temveč so nastajale na drugih osnovah. Osnovna značilnost slovenskega gospodarskega razvoja, ki jo opazimo že na prvi pogled, je izjemno velik vpliv železniškega omrežja na stopnjo gospodarske razvitosti posameznih slovenskih predelov. Kar 93% vseh industrijskih in obrtnih obratov ter 97% vseh zaposlenih v teh panogah je bilo ob ali v neposredni bližini železniških poti.²²

Očitno je prometna vključenost v širše okolje in s tem tudi gospodarska vključenost pogojevala tudi dosežke družbenega in gospodarskega razvoja. Predeli, ki so ostali zunaj dosega železniškega omrežja, so ostali vpeti v obstoječo prevladujočo drobno posestniško agrarno gospodarsko strukturo. Podrobneje, da natančneje lociramo slovenska nerazvita področja, si oglejmo stanje pred drugo svetovno vojno na primeru političnih okrajev, ki smo jih razvrstili po poklicni strukturi prebivalstva (tabela 2). Dodaten kriterij razvrščanja okrajev je bil tudi gospodarski značaj, kakor ga je posameznim okrajem opredeljevala obstoječa gospodarska struktura.

Predeli, ki so močno zaostajali za povprečno ravniyo gospodarskega razvoja v Sloveniji, so bili torej izrazito značilni za Dolenjsko, vzhodno Štajersko in Prekmurje, a tudi Notranjska ni bila prav daleč. Omenjena geografska področja je združevalo tudi dolgoletno ostajanje na robu prometnih povezav.²³ Celo več, Prekmurje se je v obdobju med vojnima šele pričelo tesneje povezovati s slovenskim prostorom. V tem času je bilo z mostovoma na Muri komaj prometno povezano s slovenskim cestnim in železniškim omrežjem.

²⁰ Peter Prifti: *Kosova's Economy: problems and prospects*. V: *Studies on Kosova*. New York, 1984, str. 125.

²¹ Mihailović, *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, str. 97-110.

²² Mirko Novak: *Razmestitev industrije v Sloveniji*. V: *Geografski vestnik* št. 1-4/1939, str. 91.

²³ Nav. delo, str. 94.

Tabela 2: Poklicna statistika v Sloveniji (v %) po okrajih v letu 1931²⁴

	Kmetijstvo in gozdarstvo	Obrt in industrija	Trgovina in promet	Javne službe	Rentniki in zavodniki
Ljubljana mesto	2,10	28,76	20,44	23,61	25,09
Maribor mesto	2,03	34,10	21,86	18,82	23,19
Celje mesto	1,59	30,82	18,93	27,88	21,08
Ptuj mesto	3,93	30,09	16,62	20,08	29,28
Laško	35,42	45,88	5,98	2,78	10,14
Radovljica	37,10	41,63	8,15	4,68	8,44
Kranj	48,59	36,81	4,64	4,73	5,23
Ljubljana - ok.	43,01	33,49	8,60	4,45	10,45
Maribor - d. b.	53,90	27,55	7,43	2,84	8,28
Kamnik	61,28	27,24	7,43	2,84	8,28
Dravograd	59,43	26,97	4,18	3,10	6,32
Celje - ok.	61,55	25,97	4,45	2,46	5,57
Slovenj Gradec	63,89	21,97	4,42	3,18	6,59
Litija	65,73	20,47	3,96	2,34	7,50
Gornji grad	70,06	19,55	3,64	2,26	4,49
Logatec	63,75	19,50	5,50	5,40	5,85
Kočevje	68,07	18,73	3,57	2,84	6,79
Konjice	74,55	14,74	3,00	2,33	5,30
Brežice	75,13	14,62	4,35	3,00	2,90
Novo mesto	72,97	12,96	3,55	3,44	7,08
Krško	77,78	11,93	2,31	2,56	5,42
Črnomelj	80,92	10,60	2,44	2,34	3,70
Maribor - l. b.	79,12	10,45	2,58	2,27	5,58
Metlika	82,17	10,43	2,90	2,32	2,18
Ljutomer	81,05	9,95	2,13	2,27	4,60
Ptuj - ok.	83,24	8,83	1,12	1,52	4,29
Šmarje	82,35	8,30	1,98	2,17	5,20
Lendava	87,84	7,20	1,56	2,16	1,24
M. Sobota	87,20	6,16	1,87	2,41	2,36
Slovenija	60,53%	19,92%	7,42%	5,37%	6,76%

V času pred drugo svetovno vojno tudi v Sloveniji ni bilo ne duha ne sluha o kakšni regionalni politiki v okviru in pristojnostih tedanjih "samouprav", kaj šele da bi lahko govorili o prizadevanjih za premoščanje medregionalnih razlik v slovenskem prostoru. Tako kot v jugoslovanskem prostoru je tudi v Sloveniji do premika prišlo šele po drugi svetovni vojni. Vendar ne takoj, šlo je za proces, saj je jugoslovanska definicija nerazvitosti (nerazviti "nimajo sposobnosti za tisto osnovno ekonomsko vegetiranje ali življenje z lastnimi silami")²⁵ dolgo časa predstavljala temeljno oviro za definiranje problema znotraj Slovenije. Da je vprašanje medregionalnih razlik postalo tudi v Sloveniji eno izmed bistvenih so morale dozoreti razmere. Slovenska politika je sicer skrbela za skladnejši razvoj

²⁴ Žarko Lazarević, Slovensko gospodarstvo v prvi Jugoslaviji. Korak k industrijski družbi. Ljubljana, 1997, str. 62-64.

²⁵ Prinčič, V začaranem krogu, str. 276.

slovenskih predelov, vendar pa to ni bilo med prioritetskimi cilji. Slovenija je tudi zagotavljala socialno enakost prebivalstva. Sredi šestdesetih let pa so pričele medregionalne razlike postajati tudi pomembna politična tema znotraj slovenskega prostora. Takrat se je izkazalo, da mora kar tri četrtine slovenskih občin dobivati republiške dotacije, da so sploh zmogle financirati stroške družbenih dejavnosti na svojem področju. To je vsekakor vzbujalo nejevoljo, hkrati pa je pričalo o stvarnosti in razvojnih razkorakih med posameznimi slovenskimi predeli. Medregionalne razlike so se vrinile v politični besednjak, postale so družbeno relevanten problem, o katerem se je, zlasti zaradi pritiska iz občin, čedalje več govorilo. Celó več, to vprašanje je v naslednjih letih dobilo "politični prizvok" in postalo razlog za zaostrovanje odnosov med posameznimi občinami in celo pokrajinami v Sloveniji.²⁶

Brez odmeva tovrstno dogajanje vendarle ni moglo ostati. Prizadevanja in pritiski množice občinskih veljakov so na koncu le obrodili sadove. Politični vrhovi so sprejeli izziv z občinskih ravni in Slovenija je kmalu izoblikovala merila za definiranje nerazvitosti, hkrati pa tudi sistem za pospeševanje bolj skladnega razvoja posameznih predelov in območij. Kot mnoge druge pobude je tudi ta dobila svojo podobo v zakonski obliki, s prepričljivim poimenovanjem - Zakon o ukrepih za pospeševanje razvoja manj razvitih območij v SR Sloveniji.²⁷

Zakon je določal, da se za nerazvita štejejo tista območja, ki so imela narodni dohodek nižji od 5.000 dinarjev na prebivalca, več kot 40% kmečkega prebivalstva in manj kot petino zaposlenega prebivalstva, ob upoštevanju dnevne migracije. Osnovno odgovornost za razvoj je zakonodajalec naložil lokalnim skupnostim. Zaradi tega je bil bistven poudarek na davčnih (oprostitvev plačevanja davka na osebni dohodek za dobo petih let) in kreditnih olajšavah (beneficiranje obrestne mere, podaljšani odplačilni roki) investitorjem na teh območjih. Republiški organi so se zavezali k polovičnemu sofinanciranju razvojnih projektov in nudenju vse potrebne strokovne pomoči za izpeljavo teh projektov. Izjema so bili le infrastrukturni objekti, pomembni za gospodarski in socialni razvoj manj razvitih predelov. Tovrstne investicije, kot npr. v ceste, šole, vrtce in kulturne ustanove, pa so lahko šle na breme republiških sredstev. Za uresničevanje zakona je skrbela posebna komisija, ki so jo sestavljali predstavniki republiških izvršnih oblasti, razvitih in nerazvitih občin in gospodarske zbornice. Strokovne podlage in administrativna opravila so za komisijo opravljali na sekretariatu za finance. Zakon je pričel veljati v februarju 1971, izvršni svet pa je na začetku poletja na podlagi zakonsko predpisanih meril za manj razvite v Sloveniji razglasil področja občin Lenart, Lendava, Ljutomer, Murska Sobota, Ormož, Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah, Trebnje, Črnomelj, Gornja Radgona in Ptuj.²⁸ Ta seznam že na prvi pogled kaže, da prav velikega odmika od stanja pred drugo svetovno vojno ni bilo. Gospodarsko zaostajanje posameznih slovenskih področij, ki je bilo občutno že na prelomu iz 19. v 20. stoletje, se je kot trajnica ohranjalo še globoko v 20. stoletje.

²⁶ Ravno tam.

²⁷ Zakon o ukrepih za pospeševanje razvoja manj razvitih območij v SR Sloveniji. Uradni list SRS, št. 4/1971, str. 149-151

²⁸ Odlok o občinah, katerih območja se štejejo za manj razvita območja v SR Sloveniji. Uradni list SRS št. 23/1971, str. 771.

Od tedaj dalje je bila skrb za razvoj manj razvitih območij stalnica slovenskih razvojnih vizij, izrazito v načrtovanjih in predvidevanjih kratko in dolgoročne slovenske prihodnosti. Razvoj manj razvitih območij je bil tako vpet v širši sklop ukrepov regionalne politike, ki je vključevala tudi prvine policentričnega razvoja Slovenije. Sistematično naj bi krepili gospodarske in socialne funkcije regionalnih središč, ki naj bi jih povezovala široka mreža različnih prometnic, energetskih in telekomunikacijskih vodov, da bi bila omogočena nemotena komunikacija med njimi. Policentričnemu razvoju so podredili tudi načela urbanističnega planiranja in načrtovanje infrastrukturnih omrežij. Na ta način bi na ravni republike dobili funkcionalno enovit in zaokrožen urban sistem, ki bi brez ostrih rezov povezoval podeželje in mesta. Prostorsko tako zasnovana Slovenija bi šele omogočila bolj stvarne pogoje za preseganje medregionalnih razlik. Temeljna načela pospeševanja gospodarskega in socialnega razvoja nezadostno razvitih občin v Sloveniji pa so še naprej ostala v okvirih, ki jih je opredelil že zakon o pospeševanju manj razvitih območij v Sloveniji. V tem oziru pa velja izpostaviti nove poudarke, nerazviti naj ne bi vse stavili le na enostransko gospodarsko strukturo. V skrbi za dolgoročno stabilnejši razvoj naj bi enakomerno spodbujali investicije v industrijo, kmetijstvo in turizem. Vera v odredilno moč industrializacije je očitno v Sloveniji v začetku sedemdesetih let že krepko opešala. Nadalje so izpostavljali še pomen izobraževanja prebivalstva in njegovo prostorsko mobilnost, kar naj bi omogočilo razvito omrežje prometnic. Zanimivo je, da so za razvoj manj razvitih obmejnih predelov kot pomembno razvojno spodbudo predpostavljali obmejno ekonomsko sodelovanje s sosedi.²⁹

Navedeno priča, da se je slovenska oblast pridno učila. S pregledno zastavljenim sistemom je pokazala, da se je uspela izogniti jugoslovanskim skušnjavam prelivanja sredstev od razvitih k nerazvitim prek centraliziranih skladov. Rezultati tako koncipirane ekonomske in socialne politike so na dolgi rok vendarle imeli pozitivne rezultate. V primerjavi s slovenskim povprečjem je gospodarski razvoj, posebej pa še industrializacija, najhitreje napredoval na območjih, ki so v prejšnjih desetletjih stala ob strani: na Dolenjskem, Goriškem, Notranjskem, Pomurju in Spodnjem Posavju. Po zaslugi decentralizirane in razpršene industrializacije, ki je bila značilna za povojno obdobje, zlasti pa za sedemdeseta leta, je bil slovenski prostor glede na zmogljivosti in deleže prebivalstva brez večjih regionalnih razlik. Izenačevanje slovenskega prostora pa ni pomenilo, da je bil ta prostor povsem brez razlik. Ekonomsko-socialne razlike so obstajale še naprej, le kazati so se pričele na drugačen, očem bolj zakrit način - v učinkovitosti, v ustvarjenem družbenem proizvodu v celoti in na prebivalca, itd...³⁰ o čemer govori tabela 3 na primeru slovenskih statističnih regij.

Navkljub velikim prizadevanjem in tudi velikim uspehom pri relativnem ekonomskem izenačevanju slovenskega prostora pa so razlike vendarle ostale, in to precejšnje. Če za primer vzamemo samo Ljubljano kot slovensko gospodarsko, kulturno, izobraževalno in politično središče v primerjavi z ostalo Slovenijo, se razlike več kot očitno pokažejo. Razlike niso bile več utemeljene na klasičnih in

²⁹ Resolucija o dolgoročnem razvoju Socialistične republike Slovenije. Uradni list SRS št. 13/1972, str. 399-418 (410-411).

³⁰ Igor Vrišer: Razvoj industrije v Sloveniji. V: Geografski vestnik, XLVII, 1976, str. 29-43; isti, Industrializacija 1953-1981 v SR Sloveniji. V: Urejanje prostora 1, Ljubljana 1988, str. 49-59.

lahko merljivih pokazateljih, zelo pomembna postane gospodarska struktura, ki določa tudi ustvarjeni družbeni proizvod. In ravno na tej točki se pokaže vsa različnost Ljubljane in preostale Slovenije. Medtem ko je v Ljubljani v osemdesetih letih prejšnjega stoletja prevladovalo gospodarstvo z višjimi stopnjami dodane vrednosti, pa je v drugih predelih bila občutna prevlada tradicionalnih delovno intenzivnih industrijskih panog.³¹

Tabela 3: Regionalna razmestitev zaposlenih v industriji in ustvarjenega družbenega proizvoda v letu 1981³²

	Zaposleni	Družbeni proizvod	Delež prebivalstva	Koefficient industrializacije	
				A	B
Pomurska	5,1	4,5	6,9	13,70	29,38
Podravska	15,1	14,4	16,9	16,51	38,38
Koroška	3,8	3,9	3,7	18,83	48,31
Savinjska	14,7	14,4	12,9	21,01	50,06
Posavska	3,1	2,9	3,8	14,80	34,12
Dolenjska	6,0	5,0	5,2	21,35	43,19
Zasavska	3,5	3,2	2,5	26,39	58,86
Osrednjeslovenska	24,2	27,8	25,6	18,00	48,61
Gorenjska	12,5	12,9	9,5	24,39	61,39
Goriška	6,9	6,7	6,2	20,44	47,97
Kraška	2,4	2,2	3,1	14,10	31,90
Obalna	2,7	1,9	3,7	13,54	23,30
Slovenija	100%	100%	100%	18,46	44,87

A - število zaposlenih v industriji na 100 prebivalcev

B - ustvarjeni družbeni proizvod na prebivalca v industriji

Žarko Lazarević

THE GAP BETWEEN THE DEVELOPED AND THE NON-DEVELOPED - AN OBSTACLE TO
MODERNISATION OF YUGOSLAVIA?

S u m m a r y

From its beginning, Yugoslavia was a country of uneven development and therefore of wide regional disparities in the levels of economic and social development. The fact that the nations had very different past, belonged to different communities, traditions, cultures and civilisations provoked constant conflicts and disagreements between the nations from the very beginning of their common life in a new state. Looking at it from the historic perspective, it becomes obvious that the Yugoslav project of overcoming inter-regional disparities turned out to be unsuccessful. The main reason for this should be sought in different interests and economic structures which required entirely different economic and social policies. The government economic policy tried to achieve a balance by taking measures tailored to the average level of development in the country. And the fact that economic policy was tailored to the average level of development was the main source of discontent, and was reflected in feelings of being exploited in all parts of the country. In more developed republics, such a frustration was caused

³¹ Mihailović, Regionalna stvarnost Jugoslavije, str. 103-104.

³² Igor Vrišer, Razmestitev industrije v Jugoslaviji, str. 12.

by the outflow of funds either through the fiscal system or bypassing it through various funds and by consequent lagging behind in development not only compared to the national average but also compared to neighbouring countries. In the non-developed parts of Yugoslavia, the frustrations stemmed from lower level of economic and social development, limited economic structure and insufficient competitiveness on the internal and foreign markets.

1.01
338.12(497.17)"1945/1991"
Prejeto 25. 2. 2002

UDK

Novica Veljanovski*

Ekonomski položaj Makedonije v Jugoslaviji

IZVLEČEK

Vrsto desetletij, vse do konca druge svetovne vojne, je bila Makedonija na obrobju zanimanja jugoslovanske ekonomske politike. Po letu 1945 so se razmere spremenile, kot manj razvita republika je bila tudi Makedonija kot prejemnik sredstev vključena v prizadevanja za preseganje medregionalnih razlik v Jugoslaviji. Navkljub tavanju, nesporazumom, obtožbam, napačnim rešitvam in podobnemu, se je makedonsko gospodarstvo najbolj razvilo v obdobju 1971-1991. V splošnem pa velja zaključek, da je nezadostna gospodarska rast Makedonije v primerjavi z ostalimi jugoslovanskimi republikami rezultat ne samo objektivnih ampak tudi subjektivnih dejavnikov.

Ključne besede: Makedonija, Jugoslavija, ekonomski položaj, gospodarstvo

ABSTRACT

MACEDONIA'S ECONOMIC POSITION IN YUGOSLAVIA

For several decades up to the end of the second world war, Macedonia was neglected by the Yugoslav economic policy. After 1945 the situation changed and Macedonia as a less developed republic benefited from the funds aimed at overcoming interregional disparities in Yugoslavia. Despite numerous disagreements, accusations, wrong decisions and similar problems Macedonian economy bloomed the most in the period from 1971 to 1991. It can generally be concluded that insufficient economic growth of Macedonia compared to other republics of the former Yugoslavia was not only a result of objective but also of subjective factors.

Key words: Macedonia, Yugoslavia, economic position, economy

Ko gre za Makedonijo, se makedonsko zgodovino pisje ne odreka delov Makedonije v Grčiji in Bolgariji, delno pa tudi delov v Albaniji. Zgodovinska znanost preučuje Egejsko in Pirinsko Makedonijo skupaj z delom Vardarske Makedonije, ki se je 2. avgusta 1944 konstituiral kot federalna enota v okviru Demokratične Federativne Jugoslavije, kot se je ta takrat imenovala. Čeprav vsi znanstveni projekti vključujejo preučevanje teh delov,¹ se v prispevku ne bomo

* Dr., redni profesor, Institut za nacionalna istorija, MK-1000 Skopje, Grigor Prličev 3, e-mail: veljanovski@yahoo.com

¹ Ivan Katardžiev, Istorija na makedonskiot narod, t. 4. Makedonija medu Balkanskite i Vtorata

ukvarjali z njimi, ker so ostali v sestavi drugih držav. Preučevanje ekonomske zgodovine teh delov se nanaša na druge države, ne pa na Jugoslavijo, in to je razlog, da se z njimi ne bom podrobneje ukvarjal.

Ekonomska zgodovina Makedonije ni zadostno raziskana in se premalo preučuje. Eden od razlogov za to je brez dvoma dejstvo, da se je zgodovina Makedonije v glavnem ukvarjala s političnimi vprašanji oziroma s preučevanjem političnih bojev za nastanek makedonske države, nato s problemi makedonske manjšine v delih Makedonije, ki so ostali zunaj njenega ozemlja in z drugimi političnimi vprašanji, ki so imeli več ali manj nacionalne značilnosti. Kljub temu da obstajajo tudi drugi razlogi, ni mogoče najti pravega opravičila za zapostavljenost tega dela zgodovinopisja. V Makedoniji ni objavljena niti ena monografska študija, posvečena ekonomski zgodovini. V zgodovinskih delih je zgodovina gospodarskih gibanj precej obrobna. Ker ni mogoče podati bolj izčrpne sinteze, bom zgolj zabeležil nekaj temeljnih vprašanj in značilnosti ekonomskega položaja Makedonije v Jugoslaviji.

Do leta 1913, ko je bila Makedonija z drugo balkansko vojno razdeljena med Srbijo, Grčijo in Bolgarijo, je Makedonija bila del turškega cesarstva. Bila je zadnji del, ki se je osvobodil iz turške oblasti. Vendar pa je, kar zadeva ekonomska gibanja, celovitost makedonskega ozemlja omogočala boljše pogoje za razvoj gospodarstva, čeprav so fevdalni odnosi, ki jih je vzpostavila turška uprava, začeli resno ovirati procese gospodarske modernizacije, ki je potekala v zahodno-evropskih državah. Ugodnejši pogoji so bili posledica tega, da je morala Turčija ohranjati bolj homogeno ekonomsko strukturo. Poleg tega je v makedonskih mestih pod turško upravo delovalo nekaj konzulatov in drugih diplomatskih in trgovskih predstavništev evropskih držav. Tako je bilo na primer mesto Bitola bolj razvito od drugih mest v Makedoniji in je imelo močne gospodarske, predvsem pa trgovske dejavnosti. Veles, ki leži v zgornjem toku Vardarja, in je bil križišče cestnih in železniških prometnic, se je prav tako razvijal hitreje kot ostala mesta v Makedoniji.

Razdelitev Makedonije z Mirovno pogodbo v Bukarešti leta 1913² je popolnoma spremenila razmerja. Vsi trije deli razdeljene Makedonije so postali periferije treh držav - Srbije, Bolgarije in Grčije. Na drugi strani pa je del, ki je pripadel Grčiji, doživel drugačno usodo, saj je bil najbolj plodno področje današnje severne Grčije, z dostopom na Belo morje in z razvitim pristaniščem Solunom.

V obdobju, ko je bil del Vardarske Makedonije pod Srbijo in pozneje pod Kraljevino Jugoslavijo, je bil zaradi svoje lege na skrajnem jugu države precej odrezan in zato zapostavljen pri gospodarskih vlaganjih in razvoju. Na prste ene roke se lahko naštejejo objekti, ki jih je zgradila Kraljevina Jugoslavija. Prevladovalo je namreč mnenje, da je tam treba razvijati kmetijstvo, zato ni bilo dobičkonosne in akumulativne industrije. Nekaj malega je bilo investiranega v prehranske in predelovalne zmogljivosti, v tekstilno, usnjarsko, kemijsko, nič pa

svetska vojna (1912-1941). Institut za nacionalna istorija, Skopje, 2000, str. 1-572.

² S to pogodbo (28. 7-10. 8. 1913) je bila po Drugi balkanski vojni Makedonija razdeljena med Grčijo, Srbijo in Bolgarijo. Grčija je dobila 34.356 kvadratnih kilometrov oz. 51% ozemlja, Srbija 25.713 (39%), Bolgarija pa 6.798 kvadratnih kilometrov (9%) makedonskega ozemlja (Makedonski istoriski rečnik, Institut za nacionalna istorija, Skopje, 2000, str. 93).

v težko industrijo. Domači kapital, investiran v makedonsko gospodarstvo, ni imel dovolj moči in možnosti, da bi prerastel krajevne ali regijske meje, za tuji kapital pa je bila Makedonija tvegana. Po letu 1935, ko so se začela vlaganja tujih podjetij, se je stanje nekoliko izboljšalo.³

Med obema svetovnima vojnoma je bila Makedonija kot del tedanje Vardarske banovine v glavnem kmetijsko območje. Kar 75% prebivalstva se je ukvarjalo s kmetijstvom, v katerem je prevladovalo tradicionalno primitivno kmetovanje. Najpomembnejši kmetijski pridelki so bile žitne kulture in riž, od industrijskih pa tobak, mak, svila in bombaž. Velik del prebivalstva se je ukvarjal z živinorejo. Ekstenzivni pridelavi kmetijstva in živinoreje je zagotavljala konkurenčnost na tedanjem jugoslovanskem trgu cenejša delovna sila.

Pridelovanje tobaka je bilo najpomembnejša panoga, saj so bile z njo povezane trošarine, ki so polnile proračun države. Poleg vremenskih pogojev so na pridelavo tobaka vplivale tudi spremembe odkupnih cen. Tako je na primer leta 1923 znašala odkupna cena 22,3 dinarjev, leta 1933 pa je padla na samo 7 dinarjev. Ker se je s pridelavo tobaka ukvarjalo približno 13% prebivalstva Vardarske Makedonije, so taka nihanja cen v pozameznih obdobjih povzročala tudi politične probleme, ki so se manifestirali kot socialno in celo nacionalno vprašanje. Pridelovalci tobaka so menili, da gre pri tem za zlonameren odnos države zaradi njihovih nacionalnih čustev. Tako je Trgovsko-industrijska zbornica v Skopju 5. januarja 1934 ostro reagirala pri predsedniku jugoslovanske vlade z memorandumom, v katerem je zahtevala zvišanje cen in je temu vprašanju dala tudi politično konotacijo. Nezadovoljstvo zaradi gospodarskega položaja pridelovalcev tobaka se je znašlo leta 1938 tudi pred parlamentom Kraljevine Jugoslavije, vendar se stanje ni bistveno spremenilo.⁴ Podobno razmere so bile tudi pri drugih pridelkih. Značilna je bila predvsem pridelava maka oziroma opija. S to pridelavo se je ukvarjalo mnogo makedonskih družin. Namesto da bi se pridelava povečevala, se je zmanjševala zaradi uvajanja destimulativnih ukrepov. K temu je treba dodati tudi špekulantske in monopolske afere Jugoslovanskega zavoda za odkup maka. O tem je, denimo, pisal časopis "Naša reč", ki je razkrival mahinacije in zahteval, da se prepreči izkoriščanje makedonskega prebivalstva z monopolnimi proizvodi.⁵

Kar zadeva industrijsko proizvodnjo, sem že omenil, da se število industrijskih podjetij ni bistveno povečevalo. Njihov kapital je bil leta 1925 ocenjen na 48.600.000 dinarjev, za lahko industrijo in tehnično neopremljene industrijske objekte. Med 29 "okraj" jih kar 24 ni imelo niti enega industrijskega objekta. Njihovo število se je sicer povečalo četrtem desetletju, vendar največ pri mlinih, zmogljivostih za proizvodnjo piva in mila. Največji del industrijske proizvodnje je bil lociran v Skopju, 25% industrije je predstavljala živilska industrija, okoli 11% pa tekstilne industrije.⁶

Izgradnja železnice je bila na boljšem zaradi strateške povezave z Egejskim morjem. Tako je bila leta 1930 končana tudi proga Veles-Prilep-Bitola, s katero je

³ Nadežda Cvetkovska, Makedonija medu dve svetski vojni. "Zapoznajte ja Makedonija", Ina-Komerc, Skopje, 2001, str. 93.

⁴ Katardžiev, nav. delo, str. 167.

⁵ Nav. delo, str. 169.

⁶ Cvetkovska, nav. delo, str. 92.

bilo Bitola, že prej gospodarsko razvito mesto, končno povezana z železnico, ki se je nadaljevala proti Grčiji.

Kraljevina Jugoslavija ni preveč skrbela za razvoj Makedonije, ki je veliko pretrpela v času prve svetovne vojne. Raziskave gospodarskega razvoja Makedonije kažejo, da je od sredine četrtega desetletja dvajsetega stoletja do začetka druge svetovne vojne na Balkanu doživiljal vardarski del Makedonije težko gospodarsko krizo. Od leta 1935 do 1939 ni bilo zgrajeno niti eno industrijsko podjetje in je zato razvoj makedonskih mest precej stagniral. Delež registriranih tovarn v Makedoniji leta 1938 je znašal 2,98% vseh tovarn v Jugoslaviji.⁷

Znano je, da so potekale na območju Vardarske Makedonije glavne operacije makedonske (solunske) fronte. Srbski politik, pozneje kmetijski minister, Vasa Čubrilović, je leta 1939 povsem realno analiziral težko ekonomsko stanje Vardarske Makedonije in obtožil srbske oblasti za "brezbrižnost za razvoj gospodarskih pogojev v Makedoniji".⁸ Čubrilović se je zavzemal predvsem za razvoj živinoreje in kmetijstva nasploh v Makedoniji.

Med drugo svetovno vojno so Makedonijo okupirale Bolgarija, Nemčija in Italija. Italiji je pripadla Zahodna Makedonija, kjer so civilno oblast prevzeli Albanci. Nemci so investirali samo v rudnike, kjer so eksploatirali rudno bogastvo. Bolgari tega niso hoteli storiti, ker jim je bila Makedonija dana samo začasno, to je do konca vojne. Italijani in Bolgari so se "borili" za mejno črto in se prepirali o delitvi makedonskega ozemlja.⁹ Bolgarija je načrtovala, da bi z železnico povezala Vardarsko Makedonijo, ki jo je imela za bolgarsko, vendar so načrti živeli samo v razpravah bolgarskega parlamenta. Do konca vojne se gradnja proge ni začela.¹⁰

Makedonsko prebivalstvo v Zahodni Makedoniji, kjer je bila civilna oblast v rokah Albancev, je bilo predmet različnih pritiskov, katerih cilj je bilo njihovo izseljevanje proti vzhodu. V delih, ki so bili pod bolgarsko okupacijo, jih je sprejela Bolgarija kot "bolgarski narod". Dajala jim je pomoč, ki pa jo je v državnem proračunu Bolgarije vkalkulirala kot sredstva, vložena v Makedonijo. Treba je priznati, da si tudi sama Bolgarija ni bila povsem na jasnem, ali bo od Hitlerja dobila Makedonijo ali ne. V bolgarskem parlamentu je bilo vprašanje Makedonije in njene usode po vojni večkrat na dnevnem redu. Pojavljali so se tudi odpori bolgarskemu investiranju v Makedoniji do konca vojne.¹¹ Zaradi pritiska ZSSR in drugih antifašističnih držav v koaliciji se je Bolgarija pokušala nekajkrat izvleči iz vojne, vendar pri tem ni uspela.¹² Tako je druga svetovna vojna še bolj razdejala makedonsko gospodarstvo. Ob vojnemu uničevanju ni prišlo do izgradnje novih objektov, odnešeno je bilo še tisto, kar je nastalo pred vojno. Bolgarija je bila na Pariški mirovni konferenci 1946 leta oproščena plačila reparacij Jugoslaviji, da bi se izboljšali medsebojni odnosi.

Po koncu vojne, v kateri so bili uničeni tudi dotedanji industrijski obrati,

⁷ Arhiv Jugoslavije, Beograd, Razvitak industrije i industrijska politika u Staroj Jugoslaviji, Arhiv CK SKJ - 1945/1954, 1

⁸ Katardžiev, nav. delo, str. 173.

⁹ Ilčo Dimitrov, B'lgaro-italijanski političeskija odnošenija 1922-1943. Sofia, Galia, 1996, str. 342-369.

¹⁰ Novica Veljanovski, Makedonskoto prašanje vo bugarskiot parlament 1941-1944. Institut za nacionalna istorija, Matica Makedonska, Skopje 1996, str. 196-201.

¹¹ Ravno tam.

¹² Dimitrov, nav. delo, str. 364-368.

rudarske inštalacije in podobno, jih je morala Makedonija z lastnimi močmi in sredstvi obnoviti. Na začetku obnove dežele so bili rezultati precej dobri. Ljudje so bili v glavnem zadovoljni, ker je bila končno rojena nova makedonska država.¹³

Raziskovanja ekonomskega položaja LR Makedonije ni mogoče povsem izdvojiti od ostalih delov Jugoslavije. Nanjo je vpivala ista zakonska ureditev, vendar je bil njen izhodiščni položaj drugačen. V letih 1945-1991 je bil njen ekonomski položaj zelo odvisen tudi od političnih razmer v posameznih republikah, razmere v Makedoniji pa tudi niso bile najboljše.

V makedonskem razvoju lahko ločimo tri obdobja: obdobje administrativno-centralistične federacije (1945-1950), obdobje "samoupravne dezorientacije" (1951-1970) in obdobje "decentralizacije in razpada SFR Jugoslavije" (1971-1991).

V obdobju administrativno-centralističnega vodenja gospodarstva je Makedonija poleg obnove dežele namenila največjo pozornost razvoju kmetijstva. Nastanek glavnih in generalnih direktij kot podaljšane roke državnega lastništva ni prispeval k razvoju kompaktnega gospodarstva. Rezultati so bili doseženi v glavnem na področju kmetijske, tekstilne in predelovalne industrije. Obnova gospodarstva je povzročala močne pretrese. Sprememba lastniških razmerij z ekspropriacijo in agrarno reformo je povzročila številne konfliktna situacije, ki so onemogočale stabilen gospodarski razvoj.¹⁴ K temu je treba dodati še to, da se je prejšnja ekstenzivnost gospodarstva zaradi pomanjkanja investicij za nove objekte še naprej ohranjala.

Uresničevanje zveznega Zakona o agrarni reformi in kolonizaciji iz leta 1945 je povzročilo nezadovoljstvo tistih, ki jim je bila odvzeta zemlja. Veliko problemov je bilo tudi pri razdelitvi zemljiškega sklada. Razen tega se je poskušal večji del tega sklada zadržati v državni lasti. Prav tako niso bili majhni problemi v zvezi s kolonizacijo. Ljudje iz hribovskih vasi, ki so sodelovali v vojni, so pričakovali, da bodo izpolnjene obljube, ki so bile dane v času vojne, da bodo dobili zemljo in da bodo kolonizirani v plodnejših krajih. Bolgari so med vojno pregnali srbske koloniste, ki so se hoteli vrniti tja, od koder so bili pregnani. Makedonska vlada je prepovedala vrnitev srbskim kolonistom in nastali so politični problemi, ker je srbske koloniste podpirala Srbija, pa tudi federacija. Zato je bilo otežkočeno koloniziranje nekaj tisoč Makedoncev v Vojvodini, kar je bilo pozneje vendar uresničeno. Iz Makedonije se je v Vojvodino izselilo 1.678 družin z 10.354 člani.¹⁵

Na začetku državljanske vojne v Grčiji leta 1946 in pozneje je Makedonija sprejela več kot dvajset tisoč beguncev iz Grčije. Priskrbeti jim je morala zemljo in za njihove potrebe zgraditi stanovanja. Tudi to je precej vplivalo na makedonsko že tako šibko gospodarstvo v teh letih.

"Gibanje" v makedonskih vaseh je bilo posledica obveznega odkupa kmetijskih pridelkov, nekritično prevzetega in uveljavljanega ukrepa. Bili so primeri, ko so se

¹³ Lazar Lazarov, Opštestveno-ekonomskiot razvoj na NR Makedonija vo periodot na obnovata in industrijalizacijata (1944-1957). Institut za nacionalna istorija, Skopje, 1988, str. 89-94.

¹⁴ Violeta Ačkoska, Agrarno-sopstveničkite odnosi, promeni i procesi vo Makedonija 1944-1953. Institut za nacionalna istorija, Skopje, 1998, str. 162-238.

¹⁵ Ačkoska, Agrarno-sopstveničkite odnosi..., str. 206; Branislav Đurđev, Posleratno naseljavanje Vojvodine 1945-1981. Novi Sad, 1995, str. 87-93.

od kmetov zahtevali tržni presežki, čeprav sploh niso obstajali.¹⁶

Prehod na prvi petletni plan leta 1947 je dajal upanje za hitrejši razvoj gospodarstva, čeprav je bil usmerjen na elektrifikacijo in zelo malo na industrijske in prometne objekte.¹⁷

Gospodarske tokove po opravljeni agrarni reformi in kolonizaciji, kot tudi po Rezoluciji Informbiroja iz leta 1948, je vznemirila zelo nepopularna akcija za formiranje kmetijskih delovnih zadrug po primeru Sovjetske zveze. Makedonija je precej "disciplinirano" in v glavnem s prisilnimi ukrepi ustanovila več kot 800 kmetijskih delovnih zadrug, tudi tam, kjer sploh ni bilo pogojev za to.¹⁸ Do opuščanja te namere je prišlo v začetku petdesetih let, ko so rentabilnejše zadruge prerasle v kmetijska gospodarstva v družbeni lasti, druge pa so bile razpuščene, vendar ne brez posledic.

Za obdobje administrativnega upravljanja (1945-1953) so torej bili značilni naporji za stabiliziranje kmetijstva in za začetek oživljanja drugih gospodarskih panog s skromnimi sredstvi in z velikimi težavami.

Za gospodarski razvoj drugega, t.i. "samoupravnega obdobja" (1951-1970) je bilo značilno preveliko vpletanje Partije in državnih organov v gospodarske zadeve. Opravičilo za to naj bi bila potrebna stabilizacija samoupravljanja, kar je prispevalo k pogostim ustavnim spremembam, ki pa niso prinašale bistvenih sprememb v družbeno-ekonomskih odnosih.¹⁹ Za Makedonijo je bilo to še bolj značilno, ker so bili na vodilnih političnih in državnih položajih, kjer se je odločalo o gospodarstvu, udeleženci NOV (1941-1945) brez potrebnega znanja in nagnjeni k diletantskim potezam. V sedemdesetih letih so v Makedoniji začeli graditi kapitalne objekte, na primer železarno v Skopju, "Ohis", pozneje pa tudi "Feni" in druge objekte. Prav tako je bila prednostna tekstilna industrija in je takorekoč vsako mesto dobilo svojo tekstilno tovarno. Zgrajenih je bilo veliko t.i. "političnih objektov", niso izostale tudi zlorabe sredstev pri kapitalni izgradnji večjih objektov. O primeru porabe prevelikega zneska denarja za potovanja po državi in v tujino v času izgradnje skopske železarne so pisali vsi jugoslovanski časopisi kot o primeru neresnosti pri delu in je zato pri makedonskih voditeljih posredoval osebno Josip Broz-Tito.²⁰

Tretje obdobje ekonomskega razvoja, ki sem ga poimenoval "decentralizacija in razpad Jugoslavije", je za Makedonijo značilno po tem, da je z ustavnimi amandmaji in z Ustavo iz leta 1974 dobila večjo ekonomsko samostojnost. Vendar pa so občine to samostojnost zlorabile in zgrajeno je bilo veliko neproduktivnih objektov v krajih, v katerih so bili doma republiški funkcionarji. V to obdobje sodi tudi neracionalna uporaba sredstev jugoslovanskih skladov, namenjenih za nerazvite republike in SAP Kosovo. Namesto da bi prispevala k razvoju gospodarstva, so ta sredstva ustvarjala ekonomske parazite, ki so dodeljene kredite

¹⁶ Violeta Ačkoska, Zadolženiot odkup vo Makedonija 1945-1953. Institut za nacionalna istorija, Skopje, 1995, str. 90.

¹⁷ Lazarov, nav. delo, str. 223.

¹⁸ Ačkoska, Agrarno-sopstveničkite odnosi..., str. 264.

¹⁹ Kiro Hadži Vasilev, Šudbinite na socijalizmot. Matica makedonska, Skopje, 1999, str. 158.

²⁰ Tito je kritiziral makedonsko vodstvo, ki je načrtovalo izgradnjo dragih objektov, ki niso bili ekonomsko upravičeni, t.j. njihova ekonomska upravičenost ni bila znana, kar se je pokazalo kot točno na primeru skopske železarne in "Feni"-ja.

uporabljali za plače, ne pa za razvoj gospodarstva.

Makedonsko vodstvo, predvsem mlajše, ki je prišlo na oblast v sedemdesetih letih, je skušalo slediti primeru bolj razvitih republik, predvsem Slovenije, ki je veliko več pozornosti namenjala gospodarstvu kot politiki. To je bilo občutiti pri tretiranju ekonomskih vprašanj v kongresnem gradivu Zveze komunistov Makedonije. Čeprav je bilo v Makedoniji precej kritičnih pripomb na račun slovenskega "egoizma", je šele tedaj postalo jasno, da je Makedonija svoj razvoj med ostalim bazirala tudi na pomoči Slovenije. Slovenija je namreč absorbirala dober del kmetijskih pridelkov, Makedonija pa je dobivala kakovostne industrijske izdelke kovinske, lesne in druge industrije. Vlaganja Slovenije v sklade federacije, ki so se nato delili nerazvitim republikam, so bila največja.

Makedonija je največjo gospodarsko krizo doživela v sredini osemdesetih let. Kot tudi v nekaterih drugih republikah so se z "antiliberalističnim" udarom vrnili stari, "preverjeni" kadri iz NOV, ki so se bali izgube oblasti. Osmi kongres Zveze komunistov Makedonije leta 1982 je ocenil, da je "Zveza komunistov Makedonije opravila pomembno delo", vendar se je na koncu leta 1986 pojavila informacija, da se je število brezposelnih dvignilo na 141.147. Na čelu Zveze komunistov Makedonije je bil takrat Angel Čemerski, ki se je imel za ekonomista. Na čelo stranke je prišel z "antiliberalističnim udarom" in je tam ostal celih petnajst let. V gospodarstvu so na vodilna mesta prišli ljudje, ki nikoli niso delali v gospodarstvu. Ta podatek sam po sebi govori o načinu angažiranja komunistov v ekonomskih vprašanjih.

Omeniti moram enega najpomembnejših razlogov za ekonomsko zaostajanje Makedonije. To je bila njena narodnostna sestava. Demonstracije albanske narodne manjšine leta 1969 so imele politične in ekonomske posledice. Namesto v gospodarstvo je morala Makedonija vlagati v varnostno strukturo, da bi preprečila bodoče nemire. V letih, ki so sledila se je več gradilo na območjih, kjer je bilo albansko prebivalstvo številnejše (Tetovo, Gostivar, Debar, Kumanovo). Vendar se na teh območjih zaradi nekontroliranega prirastka prebivalstva brezposelnost ni zmanjševala. V Tetovu, na primer, je bilo zgrajenih deset tovarn, pa tudi nekajkrat več osnovnih in srednjih šol za otroke albanske manjšine, kar kaže drugo dimenzijo makedonske realnosti.²¹

Vseeno lahko zaključim, da se je kljub tavanju, nesporazumom, obtožbam, napačnim rešitvam in podobnemu makedonsko gospodarstvo najbolj razvilo v obdobju 1971-1991. K temu je prispevalo več dejavnikov, najbolj pa decentralizacija in liberalnejši pristop k uvajanju nekaterih elementov tržne ekonomije. Nastal je širši tržni prostor, ki je lahko absorbiral makedonske izdelke, predvsem izdelke kmetijske, tekstilne in usnjarske industrije. Seveda je k temu pripomogel tudi izvoz v vzhodnoevropske in tudi v afriške dežele.

Ob kompleksu nerešenih sistemskih vprašanj v SFR Jugoslaviji, tradicionalni gospodarski zaostalosti Makedonije v preteklosti, nezadostni ekonomski in drugi izobraženosti ter nenehni politični napetosti v mednacionalnih odnosih že od 1945. leta, predvsem v odnosih z albansko narodnostno manjšino, lahko zaključim, da je nezadostna gospodarska rast v primerjavi z ostalimi jugoslovanskimi republikami rezultat ne samo objektivnih ampak tudi subjektivnih

²¹ Državen arhiv Republike Makedonije, fond CK ZKM, 1.427.170.12/281-294

dejavnikov.

Novica Veljanovski

MACEDONIA'S ECONOMIC POSITION IN YUGOSLAVIA

S u m m a r y

In the period when the part of the Vardar Macedonia belonged to Serbia and later on to the Kingdom of Yugoslavia, it was - because of its distant location - rather cut off and therefore neglected as regards economic investment and development. The facilities constructed at the times of the Kingdom of Yugoslavia can be counted on the fingers of one hand. Since it was generally believed at that time that predominantly agriculture should be promoted in that area, no profit-making or accumulative industry was developed. There were some investments in food and processing industry, textile, leather, chemical industry, whereas heavy industry was completely neglected. Domestic capital which was invested in the Macedonian economy was too scarce to reach beyond the local or regional borders, whereas Macedonia was too risky for foreign capital. The situation improved slightly after 1935, with the emergence of foreign investment of enterprises.

After the second world war, Macedonian economy - despite numerous disagreements, accusations, wrong decisions and similar problems - bloomed the most in the period from 1971 to 1991. Several factors contributed to this, most of all decentralisation and more liberal approach to introducing some elements of market economy. Market area expanded and was, in turn, able to absorb Macedonian products, in particular agricultural, textile and leather products. In addition, exports to eastern-European and also African countries contributed to an improvement.

Taking into account numerous unsolved issues within the SFR Yugoslavia, traditional economic underdevelopment of Macedonia in the past, insufficient economic and other education and constant political tensions among the nations since 1945, notably with the Albanian minority, it can be concluded that insufficient economic growth compared to other republics of the former Yugoslavia was not only a result of objective but also of subjective factors.

1.01
Prejeto 25. 3. 2002

UDK 338.1(497.4)"1918/1991"

Neven Borak*

Slovenija kot najbolj razviti del Jugoslavije

IZVLEČEK

Avtor analizira položaj Slovenije v Jugoslaviji z analizo nekaterih statističnih kazalcev in z izračunavanjem konvergenčnih meril, ki jih ponuja sodobna teorija gospodarske rasti. Ugotavlja, da se je razlika med Slovenijo in drugimi deli nekdanje Jugoslavije ves čas povečevala.

Ključne besede: Slovenija, Jugoslavija, konvergenca

ABSTRACT

SLOVENIA AS THE MOST DEVELOPED PART OF YUGOSLAVIA

The author of the paper analyses Slovenia's position within Yugoslavia by using some statistical indicators and by calculating convergence criteria available in the modern theory of economic growth. The author concludes that the difference between Slovenia and other parts of the former Yugoslavia was constantly increasing.

Key words: Slovenia, Yugoslavia, convergence

Uvod

Jugoslavija je bila konglomerat številnih narodov, treh velikih religij, z velikimi socialno-ekonomskimi razlikami in neenakostmi in po letu 1974 tudi država z edinstvenim državnim ustrojem. Prehodila je pot od unitarne države, v kateri so bile pogoste ocene, da ima en narod hegemonijo nad drugimi, do države, sestavljene iz osmih federalnih enot, pri oblikovanju katerih je bila težnja preprečiti možnost hegemonije. Iz tabele 1 vidimo tipično značilnost te nekdanje države, ki se ponavlja tudi v številnih drugih kazalcih: narodnostna homogenost nekdanjih federalnih enot pada, ko gremo od severozahoda proti jugovzhodu: po popisu iz leta 1981 so 90,5% prebivalstva Slovenije sestavljali Slovenci; 75% prebivalstva

* Ddr., docent, Agencija za trg vrednostnih papirjev, Poljanski nasip 6, SI-1000 Ljubljana, e-mail: neven.borak@guest.arnes.si

Hrvaške so sestavljali Hrvati, 66,4% prebivalstva Srbije (z Vojvodino in Kosovom vred) so sestavljali Srbi, 67% prebivalstva Makedonije so sestavljali Makedonci, 68,5% prebivalstva Črne gore so bili Črnogorci. V Bosni in Hercegovini je bilo najštevilčnejše prebivalstvo muslimansko, ki pa je pomenilo le 39,5% vsega prebivalstva. Drugo najštevilčnejše prebivalstvo je bilo srbsko z 32%, tretje pa hrvaško z 18,4%. Leta 1985 je bil po oceni OECD jugoslovanski bruto domači proizvod na prebivalca, izračunan po pariteti kupne moči, na ravni Turčije¹. Kosovo, najmanj razviti del Jugoslavije, je bilo na ravni Pakistana. Najrazvitejši del, Slovenija, pa je bil na ravni Španije in Nove Zelandije. Vojvodina in Hrvaška sta se približali Grčiji in Portugalski. Bosna in Hercegovina in Makedonija sta se primerjali s Tajsko in Mehiko, Srbija pa s Turčijo. Ob vsej tej raznolikosti zlahka razumemo, da so državo v času njenega razpadanja upravičeno primerjali s tigrovo kožo: bolj se je nekdo premikal vzdolž njene osi, večjo raznolikost je odkrival.

Tabela 1: Narodnostna sestava Jugoslavije in federalnih enot, 1981 (v %)

	Srbi	Hrvati	Muslimani	Slovenci	Albanci	Makedonci	Črnogorci	Drugi	Skupaj
Slovenija	2.2	3.0	0.7	90.5	0.1	0.2	0.2	3.2	100.0
Hrvaška	11.6	75.1	0.5	0.5	0.1	0.1	0.2	11.8	100.0
Srbija (skupaj)	66.4	1.6	2.3	0.1	14.0	0.5	1.6	13.5	100.0
ožja Srbija	85.4	0.6	2.7	0.1	1.3	0.5	1.4	8.1	100.0
Kosovo	13.3	0.6	3.7	0.0	77.5	0.1	0.2	3.2	100.0
Vojvodina	54.5	5.4	0.2	0.1	0.2	0.9	2.1	36.3	100.0
Črna gora	3.3	1.2	13.4	0.2	6.5	0.2	68.5	6.8	100.0
Bosna in Hercegovina	32.0	18.4	39.5	0.1	0.1	0.1	0.3	9.5	100.0
Makedonija	2.4	0.2	2.1	0.1	19.7	67.0	0.3	8.4	100.0
Jugoslavija	36.3	19.7	8.9	7.8	7.7	6.0	2.6	10.9	100.0

Vir: Statistički godišnjak Jugoslavije 1991, Beograd, 1991.

Obdobje kraljevine

Brez večjih ugovorov lahko soglašamo z ocenami mnogih raziskovalcev jugoslovanske stvarnosti, ki pravijo, da so regionalne ekonomske razlike ustrezale klasični delitvi sever-jug. J. K. Galbraith npr. v poročilu z namišljenega potovanja iz leta 1880 po vzhodni Evropi, ki je zajelo tudi predele poznejše Jugoslavije, in ponovljenega potovanja sto let pozneje ugotavlja, da se razlike znotraj države niso zmanjšale. Komunizem je po Galbraithu nedvomno izboljšal socialne in gospodarske razmere v absolutnih merilih, ni pa uspel zmanjšati relativnega zaostajanja teh držav za njihovimi zahodnimi in severnimi sosedi. Menil je tudi, da je za razumevanje jugoslovanske stvarnosti mnogo bolj uporabno vedenje o tem, kdo je kje bil pred nastankom Jugoslavije, kot pa povojna pripadnost komunizmu.² Severna

¹ Regional Disparities and Developments in the Republics of Yugoslavia, Paris, OECD, 1992.

² J. K. Galbraith: The Nature of Mass Poverty. Harmondsworth, The Penguin Books, 1980, str. 17-18.

in severozahodna področja, ki so bila v sestavi avstro-ogrske monarhije, so doživela določen industrijski razvoj, njihove gospodarske in socialne razmere so se spreminjale, kljub temu da so bile na obrobju srednje Evrope in kljub časovni zakasnitvi. Ob vstopu v prvo Jugoslavijo so bila gospodarsko bolj razvita od območij južno od Save in Donave, ki so pred tem bila v senci stagnacije turškega cesarstva in so se otepala naturalnega gospodarstva in šele čakala prve vplive industrializacije. Že na samem začetku skupne države, v dvajsetih letih, je na območja severno od Save in Donave (Slovenija, Hrvaška in Vojvodina) odpadlo okoli 64% industrije, 85% bančnega kapitala in več kot 67% vrednosti kmetijske proizvodnje. Od kmetijstva je bilo odvisno 66% prebivalstva, za razliko od 80% v Bosni in Hercegovini, Makedoniji, Črni gori in na Kosovu.³ Slovenija je stopila v industrializacijo pred drugimi in tam so se vplivi srednje Evrope najhitreje odrazili v napredku industrije, kmetijstva, prometnih zvez in izobraževanju. Njen razvoj je najmanj odstopal od strukture razvoja drugih srednjeevropskih držav. Hrvaška je bila pozneje pritegnjena v te procese, pa tudi manj intenzivno, zato je po deležu industrije in prometnih zvezah zaostajala za Slovenijo. Prehitevala pa je Vojvodino, v kateri je kmetijstvo predstavljalo mnogo večji delež celotne proizvodnje. Različnost v območjih južno od Save in Donave pa je bila mnogo večja. Srbija je pridobila in okrepila svojo neodvisnost na stičišču dveh stoletij, prvi koraki v smeri industrializacije Bosne in Hercegovine in izgradnje prometnic pa so se zgodili v času avstro-ogrske okupacije. Makedonijo, Črno goro in Kosovo pa je ta razvoj skorajda v celoti obšel.

V kraljevini se relativne razmere niso spremenile. Razvoj se je omejil na območja, ki so že imela prednosti, izognil pa se je območjem, kjer sta prevladovali primarna proizvodnja in na pol naturalna proizvodnja. Zaščita domače industrije in izpostavljenost kmetijstva mednarodnim gibanjem cen so poglobljali prepad med bolj različnimi deli države. Stagnacija je bila najbolj vidna v Makedoniji, Črni gori in na Kosovu, kjer je celotni prirast prebivalstva ostajal privezan za kmetijstvo. Podatki iz popisa industrije Jugoslavije za obdobje 1918-1938 so pokazali (tabela 2), da je bila ob splošni nerazvitosti industrije njena ozemeljska razporejenost zelo neenakomerna. Od 1193 predelovalnih industrijskih podjetij, zgrajenih v tem obdobju, jih je 16,3% odpadlo na nerazvita območja. Slovenija je imela 403 tovarne oziroma 18,4% vseh, ob 8,2-odstotnem deležu prebivalstva. Hrvaška je imela 635 tovarn ali 29% ob 24,1-odstotnem deležu prebivalstva. Vojvodina brez Srema je imela 390 podjetij oziroma 17,8% in 12,5% prebivalstva. V Srbiji v mejah pred 1912. letom so našli 430 podjetij oziroma 19,5% ob 24,2% prebivalstva. Polovica angažiranega kapitala je bila v Sloveniji in na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Črni gori, Makedoniji in na Kosovu pa čez 10%. Slovenija se je razvijala 2,8-krat hitreje od Srbije brez Vojvodine in več kot 4-krat hitreje od nerazvitih območij. Hrvaška se je razvijala 1,9-krat hitreje od Srbije brez Vojvodine in 3,5-krat hitreje od nerazvitih. Industrializacija, ki je zajela ožjo Srbijo in Bosno in Hercegovino, je bila v pretežni meri vezana na razvoj rudarstva in topilnic, pa še ta je bila 90-odstotno financirana s tujim kapitalom.

³ Nikola Čobeljić: Privreda Jugoslavije. Rast, struktura i funkcionisanje. Knjiga druga. Beograd, Savremena administracija, 1975, str. 281.

Tabela 2: Tovarne, kapital, delovna mesta in pogon po zgodovinskih območjih

	Ustanovljene v obdobju				
	Do 1918	1919-1928	1929-1938	Brez podatkov	Skupaj
Slovenija					
Število tovarn	453	264	139	56	912
Kapital v 000 dinarjev	1,398.513	660.793	137.037	8.595	2,204.932
Delovna mesta	32.615	24.301	7.415	201	64.472
Pogon v KM	90.108	74.830	6.845	975	172.858
Hrvaška in Slavonija					
Število tovarn	478	383	252	68	1.181
Kapital v 000 dinarjev	1,646.724	1,004.895	383.264	31.264	3,066.407
Delovna mesta	36.813	32.975	16.072	320	86.180
Pogon v KM	115.250	35.124	14.855	2.103	167.332
Dalmacija					
Število tovarn	70	49	48	13	180
Kapital v 000 dinarjev	798.103	88.347	140.790	67.445	1,094.685
Delovna mesta	5.826	1.644	3.460	426	11.356
Pogon v KM	146.385	2.227	4.709	26.066	179.387
Bosna in Hercegovina					
Število tovarn	145	84	45	25	299
Kapital v 000 dinarjev	885.607	153.455	85.389	74.584	1,199.036
Delovna mesta	20.074	6.611	3.721	752	31.158
Pogon v KM	57.320	6.098	3.979	26.480	93.877
Vojvodina (brez Srema)					
Število tovarn	406	192	198	22	818
Kapital v 000 dinarjev	1,060.663	284.545	157.735	62.310	1,565.253
Delovna mesta	27.622	11.685	8.451	675	48.406
Pogon v KM	66.700	12.730	16.147	576	96.153
Srbija (pred letom 1912)					
Število tovarn	249	241	187	41	718
Kapital v 000 dinarjev	1,825.258	582.311	432.991	12.840	2,853.400
Delovna mesta	29.067	17.859	7.803	296	55.025
Pogon v KM	66.427	21.751	57.552	776	146.506
Južna Srbija					
Število tovarn	22	42	57	6	127
Kapital v 000 dinarjev	29.937	130.970	83.633	450	244.990
Delovna mesta	686	1.138	1.892	8	3.724
Pogon v KM	1.377	6.330	5.799	16	13.522
Črna gora					
Število tovarn	8	7	5	2	22
Kapital v 000 dinarjev	29.665	6.553	2.220	—	24.896
Delovna mesta	168	22	102	—	292
Pogon v KM	615	685	220	—	1.520

Vir: Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih pred-

uzeća, Beograd, Izdanje Ministarstva trgovine, 1941, str. 73.

Vprašanje, na katerega gospodarski zgodovinarji iščejo odgovore, se glasi: kakšen je bil položaj posameznih zgodovinskih pokrajin v avstro-ogrski monarhiji, v Kraljevini Jugoslaviji in v socialistični Jugoslaviji? Natančnega odgovora ni, na voljo je le nekaj ocen. Rudolf Bičanić navaja, da je ob nastanku Kraljevina Jugoslavija imela narodni dohodek okoli 3000 dinarjev po cenah leta 1938, avstrijski del monarhije 5200 dinarjev, madžarski pa 4400 dinarjev.⁴ Nova jugoslovanska država je imela 56% avstrijskega ali 68% madžarskega narodnega dohodka. Ameriški gospodarski zgodovinar David F. Good je ocenil, da je Kranjska leta 1910 s 1267 mednarodnih dolarjev iz leta 1980 dosegla 94% bruto domačega proizvoda avstrijskega dela monarhije in 125% madžarskega dela.⁵ Po istem viru je Hrvaška-Slavonija dosegla 55% bruto domačega proizvoda Kranjske, 52% avstrijskega dela monarhije in 69% madžarskega dela monarhije. Njegov drugi preračun za države naslednice monarhije kaže, da je Slovenija istega leta dosegla 63% bruto domačega proizvoda Avstrije, 76% Češkoslovaške in 91% Madžarske, Hrvaška pa 43% avstrijskega proizvoda, 53% češkoslovaškega proizvoda in 63% madžarskega.

Žal za obdobje kraljevine ni podobnih podatkov, ki bi omogočali take primerjave. Sama kraljevina je objavila statistične izračune narodnega dohodka za leta 1926 in 1931-1938, za celotno državo in po gospodarskih področjih. Izračunov po upravnih in zgodovinskih regijah ni bilo. Iz prvega jugoslovanskega in slovenskega povojnega petletnega plana je razbrati, da je leta 1939 znašal jugoslovanski narodni dohodek na prebivalca 8.464 dinarjev po cenah leta 1946, slovenski narodni dohodek tega leta je znašal 12,1% jugoslovanskega, na prebivalca pa 13.153 dinarjev.⁶ Jugoslovanskega je presegal za 55%. Hrvaški ekonomist Ivo Vinski je ocenil povprečni letni narodni dohodek Hrvaške za obdobje 1919-1940 v znesku 11370 dinarjev po cenah leta 1938.⁷ Če ta izračun primerjamo z rekonstrukcijo jugoslovanskega narodnega dohodka za obdobje 1923-1939, ki jo je opravil srbski ekonomist Stevan Stajić po tekočih in stalnih cenah leta 1938,⁸ potem dobimo povprečen 27-odstotni delež hrvaškega narodnega dohodka v jugoslovanskem.

Obdobje socializma

Po drugi svetovni vojni so izmerjene razlike kazale 3-krat večji narodni dohodek na prebivalca v Sloveniji od tistega na Kosovu, 2,8-krat večji od makedonskega, 2,4-krat večji od črnogorskega. Razlike v dohodku industrije so bile še večje: slovenski je bil 8-krat večji od črnogorskega, 7-krat večji od makedonskega

⁴ Ivo Bičanić: *Economic Policy of Socialist Yugoslavia*. Cambridge, Cambridge University Press, 1973, str. 3.

⁵ David F. Good: *The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870-1940*. V: *The Journal of Economic History*, Vol. 54, December 1994, No. 4, str. 869-891.

⁶ Zakon o petletnem planu za razvoj narodnega gospodarstva FLRJ 1947-1951 in zakoni o petletnih planih za razvoj narodnega gospodarstva ljudskih republik Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne in Hercegovine, Makedonije in Črne gore, 1947.

⁷ Ivo Vinski: *Nacionalni dohodak i fiksni fondovi na području Jugoslavije 1909-1959*. V: *Ekonomski pregled*, God. XI, broj 11-12, 1959, str. 832-862.

⁸ Stevan Stajić: *Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923-1939 u stalnim i terkućim cenama*. V: Beograd, Ekonomski institut NR Srbije, 1959.

in 3,3-krat večji od bosansko-hercegovega: "Dejstvo, da je nerazviti del Jugoslavije po velikosti ozemlja in številu prebivalstva približno enak velik kot relativno bolj razviti, je kazalo izrazito dvojno naravo jugoslovanskega gospodarstva. Kot rezultat preteklega razvoja sta se oblikovala dva različna tipa gospodarstva. Severna, bolj razvita območja so bila na prehodu iz agrarne v industrijsko strukturo, z ustvarjenimi temeljnimi pogoji za industrializacijo, preostali deli pa so bili pretežno kmetijska območja z malo industrije in brez prave industrijske tradicije. Obe območji je delila cela zgodovinska etapa razvoja".⁹ Tudi sicer je bila splošna raven razvitosti cele države nizka, z narodnim dohodkom na prebivalca, ocenjenim na 200 ameriških dolarjev, in tremi četrtinami kmečkega prebivalstva.

Leta 1954 je bila objavljena primerjava vrednosti vseh zgrajenih objektov oziroma osnovnih sredstev med jugoslovanskimi republikami do leta 1920, med leti 1921-1944 in v letih 1945-1952.¹⁰ Po tej analizi je bilo po drugi svetovni vojni do 1952. leta v primerjavi s celotnim opazovanim obdobjem največ novih objektov zgrajenih v Makedoniji (61,4%), Bosni in Hercegovini (53,3%) in Črni gori (49,1%). V Hrvaški je odpadlo na obdobje od konca vojne do 1952. leta 36,4% vseh zgrajenih objektov, v Srbiji 34% in v Sloveniji 28,9%. Do leta 1920 je bilo v Sloveniji 25,2%, med leti 1921-1944 pa 45,9% vseh do leta 1952 zgrajenih osnovnih sredstev.¹¹

V ekonomskih raziskavah se raziskovalci pogosto spoprijemajo s vprašanjem, ali revne države oziroma regije znotraj države rastejo hitreje od razvitih držav in regij ali ne, in jih tako dohitevajo ter zmanjšujejo razlike. Čeprav nekatere ekonomske teorije napovedujejo konvergenco, obstoječa empirična evidenca poraja dvome v njen obstoj. Ekonomisti že dolgo poznajo obstoj in vztrajnost regionalnih razlik na vseh ravneh gospodarske razvitosti. Ne preseneča jih, da se absolutne razlike celo povečujejo. Jugoslovanska izkušnja prav tako ne podpira hipoteze o konvergenci ali zblíževanju. Prvi tuji izračun, ki je vključil tudi Jugoslavijo, jo je na podlagi ocen za 1956., 1959. in 1960. leto uvrstil med države z naraščajočimi razlikami, merjenimi z družbenim proizvodom na prebivalca.¹² Pravzaprav v preteklosti ni bilo raziskovalca, ki ni poročal o vztrajnosti relativnih in absolutnih razlik ali celo njihovega večanja. Slika 1 prikazuje rezultate ponovitve izračunov po Williamsonovi metodi, tokrat raztegnjene na obdobje 1952-1990, z vrisanimi vrednostmi treh koeficientov variacije.¹³ Razlaga je enostavna: višje vrednosti vrisanih koeficientov kažejo večjo neenakost. Slika potrjuje Williamsonovo napoved, saj vrisane krivulje koeficientov kažejo na večanje razlik.

⁹ Čobeljić, nav. delo, str. 283.

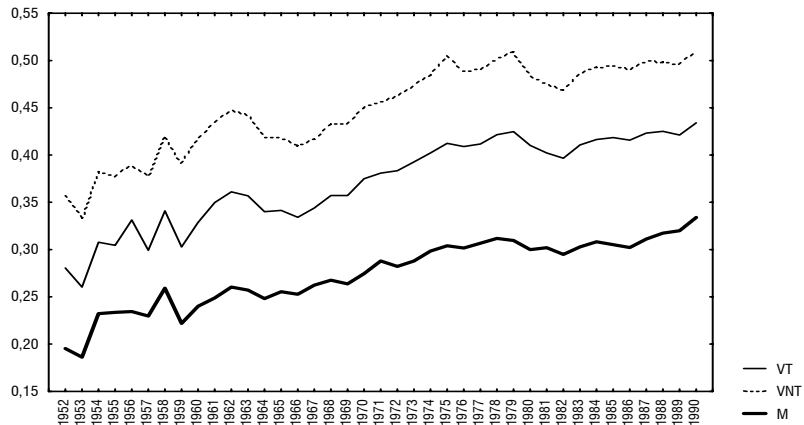
¹⁰ Sustizanje. V: Ekonomska politika, br. 131, 15. septembar 1954, str. 781-782.

¹¹ Nav. delo, str. 782.

¹² Jeffrey G. Williamson: Regional Inequality and the Process of National Development, V: Economic Development and Cultural Change, Vol. XIII, No. 4, Part II, July, 1965, str. 17.

¹³ Koeficient M meri razpršenost absolutnih odklonov družbenega proizvoda na prebivalca v stalnih cenah leta 1972 republik in pokrajin od povprečnega jugoslovanskega, tehtano z deležem prebivalstva republik in pokrajin v celotnem jugoslovanskem prebivalstvu; koeficient VT meri razpršenost kvadratov odklonov tega kazalnika, prav tako tehtano z deležem prebivalstva republik in pokrajin v celotnem jugoslovanskem prebivalstvu, koeficient VNT pa isto razpršenost, vendar brez tehtanja s kakšnim drugim kazalnikom.

Slika 1: Koeficienti variacije družbenega proizvoda na prebivalca republik in pokrajin

V teoriji gospodarske rasti in razvoja prevladujeta danes dva koncepta konvergence.¹⁴ Prvi koncept je β -konvergenca. Predpostavlja, da konvergenca obstaja, če revnejša država ali regija znotraj države narašča hitreje od bogate, merjeno s kazalnikom bruto domačega proizvoda ali dohodka na prebivalca. Drugi koncept je σ -konvergenca. Meri odstopanja izbranega statističnega kazalca med opazovanimi enotami znotraj enega leta. Po tem konceptu obstaja konvergenca, če se odstopanje v času zmanjšuje. Med obema kazalcema obstaja zveza: β -konvergenca (revnejši raste hitreje od bogatega) ustvarja σ -konvergenco (zmanjšanje razpršenosti med revnimi in bogatimi). Predpostavljena zveza ne izključuje začasnega povečanja razpršenosti, to je zmanjšanja σ -konvergenca. Ocene, narejene za Jugoslavijo in njene federalne enote, kažejo, da konvergenca ni bilo, oziroma da je celo delovala divergenca: razlike so se povečevale, revni so ostajali revni.¹⁵ To je veljalo za vseh osem federalnih enot, za sedem (brez Kosova), in tudi za štiri federalne enote (BiH, Črno goro, ožjo Srbijo Makedonijo).

Na sliki 2 je vrisana odvisnost povprečne stopnje rasti družbenega proizvoda na prebivalca v obdobju 1953-1990 od njegove začetne velikosti v letu 1952. Če bi obstajala β -konvergenca, potem bi vrisana črta morala ležati drugače: padati bi morala od severozahoda proti jugovzhodu. Položaj črte kaže, da so razlike naraščale.

Gibanje σ -konvergenca je prikazano na sliki 3.¹⁶ Na sliki so vrisane tri krivulje.

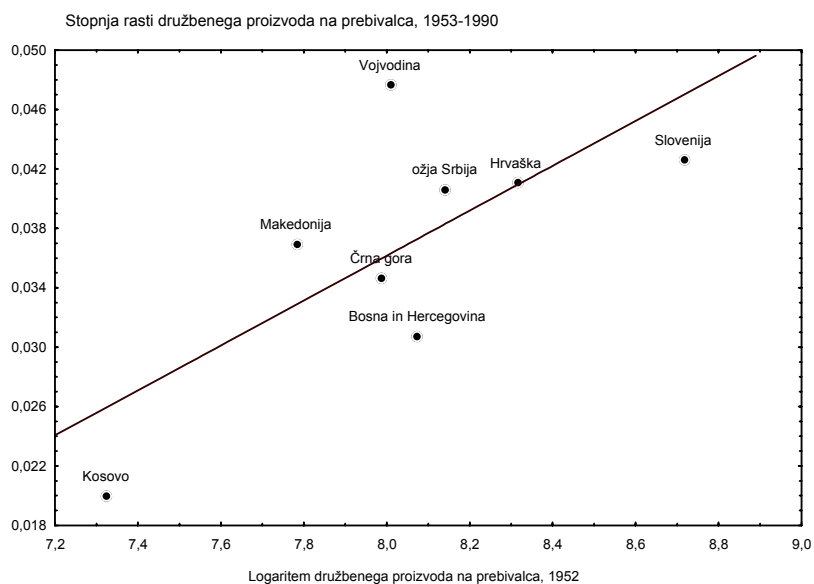
¹⁴ R. Barro in X. Sala-I-Martin: *Economic Growth*. New York, McGraw-Hill, Inc., 1995, str. 25-32.

¹⁵ Neven Borak: "Economic background to national conflicts in Yugoslavia". V: *Economic Change and the National Question in Twentieth-century Europe*, Edited by Alice Teichova, Herbert Matis and Jaroslav Pátek, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, str. 310-337.

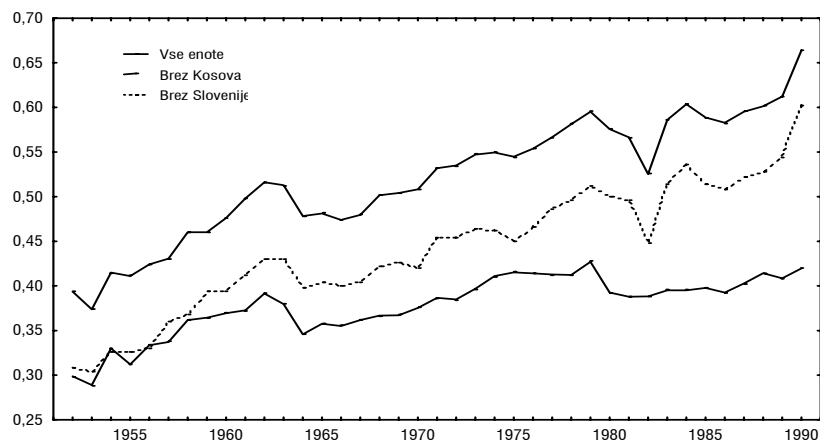
¹⁶ To merilo je pravzaprav standardni odklon logaritma družbenega proizvoda na prebivalca v

Ena kaže gibanje σ za vseh osem jugoslovanskih federalnih enot. Druga kaže njeno gibanje za sedem enot brez Kosova, tretja pa gibanje za sedem enot brez Slovenije. Tudi ta slika lepo pokaže, da je v opazovanem obdobju prisotna močna divergenca in ne konvergenca. Iz slike tudi vidimo nekaj obdobjij s kratkoročnim zmanjševanjem razlik, ki pa niso zadoščala za obračanje trenda vztrajnega naraščanja razlik.

Slika 2: β -konvergence družbenega proizvoda, 1953-1990

Slika 3: σ -divergenca družbenega proizvoda na prebivalca

V tabeli 3 so zbrani osnovni kazalci razvitosti jugoslovanskih federalnih enot, v tabeli 4 pa so ti kazalci preračunani na slovensko povprečje. Pred razpadom

enem letu.

države so Bosna in Hercegovina, Črna gora in Makedonija dosegle raven družbenega proizvoda na prebivalca, na kateri je bila Slovenija med leti 1955 in 1960, ožja Srbija in Vojvodina pa raven, ki jo je Slovenija imela med leti 1965 in 1970. Pri osnovnih sredstvih na delovno sposobno prebivalstvo so se razlike med Slovenijo in drugimi še najhitreje zmanjševale. Tako so leta 1989 dosegle Bosna in Hercegovina, Makedonija in ožja Srbija raven, ki jo je imela Slovenija med leti 1965 in 70, Vojvodina in Črna gora pa sta dosegli raven Slovenije leta 1975, Hrvaška pa raven Slovenije med leti 1980 in 1985.

Veliko zaostajanje vseh drugih za Slovenijo je bilo tudi pri številu zaposlenih v družbenem sektorju na 1000 delovno sposobnih prebivalcev. Leta 1990 so bile Bosna in Hercegovina, Črna gora in Makedonija na ravni Slovenije v letih 1955-1960, ožja Srbija, Vojvodina in Hrvaška pa na ravni Slovenije v letih 1960-1965.

Po družbenem proizvodu na prebivalca so se torej druge federalne enote oddaljevale od Slovenije, njihovo zaostajanje za Slovenijo pri osnovnih sredstvih in številu zaposlenih pa se je zmanjševalo. Oddaljevanje od Slovenije je bilo najhitreje in največje pri stopnji brezposelnosti.

Tabela 3: Osnovni kazalci razvitosti federalnih enot

	SFRJ	BiH	ČG	H	M	SLO	OS	K	V
Družbeni proizvod na prebivalca (v 000 din, cene 1972)									
1952	3,36	3,21	2,94	4,07	2,4	6,10	3,42	1,56	3,00
1955	4,63	3,85	3,57	5,67	3,27	8,09	4,20	1,97	4,33
1960	6,43	4,89	4,22	7,68	4,11	11,61	6,20	2,40	6,93
1965	8,50	6,09	6,47	10,26	5,67	15,60	8,17	3,10	9,54
1970	10,92	7,38	8,34	13,72	7,64	21,15	10,45	3,76	11,56
1975	14,10	9,31	9,62	17,63	9,68	28,71	13,53	4,63	16,18
1980	17,76	11,72	14,03	22,51	11,95	35,23	17,45	5,01	20,03
1985	17,72	12,43	13,75	22,37	11,54	35,56	17,52	4,85	20,74
1990	15,31	10,32	10,99	19,42	9,76	30,82	16,06	3,35	18,67
Osnovna sredstva na delovno sposobno prebivalstvo (v 000 din, cene 1972)									
1952	9,36	8,08	3,43	10,60	5,45	20,95	8,06	4,02	7,69
1955	10,97	11,64	4,22	12,77	6,19	25,25	8,28	4,15	8,10
1960	15,89	15,36	12,78	19,22	10,97	32,52	12,59	6,06	12,02
1965	23,23	20,10	29,20	27,35	16,67	44,52	18,51	11,11	22,64
1970	31,66	26,11	37,11	37,66	22,90	61,47	25,47	15,93	32,68
1975	44,01	34,07	51,19	53,17	32,59	88,26	36,91	21,69	43,90
1980	58,72	46,21	68,01	73,22	41,95	116,80	48,17	27,65	61,01
1985	67,35	53,72	80,97	86,09	45,27	137,64	54,28	28,02	72,39
1989	72,71	56,29	86,56	94,90	47,63	150,88	59,71	28,73	80,03
Število zaposlenih v družbenem sektorju na 1000 delovno sposobnih prebivalcev									
1952	161,8	165,83	130,43	183,45	123,1	270,33	133,57	89,59	145,81
1955	199,07	185,77	196,17	226,67	174,9	332,32	166,84	95,98	186,2
1960	257,51	215,36	223,57	288,97	234,71	418,75	221,39	141,88	284,49
1965	299,27	240,04	250,3	343,11	269,64	494,36	259,61	157,16	338,94
1970	293,88	231,52	250,09	331,56	261,81	493,6	279,95	150,89	306,23
1975	344,74	272,59	293,96	388,49	307,82	591,68	325,01	184,88	358,01
1980	393,35	306,27	344,3	458,88	350,56	645,72	378,64	208,61	402,73
1985	423,54	357,58	391,52	495,92	382,03	654,71	414,89	216,03	434,96
1990	418,22	337,92	383,13	495,24	370,31	620,39	432,14	184,94	450,38
Stopnja brezposelnosti v %									

1952	0,43	0,27	0,24	0,54	0,82	0,52	0,34	0,12	0,46
1955	0,64	0,34	0,39	0,75	1,27	0,75	0,49	0,57	0,60
1960	1,41	0,91	1,36	1,63	2,72	0,84	1,37	2,20	1,13
1965	1,98	1,24	1,43	2,09	4,23	0,90	2,12	2,83	1,66
1970	2,49	1,72	2,08	1,64	5,74	1,55	2,73	4,88	2,34
1975	3,99	3,53	5,09	2,32	8,28	0,89	4,77	5,68	4,31
1980	5,44	5,11	6,05	2,61	9,79	0,90	7,18	8,14	5,82
1985	6,90	8,39	9,66	3,93	10,56	1,18	7,25	11,72	6,96
1990	7,81	9,19	11,25	4,59	10,96	2,23	8,32	12,61	7,52

Vir: Statistični godišnjak Jugoslavije, različna leta

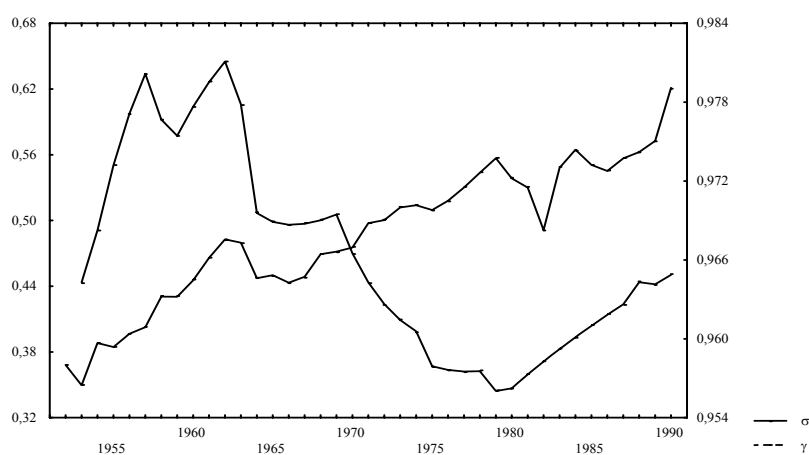
Tabela 4: Osnovni kazalci razvitosti federalnih enot, Slovenija = 100

	SFRJ	BiH	ČG	H	M	SLO	OS	K	V
Družbeni proizvod na prebivalca (v 000 din, cene 1972)									
1952	55,1	52,6	48,2	66,7	39,3	100,0	56,1	25,6	89,3
1955	57,2	47,6	44,1	70,1	40,4	100,0	51,9	24,4	53,5
1960	55,4	42,1	36,3	66,1	35,4	100,0	53,4	20,7	59,7
1965	54,5	39,0	41,5	65,8	36,3	100,0	52,4	19,9	61,2
1970	51,6	34,9	39,4	64,9	36,1	100,0	49,4	17,8	54,7
1975	49,1	32,4	33,5	61,4	33,7	100,0	47,1	16,1	56,4
1980	50,4	33,3	39,8	63,9	33,9	100,0	49,5	14,2	56,9
1985	49,8	35,0	38,7	62,9	32,5	100,0	49,3	13,6	58,3
1990	49,7	33,5	35,7	63,0	31,7	100,0	52,1	10,9	60,6
Osnovna sredstva na delovno sposobno prebivalstvo (v 000 din, cene 1972)									
1952	44,7	38,6	16,4	50,6	26,0	100,0	38,5	19,2	36,7
1955	43,4	46,1	16,7	50,6	24,5	100,0	32,8	16,4	32,1
1960	48,9	47,2	39,3	59,1	33,7	100,0	38,7	18,6	37,0
1965	52,2	45,1	65,6	61,4	37,5	100,0	41,6	24,9	50,8
1970	51,5	42,5	60,4	61,3	37,2	100,0	41,4	25,9	53,2
1975	49,9	38,6	58,0	60,2	36,9	100,0	41,8	24,6	49,7
1980	50,3	39,6	58,2	62,7	35,9	100,0	41,2	23,7	52,2
1985	48,9	39,0	58,8	62,5	32,9	100,0	39,4	20,4	52,6
1989	48,2	37,3	57,4	62,9	31,6	100,0	39,6	19,0	53,0
Število zaposlenih v družbenem sektorju na 1000 delovno sposobnih prebivalcev									
1952	59,9	61,3	48,2	67,9	45,5	100,0	49,4	33,1	53,9
1955	59,9	55,9	59,0	68,2	52,6	100,0	50,2	28,9	56,0
1960	61,5	51,4	53,4	69,0	56,1	100,0	52,9	33,9	67,9
1965	60,5	48,6	50,6	69,4	54,5	100,0	52,5	31,8	68,6
1970	59,5	46,9	50,7	67,2	53,0	100,0	56,7	30,6	62,0
1975	58,3	46,1	49,7	65,7	52,0	100,0	54,9	31,2	60,5
1980	60,9	47,4	53,3	71,1	54,3	100,0	58,6	32,3	62,4
1985	64,7	54,6	59,8	75,7	58,4	100,0	63,4	33,0	66,4
1990	67,4	54,5	61,8	79,8	59,7	100,0	69,7	29,8	72,6
Stopnja brezposelnosti v %									
1952	83,1	51,7	46,0	104,3	158,2	100,0	66,6	23,4	89,5
1955	85,0	45,3	51,9	99,5	168,1	100,0	65,4	75,0	80,1
1960	169,0	109,2	162,1	195,2	325,5	100,0	163,7	262,7	135,0
1965	219,2	137,4	157,8	231,4	468,2	100,0	234,6	313,7	183,7
1970	161,0	111,0	134,1	105,8	370,1	100,0	176,2	314,8	151,0
1975	449,0	397,5	572,5	260,6	931,7	100,0	536,8	639,0	485,5
1980	604,9	568,0	673,3	290,3	1088,5	100,0	798,7	905,1	646,7
1985	586,0	712,1	820,1	333,9	895,9	100,0	615,1	994,9	590,8
1990	349,7	411,8	503,8	205,6	491,0	100,0	372,5	564,9	337,0

Vir: preračunano iz tabele 3

Mesta, ki jih pri razvrščanju zavzemajo posamezni pojavi v času, so spodbudila oblikovanje tretje mere konvergence, ki se imenuje γ -konvergenca: čim bližja je vrednosti 1 tem bolj je razvrščanje nespremenjeno iz obdobja v obdobje, in nasprotno, oddaljevanje od vrednosti 1 proti vrednosti 0 izraža spreminjanje položaja opazovanih enot na lestvici.¹⁷ Če jo izračunamo na podlagi razvrščanja federalnih enot po družbenem proizvodu na prebivalca v obdobju 1952-1990, dobimo sliko, ki ponazarja vztrajno ohranjanje nespremenjenih razmerij razvitosti; za primerjavo je v sliki ponovno vrisana tudi σ -konvergenca (slika 4). Vrednosti γ -konvergenca, ki jih odčitamo na desni skali slike, so zelo blizu 1, kar kaže na visoko stabilnost zatečenih razlik. Ob zakovanih razlikah, merjenih s položajem pri razvrščanju na lestvici razvitosti, so se razlike v družbenem proizvodu na prebivalca povečevale, kar vidimo z odčitavanjem vrednosti σ -konvergenca na levi skali.

Slika 4: γ -konvergenca (leva skala) in σ -konvergenca (desna skala), 1952-1990

Slovenski ekonomist Pavle Sicherl je podrobneje osvetlil tudi časovno razsežnost razlik. Izračunal je, da se časovna razdalja, to je število let, ki preteče, da manj razviti dohitijo razvite v rasti, povečuje, in to različno za različne ekonomske in socialne kazalce. Tako je npr. leta 1971 znašala časovna razdalja družbenega proizvoda na prebivalca med nerazvitimi in razvitimi v Jugoslaviji 11,5 leta, produktivnosti 5 let, zaposlenosti 15 let, pri demografskih dejavnikih pa kar 40 let.¹⁸ Ko pa je primerjal Slovenijo in Jugoslavijo v obdobju 1955-1985 po kazalcu družbenega proizvoda na prebivalca, je ugotovil, da so razlike v stopnjah rasti bistveno večje med posameznimi obdobji za vsako opazovano enoto kot pa med

¹⁷ G. E. Boyle and T. G. McCarthy: "A Simple Measure of β -convergence". V: Oxford Bulletin of Economics and Statistics, Vol. 59, No. 2, 1997, str. 257-264.

¹⁸ Pavle Sicherl: "Time-Distance as a Dynamic Measure of Disparities in Social and Economic Development". V: Kyklos, Vol. XXVI, Fasc. 3, 1973, str. 59-75.

Slovenijo in Jugoslavijo za dano obdobje.¹⁹ Njegove meritve dodatno pojasnijo v sliki 3 vidna obdobja zmanjševanja razlik. Čeprav se relativne razlike, kot kaže slika, zmanjšujejo, povezane pa so z obdobji stagnacije, se časovna razlika povečuje. Gibanja so bila taka: zniževanje splošne stopnje gospodarske rasti je bilo povezano z zmanjševanjem relativnih razlik in s povečanjem časovne razdalje neenakosti. Pri omenjenem kazalcu se je časovna razdalja nenehno večala, tako da je v povprečju Jugoslavija iz leta v leto več zaostajala za Slovenijo; leta 1960 je zaostajala 7,3 leta, leta 1985 pa že 17,5 leta. Sicherl je opazil tudi tendenco, da so bili zaostanki pri socialnih indikatorjih manjši od tistih pri ekonomskih indikatorjih.

Pozornost ekonomistov je pritegnilo še eno dejstvo. Večale so se tudi razlike med Jugoslavijo oziroma posameznimi republikami in pokrajinami in drugimi državami.²⁰ (Bajt, 1985). Sicherl je ugotavljal, da se je, merjeno s časovno razdaljo, Slovenija vse bolj oddaljevala od zahodnih držav in Evrope in za njimi vse bolj zaostajala, hkrati pa se je oddaljevala tudi od drugih delov Jugoslavije, ki so rabile čedalje več časa, da se približajo Sloveniji.²¹ Njegove ključne ugotovitve so bile, da ekonomsko ozadje za velike napetosti v Jugoslaviji ni bilo le v stagnaciji in nazadovanju v absolutnih vrednostih gospodarskih indikatorjev, temveč tudi v večanju medsebojnih razlik, in da je šlo za isti tip frustracije, ki jo je občutila Slovenija, ko se ji je zaradi lastne stagnacije odmikala perspektiva doseganja tedanjega stanja v Evropi in se ji je zaradi tega odmikalo dohitevanje razvitejših držav, ter da je večanje razlik pripisati neučinkovitosti vseh in ne medsebojnemu izkoriščanju.²²

Slovenija in okolje

Naj zaključim še z zelo grobo oceno položaja Slovenije v mednarodnih primerjavah. Na podlagi Maddisonovih ocen bruto domačega proizvoda na prebivalca²³ in ustrezno prirejenih številka za Slovenijo, lahko ocenim, da je bila Slovenija leta 1952 nekje na ravni Italije in Avstrije iz let 1921-1922 oziroma Češkoslovaške iz leta 1936. Po osmih letih je leta 1960 skoraj dohitela Italijo, dosegla raven Avstrije iz leta 1956, Češkoslovaško pa prehitela za pet let. V začetku osemdesetih let se je njeno zaostajanje za Italijo in Avstrijo ponovno povečalo, saj se je spustila na raven Italije iz let 1977-1978 in Avstrije iz let 1973-1974. Na začetku devetdesetih se je razlika spet občutneje povečala, Slovenija je zdrsnila na raven Italije in Avstrije iz let 1972-73.

¹⁹ Pavle Sicherl: "Novi vidiki merjenja razlik v razvitosti: Primerjava Slovenije in Jugoslavije". V: Zbornik znanstvenih razprav, Pravna fakulteta, XLIX. letnik, 1989, Ljubljana, str. 181-201.

²⁰ Aleksander Bajt: Trideset godina privrednog rasta. V: Ekonomist, god. 38, broj 1, 1985, str. 1-18.

²¹ Pavle Sicherl: Slovenija zdaj. Primerjava indikatorjev razvitosti, Ljubljana, Gospodarski vestnik, 1990, str. 130-131.

²² Nav. delo, str. 131.

²³ Angus Maddison: Monitoring the World Economy 1820-1992. Paris, OECD 1995.

Neven Borak

SLOVENIA AS THE MOST DEVELOPED PART OF YUGOSLAVIA

S u m m a r y

The regional economic disparities on the former Yugoslavia corresponded to the classical division to the developed north and non-developed south. The northern and north-western provinces forming part of Austro-Hungarian monarchy underwent certain level of industrial development and their economic and social conditions changed despite the fact that they lied on the borders of central Europe and despite certain time lag. Thus, upon the entry to the first Yugoslavia, these areas were economically more developed than the areas south of the Sava river, which still waited for the first effects of industrialisation to emerge. Slovenia entered the industrialisation process ahead of others and it was also influenced by the progress achieved in Central Europe as regards industry, agriculture, transport connections and education. After the second world war, Slovenia for example had 3-times higher national income per capita than Kosovo, 2.8-times higher than Macedonia and 2.4-times higher than Montenegro. These differences were constantly growing and this is also confirmed by econometric estimates of β -, σ - and γ -convergence of domestic product per capita at constant prices.